

Bengi László
Elbeszél halál

Bengi László

ELBESZÉLT HALÁL

Kosztolányi-tanulmányok

Ráció Kiadó
Budapest, 2012

A kötet a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

© Bengi László, 2012

© Ráció Kiadó, 2012

TARTALOM

I.

Az utazó Kosztolányi	
Képek és jegyzetek az utazásról	9
Saját jelek és idegen szavak	
Esti Kornél úti kalandjairól	42

II.

<i>Az Aranysárkány</i> regénye	91
Elbeszél halál	111
Motívum és hatás	125

III.

Az irodalom önállósága?	
Kosztolányi tudományfölfogásáról	157
A tudatalatti és az öntudat rejtelmessége	
Kosztolányi lélektani fölfogásáról	181
Hagyomány és viszonylagosság	
Kosztolányi nyelvfölfogásáról	198
Közösség és egyéniség	
Kosztolányi identitásfölfogásáról	218

Függelék

A könyvben egységes rövidítéssel hivatkozott munkák jegyzéke	233
Névmutató	235

I.

AZ UTAZÓ KOSZTOLÁNYI KÉPEK ÉS JEGYZETEK AZ UTAZÁSRÓL

Kosztolányi írásaiban, különösen publicisztikájában szinte lehetetlen különbséget tenni a különféle műfajok és műformák, a szövegek eltérőnek gondolt típusai között. Novella, történetmesélés, anekdotázás természetes módon változik át színes hírré, ironikus vagy szatirikus tárcává, szélesebb gondolati folyású esszévé, sőt kérlelhetetlen logikájú tanulmánnyá, mint ahogy a fordított utak is mindig kísértének, a súlyos kérdések bármikor utat nyithatnak a humoros feloldásnak, a szigorú s fegyvelmezett érvelés a csapongó mozaiknak.

Talán az újságírás lendülete közelítette, vezette egymás felé az írásnak a legkülönfélébb módjait. Kosztolányi így emlékezik vissza a Budapesti Napló szerkesztőségébe való belépésére:

Első nap, amikor leültem íróasztalomhoz, az öröm után elfogott a félelem. Bevalom, én addig iskolai dolgozataimon kívül még sohasem írtam prózát. [...] Nem tudtam elképzelni, hogy mi értelme lehet két olyan sornak, mely nem rímel egymással. Ennélfogva úgy segítettem magamon, ahogy tudtam. Cikkeim fontosabb részeit előbb versben írtam meg, aztán, hogy rajta ne kapjanak a turpisságon, leszereltem a ritmust, óvatosan áttettem prózára.¹

A beszámoló legalábbis túlzó. Az bizonyosan nem állja meg a helyét, hogy a költő korábban ne írt volna prózát, újságba szánt cikket. S gyanítom, aki e bemutatott munkamódszert készpénznek veszi, aligha kerülhetné el Kosztolányi kacaját. Ám ha nem is veszem komolyan az újságírói pályakezdés fölidőzésnek minden szavát, vers és próza – Kosztolányinál másutt, később is föltűnő – egymásba fordítását jelképesnek találom. Nemcsak a próza költészetté nemesítésének lehetősége rejlik benne, de az emberi írástevékenységet mint olyat fölszabdalo határvonalak elhalványításának és átlépésének törekvése is.

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vérszi József* [1928] = EÉA, 31. (A Kosztolányi-kötetekre egységes rövidítésekkel hivatkozom, amelyek fölloldása a könyv végén található. Az esszék és publicisztikai írások címe után minden esetben – visszautaláskor is – szögletes zárójelk között megadom az eredeti lapbeli megjelenés évszámát, hogy az idézetek/hivatkozások időbeli elhelyezését megkönnyítsem, jobban követhetővé tegyem.)

Ha már az újság- és szépirói műfajok és szövegformák megkülönböztetése is könnyen csorbát szenved Kosztolányi életművében, mégannyira esélytelen vállalkozásnak rémlik a témák szerinti csoportosítás és rendszerezés – sokszor kicsit amúgy is nyárspolgári – kísérlete. Szükséges erre emlékeztetni, mikor a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy azokról a Kosztolányi-írásokról szóljak, amelyek a külföldi úti élményeket, benyomásokat, tapasztalatokat, illetve az utazás során magáról az utazásról tett önreflexív megállapításokat formálják szöveggé. Az írások elhatárolásának bizonytalan és viszonylagos voltát jelezheti ebben az összefüggésben az is, hogy bár Kosztolányi nem gyűjtötte önálló kötetbe a szóban forgó cikkeit, 1916-os *Tinta* című könyvében némely korai úti jegyzetét is közzétette.

Az újságok hasábjain szétszórt cikkekből így mindaddig nem vált külön, nem öltött önálló körvonalat Kosztolányi Európája, amíg a hátrahagyott művek sorozatát – Kosztolányiné és Gellért Oszkár segítségével – szerkesztő Illyés, hetedik kötetként, a háború derekán ki nem adta az *Elsüllyedt Európát*. Több mint három évtizeddel később Réz Pál az életmű gyűjteményes kiadásában *Európai képeskönyv* címen rendezte sajtó alá a külföldi utazásokról írt beszámolókat és följegyzéseket. Az Illyés Gyula közölte anyagot Réz nem csupán több, addig folyóiratokban rejtőző írással egészítette ki, de sajátos módon – mintegy visszhangozva Kosztolányinak a korai újságíróskodására emlékező sorait – a külföldi tárgyú verseket szintűgy beillesztette az úti írások közé.² Mind Illyés, mind Réz említi is, hogy Kosztolányi nem vont éles határt az úti naplók és egyéb publicisztikai írásai közé, így többé-kevésbé rokon szövegeket az általuk szerkesztett sorozat más kötetében is találhatni.³ Ezek némelyikére a későbbiekben utalok, de gondolatmenetemet mindenekelőtt az *Elsüllyedt Európa* és az *Európai képeskönyv* írásai köré építem.⁴

² Réz Pál elhagyott öt, Illyésnél még olvasható szöveget. Ezek közül hármat (*Bécs, a verkliváros; Budapest, a kávéváros; Vilmos császárról* = EE, 55–57, 57–60, 236–240) másutt közöl (rendre: a *Tintánál* korábbi, de bővebb hírlapi változatot adva ÁÓ, 512–515; Füst, 22–24; SB, 155–158), míg kettőt – alighanem politikai okokból – teljesen elhagy (*Mussolini oroszlánja, Itália; Lord Rothermere-nél* = EE, 72–78, 193–205). A *Római riportokat* Réz a korábbi, de bővebb hírlapi változatok alapján adja közre (EuK, 14–24), míg Illyés *Római jegyzetek* címmel a *Tinta* ennél lényegesen rövidebb szövegváltozatát (EE, 21–23; az EE 24. oldalán *Sárga, fojtó délután* alcímmel közölt részt az EuK önállóan, a 9. lapon hozza). A Réz Pál összeállította gyűjtemény címadó darabjában a *Würzburg* zárlatla hiányzik (EuK, 221, három pont is jelöli a kihagyott részt, melyet lásd EE, 217).

³ A magyarországi utazásokról született jegyzeteket és az irodalmi tanulmányok közé kívánczoló írásokat egyaránt említve lásd EE, 9 és EuK, 311.

⁴ Kosztolányi úti képeinek fogadtatástörténete nem mondható túlonútlú gazdagnak, a két gyűjteményes kötet a recepció föllendülésekor sem kapott különösebb figyelmet. Kivételként lásd ТНOMKA

Pillanatképek, mindennapok, határátlépés

Átolvasva Kosztolányi külföldi utazásokról szóló írásait, szembetűnő lehet néhány nem változó, a korai és a kései cikkekben egyaránt több-kevesebb rendszerességgel visszatérő tapasztalat, ismétlődő jellemvonás. Négyet emelek ki közülük.

Talán az újság jelenidejűségéhez is igazodva, Kosztolányi úti jegyzetei jellemzően pillanatképek sorozatai. Később az egymást követő képeket sokszor a tördelés is kiemeli és elkülöníti, törésekkel tagolva a szöveget. Így a képek közt szinte filmszerű vágások jönnek létre, amelyek nemcsak szétválasztják, de a mozgás illúzióját keltve össze is kapcsolják az egymást váltó képi benyomásokat. A hírlap mozgalmassága, az olvasó cikázó figyelve mintha természetes módon találkozna össze az utazó szemei előtt föl villanó, majd gyorsan elenyésző s helyét az újabbaknak átadó képek érzékelésével. Az úton levés zaklatott-fölfokozott izgatottsága ekként találkozik az utazás gyorsaságának, gyorsabbá válásának tapasztalatával.

A Kosztolányi rögzítette hosszabb-rövidebb, statikusabb-dinamikusabb, élesebb-elmosódottabb pillanatképek gyakorta az élet kis jeleneteit örökítik meg. Az írások a mindennapok világát, a népek hétköznapi kultúráját és ízlését sokszor érdekesebbeknek mutatják, mint a nagy eseményeket, és nemegyszer a híres embereknek is inkább apró gesztusaira összpontosítanak. Ahogy a gyorsaságnak, úgy a téma kiválasztásának is részben magyarázata lehet az útirajzok eredetileg hírlapi, a napilapok elvárásrendjéhez igazodó közege, de alig tagadhatóan érződik rajta Kosztolányi sajátos, az egyedire és az egyénre fókuszáló perspektívájának erős hatása is.⁵

A harmadik mozzanat, amely végigvonul az úti beszámolók sorozatán, a határátlépés tapasztalata. Még ha ez zökkenőmentes és formális is, a határon való áthaladással mindig történik valami: szorosan hozzá kötődik az idegen(ség) távolságtól független megtapasztalása: „Egy lapos táj gurul elénk, egy vashíd, az-

Beáta, *A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzok* = *Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*, szerk. HÓZSA Éva – ARANY Zsuzsanna – KISS Gusztáv, Városi Könyvtár, Szabadka, 2007, 555–558; valamint beható vizsgálatként SZIRÁK Péter, *Az utazás melankóliája. Kosztolányi irodalmi útirajzairól = A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*, szerk. BÓNUS Tibor – EISEMANN György – LŐRINCZ Csongor – SZIRÁK Péter, Ráció, Budapest, 2010, 415–427.

⁵ Kosztolányi a modern írók már pályája elején úgy mutatta be, mint aki gyorsfényképeket készít az életről: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új célok felé* [1906] = NyéL, 319.

tán néhány jelzőlámpa, s mégis úgy tetszik, hogy egy idegen világba jutottunk.”⁶ Igaz, a *Belgrádi képek*ből vett idézet folytatásából kiderül, hogy a változás már a határ előtt megkezdődik. Csakhogy ez sem más, mint a határ afféle elővételezése, előzetes tapasztalata, amely feltétele mind a változásnak, mind e változás érzékelésének és megélésének.

Az 1931-es *Úti naplóból* a *Népek a vonaton* rész a külvilág helyett kifejezetten a világ észlelésének, az észlelő egyének beállítottágának módosulására helyezi a hangsúlyt:

Azok, akik imént kacagtak, tréfáztak és oly biztosan-bátran beszéltek, elhalkulnak, háttérbe vonulnak, szinte láthatatlanná válnak. [...] Nincsenek „ellenséges” területen, de nincsenek többé otthon.⁷

Majd pedig a hazaérkezés hasonló, csak éppen fordított átalakulást hoz:

Sokszor – minden egyes országhatárnál – tapasztaltam ezt a mimikrit, s mindannyiszor mélységesen meghatott őszinteségével. Magamon is hasonlót érzelttem, mikor elhagytam a magyar határt. Akkor úgy éreztem, hogy pár köbgrammnyi levegőt észrevétlenül kiszivattyúztak az égbolt burája alól, s ezt csak akkor kapom majd vissza, ha én is hazatérek. Hogy ez képzelődés-e, vagy sem, nem tudom. Hogy jön-e egyszer olyan kor, mikor másképpen lesz, kötve hiszem. Hogy általában az országhatár pusztá csinálmány, játék-e, azt se merném eldönteni.⁸

Ugyanebben az évben Kosztolányi a hollandiai sorozatban szintén ilyesféle tapasztalatról számol be:

A magyar határnál különös változást érzek magamon. [...] Annakidején, hogy útrakeltem, emlékezetem ugyanezen a határon kidobott magából minden nehezéket, mely akadályozhatta volna szabad röptében. Hely kellett a friss benyomásoknak. [...] Most ennek az ellenkezője történik. Új ismerősem képe máris halványodik. Viharosan rohannak meg félretett emlékeim, bekéredzenek lelkembe.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Belgrádi képek* [1909/1916] = EuK, 9 (EE, 13), amelynek az *Élet* hasábjain közölt, a *Tinta*-belinél jelentősen bővebb előzménye: Uő., *Szerb mozaik* [1909] = EuK, 321.

⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Úti napló* [1931] = EuK, 167 (ez a rész az EE-ban nem szerepel).

⁸ Uo. = EuK, 168 (ez a rész az EE-ban nem szerepel).

Egyik a másikat hozza. A por ismert szaga, a tarló színe, az emberek mozdulata pár másodperc alatt átalakít azzá, aki voltam. [...] Micsoda ez? Gyakorlati és meghatóan prózai kifejezése annak a szenvedelmesen szép sornak, hogy itt kell élnünk és halnunk.⁹

Amíg azonban az *Úti napló* a levegő megritkulását, az idegen ország kevésbé természetes életközegét hangsúlyozta a más ország földjére lépéskor, a *Hollandia* inkább fölszabadulásról szól, a napi rutin világának maga mögött hagyásáról, amely feltétele is az új iránti nyitottságnak. Csakhogy a részlet lezárása, a korábbi énhöz való visszatérés tapasztalata nem merül ki abban, hogy az utazással lerázott szorongató gondok és kötelezettségek újra rátelepednek az életre. A haza és otthon a kényszerűség mozzanata mellett a biztonság, a nyugalom, sőt az értelmes élet zálogának is látszik egyben. Szintén 1931-ben, az *Európai képeskönyv*ben Kosztolányi egy rettenetes lidércnyomásról ír, amelyben vonata több napnyi zakatolás után egy idegen és ismeretlen városba tér vissza. Ebből a helyzetből, lázálomból sarjad számára a fölismerés, hogy

mindennek értelme ez a föld, mely nélkül a világ nem is volna világ. Ott künn is csak azért szép, ami szép, mert annak ez a háttere. Azért utazunk el, hogy visszatérhessünk ide.¹⁰

Végül számos írásban közös az összehasonlítás mozzanata, elsősorban persze a külföldé a magyarral. De közel sem csak az idegennek a sajátához mérésével lehet találkozni; nem egy esetben például az olaszok válnak mércévé, ők töltik be az összevetés alapjának, etalonjának klasszikus szerepét. Ám ezen a ponton már némi változás is gyanítható: a későbbi írásokban mindinkább a hasonlítás referenciájává lesz a gyermekkor is, párhuzamosan azzal, ahogy az utazás felhőtlen hevületét átítatja a „csalódás” mindegyre betolakodó érzése.

⁹ Kosztolányi Dezső, *Hollandia* [1931] = EuK, 210 (EE, 191–192). Vö. Kosztolányi Dezső, *Katé kétutazóknak* [1926] = Hattyú, 455–456.

¹⁰ Kosztolányi Dezső, *Európai képeskönyv* [1931] = EuK, 222 (EE, 217). Hasonló álmot ír le Uő., *Mit álmodtál? Álmoskönyv* [1916] = Füst, 326. Ironikus, a hazatérést az elutazás hirtelen elhalasztásával-lemondásával megelő, szimuláló játékként vö. Uő., *Kirándulásaim. Útikalauz természetjáróknak* [1935] = SB, 406–407.

Jel és nyelv

Amennyire sok a közös pont Kosztolányi úti beszámolóiban, éppannyira fontos lehet, ami viszont megváltozott az évek során. Talán azért is érzékelhető erőteljesebben ez a változás, azért ugrik elő markánsabban az ehhez vezető számos hatás folytonos és könnyen összefolyó fonadékából, mert a történelmi események miatt Kosztolányi több évig nem vállalkozhatott hosszabb külföldi útra.¹¹ Először az I. világháború, majd ezt követően a vesztes Magyarország nemzetközi elszigeteltsége nem kedvezett az utazásnak. Az 1916-os *Tintába* fölvetett írásokat követően csak majd egy évtizeddel később, 1924-ben kezdődik el az úti beszámolók újabb sorozata – hogy a számos apró kép szinte föltartóztathatatlan áradatának csak Kosztolányi egyre súlyosbodó betegsége vessen véget, az újabb stockholmi rádiumbesugárzásos kezelést követően, 1935 végén. Ugyanakkor a változások nem köthetők egyszerűsítő módon a világháború tapasztalatához: a húszas évek közepén született, a sokáig kényszerűen mellőzött utazás örömet élvező beszámolók számos tekintetben rokonságban állnak a háborút megelőző írásokkal. A szemléleti elmozdulások legalábbis a húszas évek végétől született esszéikben rajzolódnak ki élesebben. Tartózkodni igyekszem ezért a gondolkodástörténeti folyamatok összetett, sokszor ellentmondásos folyamatainak leegyszerűsítésétől, miközben a pályát végigkísérő úti beszámolók révén Kosztolányi szemléletének egyfajta hosszmetsetét is próbálom adni.

A háború előtt, 1910-ben írt *Római riportok* – még ha talán sarkít is, de – nem tulajdonít olyan kitüntetett jelentőséget a nyelvnek, amely azt minden más közlési forma fölé vagy a gondolkodás mint olyan feltételévé emelné:

Nálunk megelégednének a szóval. Az olasz temperamentum azonban nem.
[...] A szó semmi. A gesztus minden.¹²

Az idegen kultúrával való találkozásban itt nem az idegen nyelv tapasztalata a legmarkánsabb mozzanat, sőt éppen a más fölfogással való szembesülés mutat rá annak a hazaiként megjelölt vélekedésnek a viszonylagos, nem szükségszerű voltára, amely az anyanyelvnek túlzott szerepet szán.

¹¹ Ironikusan reflektál erre KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kis betegség* [1922] = Hattyú, 41; vö. Uő., *Kína* [1922] = Sze, II, 766; Uő., *Kalandoz utazások* [1922] = Hattyú, 104–105.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Római riportok* [1910] = EuK, 18. Vö. Uő., *Római jegyzetek* [1910/1916] = EE, 22: „Nálunk beérik a szóval. Az olasz azonban nem.”

Egy örmény kolostorban tett három évvel későbbi látogatás a nemzeti hanyatlás és újjászületés kettős-paradox helyzetét festi:

Hisznek a népük feltámadásában. Pusztuló nyelvüket dajkálják.¹³

A szigeten épült kolostor térben kettősen is elzárt világa jelképes: az elszigeteltség oltalmat nyújt, de el is vág az élet eleven lüktetésétől. Eltűnés és feltámadás, pusztulás és újjászületés, reménytelen és magasztos hangnemi kettőssége csak sugallja, de nem teszi egyértelművé, hogy nép és nyelv sorsa szükségszerűen fonódik-e össze, vagy egy nemzet erőre kaphat nyelvének lassú feledése mellett is.

Az 1924-es *Itália* – melynek mozaikosságot kifejező alcíme *Képek az útról* – továbbra sem a nyelvi akadályokra helyezi a hangsúlyt. Sőt kifejezetten oda lukad ki, hogy a világnézetek, kultúrák és az ehhez látszólag elemi módon kapcsolódó mozdulatok, gesztusok nemzeti jellege, különbsége eredendőbb, mint a nyelveké:

Mi, ha jellel hívunk valakit, jobb kezünket felemeljük, s mutatóujjunkat magunk felé mozgatva jelezzük, hogy az illető jöjjön hozzánk. De az olaszok nem így tesznek. Azok tenyerüket kifelé fordítják, s mind az öt ujjukat lefelé rezegtetik, mint mikor mi valakit elküldünk. [...] Később jöttem rá, hogy itt ez a rendszer, melyet műveletlenek és műveltek egyaránt elfogadnak. Hiába magyaráztam egyetlen végzett barátainknak, hogy ésszerűtlenül cselekednek, ők sem értették meg az én gondolkodásomat, akár én az övéket. [...] Ismerhetjük egymás szavait, mégis idegenek maradunk mindörökre. A bábeli zűrzavar nem a nyelvben van, hanem a szemléletünkben, az agyvelőben.¹⁴

A gondolatmenet hasonló tapasztalatot bont ki, mint amellyel 1910-ben is találkoztunk – inkább csak a hangsúlyok térnek el. Az *Itáliában* Kosztolányi nyomatókosabban és részletezőbben mutatja be a gesztusok rendszerszerűségét, pontosabban értelmük nem egyszerűen ösztönös, hanem egyúttal kulturális függését. Ezzel viszont szó és mozdulat nagyon is közel kerül egymáshoz: egyaránt

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A sziget* [1913] = EuK, 45.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Itália. Képek az útról* [1924] = EuK, 80–81 (EE, 97–98).

szokások, konvenciók eredményei, és nem a természet szülöttei. A nemzetek közti átjárhatatlan idegenséget ekként sajátosan köztes tapasztalat jellemzi: bár ésszerűtlen, de nem is ösztönös, eredendősége éppúgy nem holmi természetes beállítottság, habitus vagy gesztuskincs hozadéka, mint ahogy nem is magyarázható kizárólag az eltérő anyanyelv meghaladhatatlan voltával, mint majd a híres Meillet-levél kontextusában.

Az értelmi magyarázat lehetetlensége vagy elégtelensége lényeges szemléleti következményekkel is jár. Úgy tűnik föl ugyanis, a részvét Kosztolányi számára nem vagy nem elsősorban racionális. A cselekvés és gondolkodás nem tisztán ésszerű jellege, nem valamely tanult logika szabályait követő sajátossága vezet ahhoz, hogy elhalványul műveltek és műveletlenek különbsége. A közösség tagjai egyazon életformában osztoznak, illetve vesznek részt. Mindeközben a világnézetek sokféleségének is ez nyit utat: az emberi létezés, a mindennapi élet folyása akkor lehet tarka, ha a ráció viszonylagos, nem egyetemes mérték.¹⁵ A meg nem értés kölcsönösségének felismeréséből és méltánylásából fakad Kosztolányi nyitott és elfogadó látásmódja – úgy azonban, hogy a „mégis idegenek maradunk mindörökre” tapasztalata éppen a másik életében való közvetlen részvétel lehetőségét szorítja korlátok közé. A másik iránti nyitottság és elfogadás – a tágan értett részvét – viszont túlterjed az értelem, az ész számára átjárhatatlan idegenség határain.

Az *Itáliában* a gesztusok világa között nem, de az idegen nyelvek esetében még lehetségesnek mutatkozik a közvetítés – olyasféle párbeszéd, amelynek alapja a közös ésszerűség hordozta értelem. Azért „ismerhetjük egymás szavait”, mert a „bábéli zűrzavar nem a nyelvben van”. Kosztolányi szemlélete később annyiban módosul, hogy az értelem kölcsönösségének határa már nem beszédnyelv és metakommunikáció között húzódik, hanem egyaránt keresztsbe metszi gesztus és szó – egyébként sem független – terét. Egyfelől világosabban előtűnik, hogy a nyelv ésszerű logikája nemhogy nem meríti ki a beszédtevékenység jelentésrétegeit, hanem egyenesen homályban hagyja annak jó részét, éppen az anyanyelvi beszélők számára legreflektálatlanabb, legtermészetesebb vonásait. Másrészt pedig a gesztusok köre is összetettebbé lesz, amennyiben megkülönböztethetők-

¹⁵ Kosztolányinál általában az élet irracionális vonásai korlátozzák az ész teljesítményét, noha kései, a harmincas években formálódó gondolkodásában már megjelenik annak lehetősége is, hogy a nyelvek sokféleségéhez hasonlóan – és szemben a tudományok eszkatologikus egységéhez vetett hittel – a ráció maga is többféle.

ké válnak a kultúrától, közösségi életformától függő és a technikai haladás létrehozta, nemzetközi jelrendszerei.¹⁶

1925-ben a *Bábel tornya* – címéhez immár hűen – az anyanyelv áthághatatlan korlátait állítja előtérbe:

akadnak órák, a kétségbeesés és fáradtság órái, mikor [a nyelvtanulók] arra a tudatra ocsúdnak, hogy minden hiába, semmit sem tudnak kifejezni, s ekkor úgy tetszik, hogy azonnal meghalnak, a földre buknak, mert ismét vonzókörebe rántotta őket az a nehézkedési erő, melyből ki akarnak törni, az anyanyelvük, mely sohasem engedi őket bilincseiből.¹⁷

A nemzetközi francia nyelvtanfolyam itt bemutatott fiatal-idős diákjainak gyakorlatai – persze (ön)ironikusan – már-már a költői alkotással rokoníthatóak:

Beszélnék, de nincs semmi közölnivalójuk. A nyelv nem eszköz számukra, mint a közrendű halandóknak, hanem öncél, mint a költőknek.¹⁸

A felszámolhatatlan idegenség a *Bábel tornyában* tehát alapvetően nyelvi természetű, és ellensúlyt tart az akként fölfogott utazásnak, mint amelynek során valamelyest megícsacsak mássá, azaz idegenné lehetünk. Alátámasztja, árnyalja ezt a képet a *Három leány meg egy fiú* című rövid írás, amely egy bruges-i kolostorban nevelkedő néhány magyar gyermekről szól. A három öt-hat éves kislány nem szólal meg magyarul, az ő emlékezetükben már elhomályosult rég nem halott anyanyelvük, míg egy tizenhárom éves fiúból árad a magyar szó. Számára a nyelv és az ehhez kapcsolódó azonosságtudat már az élet meghaladhatatlan része, amelyet nem lehet egyszerűen átlépni vagy elfeledni.¹⁹ De egy nyelv tanultsága még valamely jobban ismert nyelvnél is korlátként, akadályként jelenik meg. Ez kap hangot az 1931-es *Úti naplóban*, amely *Rádió és lámpaláz* című

¹⁶ Más összefüggésben, de hasonló kérdést érint BODROGI Csongor, *Olvasható-e a „cirillbetűs Szabadka”? Kosztolányi Csáth Gézának című versének idegenségtapasztalatairól = „Alszik a fény”. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete, szerk. BEDNANICS Gábor, Fiatal Írók Szövetsége – Ráció, Budapest, 2010, 31 (Minerva Könyvek, 1).*

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bábel tornya. Úti jegyzet [1925]* = EuK, 101. Ezt a részlet lényegében szó szerint ismétli KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a fordításról és ferdítésről [1928]* = NyéL, 518.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI, *Bábel tornya [1925]* = EuK, 101.

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Három leány meg egy fiú [1927]* = EuK, 137–138.

részében Kosztolányinak a frankfurti rádióban tartott német nyelvű előadását beszéli el.²⁰

A *Magyaróra a berlini egyetemen* egy nyelv tanulhatatlanságát, sőt anyanyelvi beszélői számára is titok voltát – a kivételeken, a logikus elvárások áthágásán keresztül – kifejezetten az ösztön, az életforma irracionális kereteihez köti:

magam vagyok ez a nyelv, minden lehetével és zenéjével, minden szabályával és kivételével, mely épp oly kevéssé magyarázható nekik és nekem, mint vak ösztöneim, kiszámíthatatlan szeszélyeim.²¹

Nyelv és beszélő (én) azonosítása mintha azt hangsúlyozná, előbbi nélkül elképzelhetetlen az utóbbi is: az énről – egyéniség és anyanyelv szükségyszerű kölcsönösségének jegyében – nem beszélhetünk nyelve nélkül. Ám az azonosítás egyúttal a nyelvek elszigeteltségét is sugallja. Az izoláltság olyasféle elgondolását, amely – a nyelvi viszonylagosság eszméjével egybekapcsoltnak – éppen ekkor, a harmincas években, a Meillet-levél megírásának idejében nyeri el kései, karakteres értelmezését Kosztolányi esszéiben.

A nyelv mint afféle sziget azonban már korábban is megjelenik. Az örmény kolostort leíró *A sziget* képzettársítása az 1927-es *Londoni levelek*ben csap át – szelíd humorú, de határozottan mulatságossá váló – metaforikus azonosításba:

Nyelvük maga is sziget. Lehetetlen környezetükből kitépve tekinteni. Nem is jöhetett létre másképp, mint hogy egy csomó ember, latinok, normannok, szászok, jütek, elszakadván a kontinens közösségétől, a többi nyelvek testvériségétől, bizonyos önkényes hangzókból, kiejtésekben állapodtak meg, melyek szintén az időjárással függnek össze. Ezek, kérélek, beszéd közben egyáltalán nem nyitják ki a szájukat. Nyilván attól félnek, hogy belepotyog az eső, vagy náthát kapnak a ködtől.²²

A részlet azt a nagy múltú elképzelést idézi meg, hogy a földrajzi és időjárási viszonyok hatással vannak a nyelvre, gondolkodásra, nemzeti vonásokra – miköz-

²⁰ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 165 (ez a rész az EE-ban nem szerepel).

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Magyaróra a berlini egyetemen* [1931] = EuK, 176. Vö. Uő., *Lenni, vagy nem lenni* [1930] = LF, 19: „Mi magunk vagyunk ez a nyelv.”

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 122 (EE, 123).

ben rögvést ellenpontozza is ezt, egyszerre állítva ironikus fénytörésbe e fölfogás képviselőit és az angolok beszédét. A lebegtetett modalitás révén persze az sem egyértelmű, mennyire kell komolyan venni, hogy valamely nyelv csak saját környezetében érthető meg, hogy a hangzók rendszere önkényes, hogy a nyelvi formákat csak az az életforma indokolhatja valamelyest, amelybe beágyazódnak. Az efféle fölfogás pedig a hagyomány magyarázó erejének kiemelése felé is mutathat.

A közösséget összetartó nyelvi hagyomány ereje kap hangsúlyt egy amszterdami magyarázó körnek 1931-ben tartott előadás élménye kapcsán is:

Soha ily mélységesen nem éreztem azokkal való összetartozásomat, akik magyarul beszélnek. [...] csodálkoztam, hogy a hang, mely megreszketteti a levegő hullámait s az ő dobhártyájukat, bennük is azt a hatást kelti, mint bennem. Nincs ennél csodább csoda.

Nemzetközi társaságból érkeztem, ahol nap-nap után – váltogatva – több nyelven kellett társalognom író társaimmal, kikkel a mesterségen kívül a közös műveltség is egybefűzött. De milyen halvány általánosságokat mondogattunk mi egymásnak. Mennyivel több az elmésség játékánál, a műhely boszorkányfogásánál, az értelem rakétázásánál egyetlen szó, mely mindannyiunkban pontosan ugyanazokat az emlékeket idézi, nemcsak koldus fogalmakat, hanem színeket, ízeket, szagokat, eltemetett éveink messzeségéből az életünk visszacsengő dallamát. Mennyivel több ez a varázslat, mint az a gépi folyamat, hogy gondolatainkat idegenekkel is közölni tudjuk. Mennyivel több a közös gyermekszoba, mint a közös műveltség.²³

Az anyanyelv olyan világtapasztalás és emlékezet, amelyhez képest a tanult, a műveltségként megszerzett, az értelemmel belátható világ csak az élet halovány másának mutatkozik. A fogalmakat közlő, elsősorban csak értelmet hordozó nyelv az életből kiszakított, azaz nem valódi életmegnyilvánulás. Az értelmi tevékenység gépiességével a gyermekkor rejtélyes, de az élet alapját szolgáló varázslata áll szemben.

²³ KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 204 (EE, 184).

Technika, nemzetköziség, egységesülés

Kosztolányi már 1908-ban a technika századának látta korát, mikor úgy érzékelte, hogy „a villamosság, a vasút, a telefon századában élünk”.²⁴ Abban viszont, ahogy e tapasztalat hatóköre mindegyre tágult, szerepe lehetett a technikai vívmányok korabeli elterjedésének éppúgy, mint Kosztolányi külföldi utazások során szerzett élményeinek. Akár az is megkockáztatható, az úti esszéikben az érzékelés kezdetben hangsúlyos természetes-szenzualisztikus vonásait egyre jobban áthatja az észlelés technikai-mesterséges, közvetett jellege,²⁵ amelynek fontos, bár nem legnyomatékosabb közegei az újságok vagy általánosabban az írott szövegek kultúrák közvetítő rendszerei.²⁶

Az 1924-es *Egy világ a romok alól* Kosztolányi Pompejiben tett utazásáról számol be. A beszédes *Gyík, telefon, iparvasút* című pillanatkép a modern technika hatását, behatolását írja le Pompejibe:

Úgy cikáznak itt [a gyíkok], mint az idő, sebes sürgönnyel.

Egyszerre csöngetést hallok. Fülelem csörömpöl, vagy tücsök ciripel? Nem, a telefon szól, melyet a halott városba bevezettek. [...]

Téves kapcsolás, Pompejiben. A modern kényelem teljes.²⁷

A modern eszközök átértelmezik a régészeti leleteket, az élet új összefüggésébe vonják az antik várost. Megfosztván „autentikus” zártságától, antik és modern találkozásában a halott újra élettel telítődik. Ezt a sajátos ambivalenciát érzékelteti

²⁴ Kosztolányi Dezső, *Proletárköltészet* [1908] = NyéL, 544; vö. Uő., *A másodperc művészete* [1910] = ÁÓ, 446.

²⁵ Számos helyen találni utalást a fényképre, a mozira, sőt a hangrögzítési eljárásokra is: messze a teljesség igénye nélkül lásd például Kosztolányi Dezső, *Az utolsó Garibaldi temetése. Piros és fekete* (1924) = EuK, 57 (EE, 65); Uő., *Lucia a viharban. Nápolyi kép* [1924] = EuK, 76 (EE, 93); Uő., *Itália* [1924] = EuK, 87 (EE, 105); Uő., *Úti napló* [1931] = EuK, 166 (ez a rész az EE-ban nem szerepel).

²⁶ Még a világháború előtről olvasható például, hogy Horatius volt, „az első zsrnaliszta, a legelső tárcairó” (Kosztolányi, *Római riportok* [1910] = EuK, 21; vö. Uő., *Római jegyzetek* [1910/1916] = EE, 21; Uő., *Quintus Horatius Flaccus [Levél Quintus Horatius Flaccus-hoz. Krisztus előtt 65 – Krisztus után 1935, 1935]* = ÉM, 7; továbbá Uő., *Zigány, az író* [1905] = ÁÓ, 107). Az egyik utolsó Kosztolányi-útirajzban pedig: „A hal olyan romlandó holmi, mint az újság.” (Uő., *Arbeszég, öt perc* [1935] = EuK, 304 [EE, 294].)

²⁷ Kosztolányi Dezső, *Egy világ a romok alól* [1924] = EuK, 70 (EE, 87–88).

tücsök és telefon kettőse, amely a hallható csöngetés különböző értelmezési kereteit hívja elő. S bármennyire tekintélyes és magával ragadó legyen is a múlt öröksége, egy apró hétköznapi jel elegendő a távlatok átfordulásához: a jelen nézőpontjának előtérbe kerüléséhez. Az idézett részletben ez mégsem vezet egyoldalúsághoz, inkább a kölcsönösség, a kölcsönhatás vibráló-oszcilláló jellegével bír:

Még valamit találok itten, amit sokan talán nem is vettek észre: egy elhagyott szobában három embert. Az emberek elevenek. 1924-ből valók, olasz munkások, kik főlkaparják ezt az eltemetett várost az emberiségnek és tudományak [...].

A fal mellett kőkorsó, olyan, amilyent a másik szobában láttam, csak hogy ez gyári áru, ők isznak belőle. Nyelvük annyira hasonlít a latin főlírások nyelvéhez, hogy iskolai műveltség nélkül is megérthetjük. [...] Arcuk is egészen latin. [...]

[...] Őseik egykor talán épp itt dolgoztak, épp ily bérért, de akkor őket – mi-csoda barbárság – még rabszolgáknak nevezték.²⁸

A gyíkok mozgását – ahogy fõntebb idéztem – Pompejiben szintén a táviratos hírközlés technológiája értelmezi. Nem a látható mozgás világítja meg tehát az elvontat, a szemmel nem követhetőt (az időt és a sürgönyöket), a természetes a mesterségest, hanem fordítva. A távirat így nemcsak a távoli helyek közt tesz lehetővé szinte egyidejű kapcsolatot, hanem mintha az antik múlt és a modern élet között is az értelem közvetítésének metaforájául szolgálna. Ahogy a mai kor távlata a megértés alapja és lehetősége egyben, a táviró másutt is múlt és jelen párbeszédének mintája: az 1934-es *Úti napló* „az emlékezet dróttalan táviróját”²⁹ említi. A sürgöny emberek tér- és időbeli távolságát hidalja át, míg a bicikli és a hollandok kapcsolatáról szólva Kosztolányi sorai szinte Marshall McLuhan meghatározását idézik, aki szerint a különféle médiumok az emberi test kiterjesztései.³⁰ „A hollandusok kiskoruktól kezdve beidegzik ezt a mozgást, kerékpárjuk hozzájuk tartozik, testük természetes meghosszabbítása.”³¹

²⁸ Uo. = EuK, 74 (EE, 91–92). Vö. Uo. = EuK, 72 (EE, 90): „Egy mozdulat, mely megdermedt és nem folytatódott, csak most, mibennünk.”

²⁹ Kosztolányi Dezső, *Úti napló* [1934] = EuK, 263 (EE, 257).

³⁰ Lásd például Marshall McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, McGraw-Hill, New York, 1964, főként 19–21 és kifejezetten a bicikli kapcsán 165.

³¹ Kosztolányi, *Hollandia* [1931] = EuK, 200 (EE, 180).

A technikai környezet ezzel összefüggő változása az írás ritmusát sem hagyja érintetlenül, mintegy reflektálva is az utazásról adott beszámolók feltételeinek változására. 1910-ben még a tenger mozgása, 1934-ben viszont már a vonat zatkolása tagolja az időt. „Csak doboljatok hajóm alatt, és verjétek ki az írásom taktusát.”³² Majd a későbbi írásban:

Már kora reggel óta robogunk, egyenletes gyorsasággal. Mindig két rövid katto-gás, s utána egy hosszú. Olyan ez az utazás, mint egy vers. A vonat még a régi, kötött vers szabályait követi, „lebegő” ütemeket használ.³³

Szinte egybevág ezzel, hogy míg 1924-ben a Vatikán végtelen folyosóinak leírását az őserdő és a tenger emberen túlmutató fenségességének megidézése teszi érzékletessé,³⁴ addig London kiismerhetetlen körengetege az 1931-es *Európai képeskönyv*ben már önmagában álló, a város fenségességét tanúsító tapasztalat.³⁵

Mindezzel együtt a nemzetköziség tapasztalata is módosul, ha tetszik: bővül és gazdagodik. A halál nemzetközisége mellett nyomatékosan megjelenik a városé is. „Micsoda szomorú nemzetköziség az, hogy az emberek mindenütt egyformán meghalnak” – olvashatjuk 1924-ben.³⁶ S miközben megmarad érvényessége,³⁷ kizárólagossága a kései útirajzokban már nem áll fenn:

Észrevetted-e a városok varázsát és végtelen meghittségét? [...] egyszerre az az érzésed támad, hogy voltaképp otthon vagy, a város bizalmas és megnyugtató nemzetköziségében.³⁸

Az *Úti képek* idézett, *Város* alcímű részét visszhangozza szinte a *Stockholmi alkony* ódai jellegű zárlata, kevesebb mint egy évvel Kosztolányi halála előtt:

³² KOSZTOLÁNYI, *Római riportok* [1910] = EuK, 15 (ez a rész az EE-beli változatban nem szerepel).

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Dráma a vonaton* [1934] = EuK, 241.

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Magánkihallgatáson XI. Pius pápánál* [1924] = EuK, 60 (EE, 68).

³⁵ KOSZTOLÁNYI, *Európai képeskönyv* [1931] = EuK, 216 (EE, 211–212).

³⁶ KOSZTOLÁNYI, *Az utolsó Garibaldi...* [1924] = EuK, 55 (EE, 63).

³⁷ Lásd például KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 162 (EE, 154).

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Úti képek* [1934] = EuK, 287–288 (EE, 271–272).

Mennyit papoltak a természet nemzetköziségéről [...]. A város az igazi nemzetköziség, a város az igazi emberi közösség diadala, a város az igazi nemzetfölöttiség.³⁹

Az emberi lehetőségeket kítágító technikai rafinériák a világ egységesüléséhez, a távolságok eltűnéséhez, a jelen kiterjedéséhez és meghatározóvá válásához vezetnek:

Mi viszont az örök jelenben élünk. A sajtóval, a távirattal, a telefontal, a rádióval, a repülőgéppel tágítani akartuk életünk határait, de voltaképp összezűkítettük. Minden, ami történik, azonnal tudatunkba jut. Nincs is múltunk és jövőnk, csak jelenünk.⁴⁰

Ugyanakkor a világ technikai-ipari egységesülésének tapasztalata egy ezzel ellentétes benyomást is kiemel: a nyelvi változatosságát. Az utazás fölgyorsulása, könnyebbé válása, lehetőségeinek kítágulása kézzelfoghatóbbá teszi Európa nyelveinek sokféleségét, gazdagságát. A Meillet-nek címzett levél arról számol be:

Utazás közben alighogy hozzászókkott fülünk egy ismeretlen nyelvhez, máris új nyelv következik, még ismeretlenebb. Pár óra múlva más határok jönnek, más

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Stockholmi alkony* [1935] = EuK, 307 (EE, 297). Jóllehet a *Stockholmi alkony* ismert záró sorai elég élesen szembeállítják a falu idegenségét a város ismerős-otthonos nemzetköziségével, hiba lenne akár csak ezt az állítást is kritika nélkül elfogadni. Szinte pontosan egy évvel korábban Kosztolányi – nem kis részben az ipari haladás egységesítő hatásának következtében – a vidékről is így írt: „Bámulatos, milyen egyforma a vidék mindenütt a világon. Nemcsak a fővárosoknak van meg a maguk nemzetközisége, hanem a vidéknek is.” (Uő., *Vasárnap* [1934] = EuK, 294 [Vallomás címen: EE, 279].)

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 164 (EE, 155–156). A tér technikai legyőzéséről lásd még például Uő., *Levél a könyvről* [1929] = NyéL, 378; Uő., *Igék* [1929] = ÉTŐ, 135; Uő., *Rajzok* [1934] = SB, 187; Uő., *Der, die, das. A nyelvtanulásról* [1934] = NyéL, 247; a lelkek telefon teremtetése, országokon átívelő „áldott közösségének” szinte himnikusan rajongó dicséretként Uő., *Naplóoldalak* [1934] = EuK, 291–292 (EE, 276–277); a távbeszélő megteremtette abszolút jelenről Uő., *A süketnéma város* [1913] = ÁÓ, 635; az utazásban bekövetkezett változásról Uő., *Az idegen* [1930] = HKE, 216. Vö. McLuhan, *I. m.*, 47–56; Uő., *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*, ford. KRISTÓ NAGY István, Terzor, Budapest, 2001, 46 és 246; SZAJBÉLY Mihály, *Könyv, sajtó, Kosztolányi = Az emlékezés elevensége*, 138–139; Wolfgang SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Napvilág, Budapest, 2008, 18 és 41–43.

nyelvközösségek, s egy napon belül olykor négyszer-ötször is változnak a kalauzok, akik négyszer-ötször cserélik ki a táblákat, melyek négy-ötféle nyelven figyelmeztetnek arra, hogy „dohányozni tilos”.⁴¹

Ami azonban egyfelől a gazdagság, másik oldalról az ésszerűtlenség tapasztalatát is keltheti:

Manapság mi európaiak majdnem mind egyforma ruhát viselünk, egyforma fogkefét használunk, egyforma ételeket eszünk. Ezzel szemben felötlök Önnek, hogy mikor a közlekedési eszközök tökéletessége eltünteti a távolságokat, s a világot majdnem eggyé varázsolja, és a tudományos gondolkodás is egy átfogó elvet kíván megvalósítani, mindig több és több haszontalan nyelv csiripel, visong, lármáz egymás mellett, s követeli az élethez való jogát.⁴²

Az egységesülés tehát kettős, ellentmondásos folyamatnak látszik. Miközben az ipari technológia és a hírközlés rendszere az azonos jellegű elterjedése felé hat, az életet formáló hatások megsokszorozása révén az ismétlődés tapasztalatával jár, ugyanakkor a különbségeket is egyre élesebben, világosabban teszi érzékelhetővé, megismerhetővé, tudatosíthatóvá. Kosztolányi elismeri, hogy ezek a különbségek határt szabnak az emberek közötti kölcsönös megértésnek, mégis az emberi létezés szükségszerű föltételét látja bennük, melyek nélkül sem megértés, sem önértés nem lenne lehetséges:

Szeretem a természet változatosságát. Az az óhajom, hogy a népek megértsék egymást. De ha valaki azt indítványozná, hogy a népeket mind egybeolvasztja, tiltakoznék ellene, nemcsak az én népem, hanem minden nép nevében. Az így keletkezett világ unalmas lenne. Elszegényítené gazdagságunkat, mely annyira emberi. Csak különbözőségek által, ellentétek útján érthetjük meg egymást. Aki nem különbözik mástól, az nincs is.⁴³

⁴¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához* [1930] = NyÉL, 91.

⁴² Uo. = NyÉL, 92.

⁴³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *IV. Olasz. Mario* [1931] = BK, 72. Az efféle közös nyelv talajtalanságához más oldalról vö. Uő., *A zöld sziget* [1914] = Füst, 33: „Komolyabb érdekellentétnél rögtön helyreáll a bábeli zűrzavar.”

A technikai haladás mindeközben a nyelvek egységesülésének, elterjedésének is kedvez:

A műszaki tudományok haladása, a közlekedési eszközök diadalmas előretörése folytán egy lett az egész világ. [...] A rádióon kasznáraink különböző nyelvekkéket vehetnek, s kiejtésüket beszélőfilmek által tökéletesíthetik.⁴⁴

A nemzetek kölcsönös hatásösszefüggéseiből kibomló európai látókörről egyúttal értékteremtő erőnek bizonyul:

Attól azonban nem riadunk meg, hogy a világ egy lett, hogy minden irodalom része a világirodalomnak, hogy az összehasonlítás lehetősége által csak az az érték, ami világirodalmi érték. Pipogya az, aki fél állani ezt a versenyt, s védősorompókat sürget. El mindennel, ami vidékiesség, lomposság, középszerűség. [...] Európa nem idegen tőlünk.⁴⁵

Ha tekintetbe vesszük, hogy a világirodalom itt egyértelműnek tetsző fogalmát Kosztolányi esszéi rétegzettebbnek mutatják, s hogy az összehasonlítás érvényének éppen a költészet nyelvhez kötöttsége szab korlátokat,⁴⁶ akkor a *Lenni, vagy nem lenni* soraiból ismét egyfajta kettős látásmód következik:

A költészet nemcsak valami tág, minden embert egybefogó – mit előbb említetem –, hanem valami zárt is, családias is.⁴⁷

A nemzeti-nyelvi önállóság, ennek említett szigetszerűsége éppannyira oltalmazó, mint amennyire nyitottság forrása. Ehhez a – csak részben paradox – ket-

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni...* [1930] = LF, 14–15. Vö. még Uő., *Nyelvművelés* [1933] = NyÉL, 203: „ma azonban a közlekedési eszközök gyorsulása folytán a köröttünk élő nagyobb nyelvtérületek már sokkal közvetlenebbül hatnak, mint annakelőtte, s [...] a soknyelvű mozi, a rádióval együtt akár a faluban, a tanyán is szolgálója lehet ennek a nyelvi megfakulásnak és elszíntelenedésnek”.

⁴⁵ KOSZTOLÁNYI, *Lenni...* [1930] = LF, 17; vö. Uő., *Kármán József* [*Kármán József. Irói arckép*, 1935] = LF, 109.

⁴⁶ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Lenni...* [1930] = LF, 18–19: „Hódításunk azonban csak belső lehet. Itthon kell versenyre kelni a világ nagy szellemeivel. [...] minden irodalom csak a nyelv lelkéből lelkézhet.”

⁴⁷ Uő. = LF, 19.

tősséghez társul az európai és nemzeti elköteleződés ingamozgása. Az olvasás, fordítás, értelmezés mint az összehasonlítás műveletei éppoly törekvést hordoznak a magyar irodalom elismertetésére és méltányos értékelésére, mint az elzárkózás fölszámolására és a vidékiesség elkerülésére. Nem állítom azonban, hogy Kosztolányi föl tudta vagy akarta volna oldani az ebben rejlő feszültséget, hogy választ talált volna egységesülés és anyanyelv, nemzeti irodalom és nemzetköziség oszcilláló kérdéseire. Vélekedéseit ezért több irányban is könnyű kisarkítani – fölfogását egyoldalú s egyszerűsítő értelmezői keretek közé erőszakolva.

Izgatott kiábrándultság

Megszokott újságírói fogásnak mondható, a beszámoló érzékletességének illúzióját is szolgálva, az előzetes elvárásoknak és a találkozáskor tapasztaltaknak retorikus ellentétezése. Általános formájában már egy 1906-os Kosztolányi-cikk él vele:

Behunyta a szemedet, és csodás, tündéri vidékeken voltál, igazán utaztál. Mikor évek után eljutottál a vágyott helyre, észrevetted, hogy a fantázia inkább elvitt oda, mint a vasúti kocsí és a gőzhajó.⁴⁸

A párizsi morgue-ról 1913-ban adott leírás szerint is:

Csalódottan áll meg előtte a néző. Annyit olvastunk róla. A halál e bús palotáját mindnyájan megnövesztettük a fantáziánkkal. Most kicsinek és igénytelennek találjuk.⁴⁹

Tizenegy évre rá a Bolognában tett látogatás kapcsán olvassuk:

„Aula carducciana.” [...] Távolból sokat gondoltam erre. Óriási teremnek hittem [...], mely tanúja volt a világirodalom egy nagy fejezetének. Kinyitattam a szolgával. Az aula carducciana akkorácska, hogy hozzá képest egy tanyai iskola szobája valóságos táncterem.⁵⁰

⁴⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A forradalom* [1906] = ÁÓ, 191.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Párizs* [1913] = EuK, 30 (EE, 30).

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI, *Itália* [1924] = EuK, 86 (EE, 104–105).

Majd ismét tíz évvel később, a Kosztolányi is kezelő sugárterápiás intézetről:

De a valóság mindig más, mint ahogy kirajzoljuk. Ez a világhíres intézet szerényen, alázatosan egy ütött-kopott kétemeletes barna házban húzódik meg [...].⁵¹

Látszólag igen hasonló tapasztalatot fogalmaz meg a *Londoni leveleket* nyitó *Fanyar előhang*:

Nincsen oktondibb dolog, mint azért utazni, hogy élményeket szerezzünk. [...]

Amint láthatod, meglehetősen kiábrándultan vágtam neki utamnak. [...]

Untig ismerjük a világot, barátom, legalább külső arányait, színeit, könyvekből, képekből, moziból, rádióból, vagy hallomásból. Ha megérkezünk valahová, sohasem a szűz benyomás fogad. Amit észlelünk, azt nyomban összehasonlítjuk azzal, amit olvastunk vagy hallottunk. Minthogy pedig a képzelet mindig nagyobb mester, mint a valóság, csalódást érzünk.⁵²

A várakozások tehát nem teljesülnek. Ez az ellentétezés rokon a megelőző idézetek fölépítésével. Csakhogy míg ott ezek egyedi eseteket jelentettek, az utazás részét képező tapasztalatot, a húszas évek vége felé Kosztolányi írásaiban a csalódás az utazás mint olyan lényegi vonásává válik. Nem egyszerű poentírozó funkcióban szerepel immár, hanem az utazó világszemléletének és érzékelésmódjának kiiktathatatlan hangoltságbeli mozzanataként.⁵³ A kérdés persze: miért és hogyan válhattak a sokat – és leginkább talán élvezettel – utazó Kosztolányi beszámolóit „fanyarrá”? A londoni úti levelek előhangja legalább két lehetséges okot mutat föl.

Az egyik indok a különféle nyomtatott, vizuális, hangzó hírközlegek már említett nagyarányú kiterjedése és korszerűsödése. Az általuk tömegesen és töme-

⁵¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rádiumhemmet* [1934] = EuK, 271 (EE, 262).

⁵² KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 117–118 (EE, 117–118). Vö. Uő., *Káté kéjutasóknak* [1926] = Hattyú, 455.

⁵³ Ugyanakkor igen hasonló, Baudelaire *Az utazásának zárlatát* is idéző, képzelet és valóság ellentétezése mellett a modern nyomtatott s képi kultúra hatékony és kiterjedt ismeretközvetítő rendszereire hivatkozó érvelést ad már a világháború előtt KOSZTOLÁNYI Dezső, *Válasz egy Globetrotternek* [1910] = ÁÓ, 430–432. Itt az újságnak és a fényképnek, nem sokkal később a mozgóképnek tulajdonít Kosztolányi kitérített szerepet az utazáshoz fűződő viszony megváltozásában: „Magamon észleltem, hogy mióta moziba járok, sokkal kevesebbet utazom, mint annak előtte.” (Uő., *Mozgóképek a moziról* [1911] = ÁÓ, 520; vö. Uő., *Homunculus* [1913] = ÁÓ, 653.)

gek számára közvetített ismeretek a világ távoli, eladdig rejtélyes helyeit tették, tehetik ismerőssé. A korábban idézett Kosztolányi-írásokkal egybehangzanak a *Londoni levelek* sorai: „a távolságok megszűntek, az utazás elvesztette regényes voltát, az élet, a műveltség, a szokások, iparcikkek, ételek meglehetősen egységesedtek”.⁵⁴ Ezt a gondolatmenetet ismétli az 1931-es *Úti napló*, s hasonló következtetésre is jut: a 16. században

mélyen-titokzatos volt [...] az élet. [...] Akkor élték a regényt. Ma csak olvasuk.⁵⁵

Az 1931-es hollandiai utazás során az ipari egyformaság józan hétköznapiságának hatása lesz döntő:

Hol vannak a szélmalomok? [...] megölte őket a villany meg a gőz [...]. Hát hol vannak a facipők? Azt mondják, hogy már a paraszt is csak ritkán viseli, kényelmetlennek találja. Mindenki úgy öltözködik, mint nálunk. [...] Kissé elszontyolodom.⁵⁶

Nemcsak a távoli vidékekről kaphat tehát hírt a modern ember, hanem a modern élet kellékei is távolra jutnak el.⁵⁷ És mindez nemcsak kölcsönösen igaz, nemzetek között, de akár egyetlen népen, csoporton belül is érvényesülhet: „A gyári áruknál számomra utálatosabbak a gyári lelkek, a gyári agyvelők, melyeket bizonyára a műveltséget terjesztő nyomtatványok, a mozik és rádiók csiszoltak ki ily semmitmondóvá”.⁵⁸ Jóllehet szigorúan véve egy gárdahadnagy-

⁵⁴ KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 117 (EE, 117–118).

⁵⁵ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 163–164 (EE, 155–156).

⁵⁶ KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 182 (EE, 158).

⁵⁷ Lásd még *Uo.* = EuK, 203 (EE, 183): a markeniek festői felvonulása is inkább már csak dalmúszerrű, miközben a „népiesség mindenütt a végét járja”, és a „közlekedés tökéletesedésével csakhamar el is fog tűnni, akár a regényes tizenkilencedik század, mely létrehozta, s a világ – legalább külsőleg – meglehetősen egyforma lesz”. Majd *Uo.* = EuK, 206–207 (EE, 187): „Maga a földgolyó is évről évre egyformább. [...] Mióta az utazás ilyen kényelmessé vált, elhalványult a regényessége s a fűszere is. Az iparcikkek azonossága egyarcúvá formálta a világot.”

⁵⁸ *Uo.* = EuK, 208 (EE, 189, ahol egyébként csiszoltak helyett csiszolnak szerepel). Vö. KDnÉ, 277: „Ő, hogy gyűlölte ő a kort, melyben élnie kellett, hogy lenézte. Feltalálták a repülőgépet, – mondogatta – el lehet jutni mindenüvé, de ezzel egyformásították az életet, tehát nem érdemes eljutni sehová sem.” Igaz ugyan, hogy Kosztolányi azt is írta, „nemigen vagyok kíváncsi a világra”

tól búcsúzó, határokon keresztül dúdolt dal vezet erre a végkövetkeztetésre, a részlet akár úgy is olvasható, mint az eredetileg egy nagy példányszámú fővárosi napilapban, a Pesti Hírlapban közölt – és amúgy is több visszatérő gondolatot, vezérmotívumot tartalmazó – cikksorozat ironikus önreflexiója.

A gépiesség reflexiójának fényében válhat különösen érdekessé, önmagára vonatkoztathatóvá az is, hogy a *Lord Rothermere-nél* nemcsak megismétli a *Londoni levelek* idézett sorait – lényegében szavakat, kifejezéseket véve át változatlanul –, hanem mintegy új, váratlan módon rakja össze azokat:

Minden úti élmény voltaképp egy csalódásból meg egy meglepetésből áll. Már eleve ismerjük a tájakat, az embereket, mások elbeszéléséből, újságok leírásából, mozivásznakról s ezek az elemek, melyek összerakják egyéniségüket, lassanként külön életet kezdenek élni képzeletünkben, mintegy önmaguktól mozognak. Mihelyt a helyszínen pillantjuk meg őket s színről-színre szemléljük, rájövünk, hogy a valóság sohasem szakasztott olyan, mint ahogy elképzeltük. Kicsit más, tehát nagyon is más. Ez a valóság lebilincselő varázsa. Előbb csalódást érzünk, de nyomban utána valami boldog meglepetést, hogy képzeletünk kódábrája megtestesült. E kettőnek összezsugorodása, e kettőnek villamosszikrája: ez az élmény.⁵⁹

Ami váratlan, az egyúttal válasz is a csalódás jelentette kihívásra: a meglepetés, a várakozás teljesületlensége fölötti csodálkozás.

A csalódás tulajdonképpen egyszerre, távlattól függően jelenik meg negatív és pozitív úti élményként is:

(KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 208 [EE, 188]), mégis igen kétségesnek vélem, hogy e sarkított vélekedést mennyire lehet úgy általánosítani, mint Kosztolányiné sorai teszik. Éppen az író más megnyilatkozásai mutathatnak rá arra, hogy a technikai vívmányokhoz és a modern nagyvárosi életvitelhez való viszonya mennyivel ellentmondásosabb, ironikusabb; erről lásd SZAJBÉLY, *I. m.*, 139 is.

⁵⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lord Rothermere-nél* [1931] = EE, 197–198. Az *Útinapló Élmény és emlék* című része az utazás jelenével szembeállítva az emlékezés szerepét hangsúlyozza: „Engem az utazás voltaképp fáraszt. [...] A jelen számomra többnyire értéktelen. [...] Ez a múlttá vált jelen a jövőben váratlanul elém dob egy arcot, egy tárgyat, utcát, mely már emlékké nemesedett bennem, s szervesen életemhez tartozik.” (Uő., *Útinapló* [1933] = SB, 103; afféle gyakorlati példájaként vö. Uő., *Vilmos császárról* [1934] = SB, 155 [EE, 236].)

Szóval az úton mindig csalódunk. Nem azt kapjuk, amit vártunk, hanem valami mást. Gyakran kevesebbet, de épp ezért többet is. Ha csak azt kapnók, amit vártunk, azt a sokat, akkor elmaradna a meglepetés. Ez a csalódás az utazás voltaképpen élménye. Termékeny izgalom ez [...].⁶⁰

Az ugyanebben az évben meglátogatott repülőtér természetessé, megszokottá lett működése és zsúfoltsága akár konkrét példaként is vehető. A repülés hőskorának elmúltával a korábbi felfokozottság helyébe más, talán ambivalens, de semmiképp sem egysíkú viszony lép:

Mindez az unalomig bizonyos, és az unalomig nagyszerű. [...] Mindez már egy csöppet se regényes, költői vagy idegcsigázó, [...] annyira korukhoz, hétköznapjukhoz, életükhöz tartozik. Mindez nem a repülés művészete és tudománya többé, hanem a repülés üzeme, a repülés nagyüzeme, s ez az, ami most csodálattal tölt el engem.⁶¹

A *Londoni levelek Fanyar előhangja* mögött meghúzódó másik lehetséges ösztönző ok gyermekség és megcsontosodás Kosztolányi által oly sokat emlegetett elentétében is kereshető:

Az élményeket nem lehet úgy gyűjteni, mint például a bélyegeket. Azok már eleve bennünk lakoznak, s ki tudja, miért, mire rezzennek meg. [...]

[...] Tudtam, hogy a kamaszkor múltán, amikor az ember úgy iszik be minden újat, mint itatóspapír a vizet, egy táj, egy város, egy nép sem okozhat olyan meglepetést, melytől föltétlenül eltájuk a szánkat.⁶²

Három évvel később, 1930 végén, a Színházi Élet körkérdésére válaszolván, Kosztolányi ezzel rokon szellemben nyilatkozik az utazásról:

Legnagyobb utamat hatéves koromban tettem meg. Szabadkáról Szegedre utaztam ekkor édesapám társaságában személyvonaton. [...] minden évben sok száz

⁶⁰ KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 184 (EE, 160).

⁶¹ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 169 (ez a rész az EE-ban nem szerepel).

⁶² KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 117 (EE, 117).

kilométert repültem vonaton, hajón, hogy kergessem ezt a gyermekkori ábrándomat, melyet nem sikerült elérnem soha.⁶³

A gyermekkor gazdagsága s varázslata teszi az emberi lelket rejtélyessé. Ebből adódnak aztán Kosztolányi szerint a nézőpontok olyan eltérő sajátosságai, amelyek nemcsak az élmény alapját alkotják, hanem lehetetlenné teszik a benyomásoknak pusztán passzív befogadását, majd változatlan formában gyűjtögető halmozását is.⁶⁴

Az utazás élményét tehát korlátozza, csökkenti, csalódással telíti a gyermekkor elmúlása, a szokások megcsontosodása, az ismeretek bővülése⁶⁵ – amit ráadásul a modern technika fölgyorsít és kiterjeszt, miáltal aki „ma él, még a gyermek is, szükségszerűen koravén”.⁶⁶ Ugyanakkor ez csak egyik oldala az utazásnak, amely azért mégiscsak kimozdít az élet megszokott köréből – és ennyiben a mássá válás, a világra való gyermekkori nyitottság újraélésének kivételes lehetőségét is kínálja. Igaz, a húszas évek második felében ez a lehetőség közel sem korlátlan, az utazó mindegyre szembesül annak határaival, hogy önmagát, nemzeti és nyelvi kötődését, társadalmi és kulturális helyzetét, életútját akár csak időlegesen maga mögött hagyja. Korlátozott lehetőség, izgatott kiábrándultság, unottság és csodálkozás, csalódás és meglepetés éppen ezért a maguk ellentmondásosságában, összetettségében jellemezhetik Kosztolányi kései úti reflexióit.

Nem lehetetlen úgy érvelni, hogy Kosztolányi az európai utazás húszas évek közepén megnyíló új lehetőségét izgatott várakozással fogadja, mintegy korábbi útjainak emlékeit éli részben újra, s ezt követően válik látásmódja – összetetten, közel sem csak a háború következményeivel való szembesülés folytán – kétkezdőbbé, ironikussá, csüggedtebbé. Majd a húszas és harmincas évek fordulóján

⁶³ EuK, 324 (Réz Pál – cím nélkül – a kötet jegyzeteinek végén közli Kosztolányi rövid válaszát). Vö. KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 206 (EE, 187): „egyáltalán érdemes-e még utazni? Nem vagyok hálátlan a meglepetésekért, melyeket itt-ott szereztem. De fölérnek-e ezek együttvéve [...] azzal az ámulattal, amely akkor fogott el, mikor apán öt éves koromban átvitt egy vidéki városból a másikba”.

⁶⁴ Igen hasonló gondolatmenetet fejt ki Esti Kornél is a *Tengerszem*-kötet *Barkobba* című elbeszéléseiben, amelyről részletesebben szólok a következő tanulmány végén, lásd: 80–87.

⁶⁵ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 206 (EE, 187): „a haladó idővel tompul fogékonyságunk a külső dolgok iránt”. A gyermek fogékonyságának, formálhatóságának elmúlásáról lásd még Uő., *Három leány...* [1927] = EuK, 137–138.

⁶⁶ KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 117 (EE, 117).

a lemondást – újfent rétegzett, többek közt a PEN Clubban vállalt nemzetközi közéleti szerep, a gazdasági válság, a Meillet-vel való vitahelyzet jelezte okokból – ismét egy fölfokozott, ambiciózusabb hozzáállás váltja föl vagy inkább egészíti ki. Éppúgy nem szeretném tagadni e magyarázat csábító vonásait, mint ahogy számomra kétségeket is ébreszt a benne meghúzódó lélektani szál megalapozottsága és igazolhatósága vagy az ekképp elmesélt történet erős célelvősége.

Az *Itália* még a *Fanyar előhang* előtt, 1924-ben a körvonalak cseppfolyóssá tételére, az egyéniség határainak nyitottá válására, tehát egy új kezdet lehetőségére helyezi a hangsúlyt. Sokat idézett, bizakodó bevezető sorai:

Elsősorban azért utazom, mert az emberek nem ismernek s jobbnak képzelnek, vagy rosszabbnak, okosabbnak vagy ostobábbnak, szegényebbnek vagy gazdagabbnak, mint vagyok, szóval: másnak. Mindig az a legnagyobb úti élményem. Ha belépek éjszaka egy vonatfülkébe, egyformán gondolhatnak lelkésznek vagy kloroformos rablónak. A találgatás, kétkedés, bizonytalanság, mely mások képzeletében körülveszi már megszilárdult életemet s formát öltött egyéniséget, azt a káprázatot kelti bennem, hogy ami megtörtént, az meg nem történt is válhat, s a lehetőségek végtelen gazdagságát tárja elé, mint gyermekkoromban. Minden elmúlhat, minden újra kezdődhet. Utazni annyi, mint játszani, minden szerepet egyszerre.⁶⁷

Azt, hogy „a lehetőségek végtelen gazdagsága” azért nagyon is véges, csak ennek a káprázat voltára tett utalás látszik – majdhogynem mellékesen – jelezni.⁶⁸ Másutt Kosztolányi nyíltabban hivatkozik a halállal szembesülés kizökkenő élményére, a halál már fölemlített nemzetköziségére, mint amely választ ad az utazás – természetesen mint életút – végtelenségének illúziójára:

⁶⁷ KOSZTOLÁNYI, *Itália* [1924] = EuK, 80 (EE, 97). Vö. SZIRÁK, *I. m.*, 425. A részletnek az *Esti Kornél* novelláival, különösen a harmadik fejezettel való kapcsolatáról lásd a következő tanulmányt is.

⁶⁸ A két évvel későbbi keltezésű *Káté kéjutazóknak* fiktív-ironikus párbeszéde több ponton ismétli az *Itália* utazásbölcseleti gondolatmenetét, illetve előlegezi Esti Kornél harmadik fejezetben megfogalmazott fejtegetéseit: „El akarom felejteni önmagamat. [...] be vagyok zárva egyéniségem és sorom börtönébe, [...] míg az úton] azok az ismeretlenek, akiknek körében mozogok, [...] általában fölfedezik bennem az összes lehetőségeket. Számomra ez a rugalmasság az utazás legfőbb varázsa. [...] éjszakai fülkében útítársaim másnak hisznek, mint ami vagyok, és egy agg hölgy például kloroformos rablónak, egy nagyon tapasztalatlan fiatalember amerikai milliárdosnak, egy gyanakvó úr pedig orosz kémnek gondol.” Azonban „mikor vonatom visszarobog a határon, [...] fölébredek delejes álmomból, s kiderül, hogy a lehetőségek mégse végtelenek, és én megint csak én vagyok.” (KOSZTOLÁNYI, *Káté kéjutazóknak* [1926] = Hattyú, 455–456.)

Útközben, mikor folyton új arcok, új tájak jönnek elélem, s a változó panoráma elhitheti, hogy az élet végtelen, különösen megdöbben egy-egy temetés. Észreveszek minden gyászmenetet, melyet otthon talán meg sem látnék. Micsoda szomorú nemzetköziség az, hogy az emberek mindenütt egyformán meghalnak.⁶⁹

Majd alig egy évre rá:

De számomra sehol sem oly megrázó a halál, mint külföldön, hol afféle átutazó játékleletet élek szokott környezetem híján, ismert bútoraim nélkül, melyekbe még belefogódzhatnak. Megdöbbenek az elmúlás e gépies nemzetköziségén. Itt hiszem el igazán, hogy én is meghalok.⁷⁰

Éppen az utazás gerjesztette-fölsokszorozta szerepjátszás kontrasztja teszi nyomatékossá, szinte tapinthatóvá az ember átutazóban létét, végességét.⁷¹

Az *Itália* éppúgy a gyermekkorral veti össze az utazást, mint a *Londoni levelek*. Előbbi újraélni véli azt, utóbbi számára ez már elérhetetlen ábránd. Ennek ellenére Kosztolányi éppúgy nem vetette el végleg és teljesen az utazás nyitotta lehetőségek káprázatát, mint ahogy a megváltozott technikai körülmények közepette is talált módot csodálkozásra, okot meglepetésre. Minden fanyalgása ellenére a *Fanyar előhang* is számol az utazás teremtette távlat megújító erejével:

akik évtizedek óta itt élnek, körülbelül nyolc és fél millió lélek, annyi, amennyi Csonka-Magyarországot lakja, egy testet alkot vele, megszokta, nem veszi, nem veheti észre, mint ahogy mi sem láthatjuk önmagunkat. [...] Közvetlen környezetünk rejtély. A férjek nem tudják, hogy kicsoda a feleségük. Hozzájuk is többnyire mások írnak verseket.⁷²

⁶⁹ KOSZTOLÁNYI, *Az utolsó Garibaldi...* [1924] = EuK, 55 (EE, 63).

⁷⁰ KOSZTOLÁNYI *Dezső, Isten* [1925] = EuK, 96.

⁷¹ Színházi szerep és való, játék és komolyság, gyermek és halál ellentéte később is értelmezi az utazás feszültségét, csalódás és meglepetés ellentétként szikráztatott együttesét: lásd például KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 162 (EE, 153–154).

⁷² KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 118 (EE, 118). Lásd Uő., *Berlini jegyzetek* [1934] = EuK, 284 (EE, 268) is: „Egy várost igazán csak az idegen, a külföldi láthat meg, aki nem ismeri, a pillanatnyi ihlet mély és bátor felületességével.”

Még ha a részlet az önismeret útjait a gyermeki titokzatossághoz képest éppen hogy szürkének láttatja is, fönntartja az igényt, hogy a másikról érvényes – sőt annak önismerténél is mélyebb – meglátásokat tegyen.

Amennyiben az utazás mindenekelőtt abban áll, hogy képes a dolgok, városok, emberek új értelmezésének teret engedni, akkor a gyermekként-lét úgy is vehető, mint amely az utazás valóra válásának, igazságának feltétele. Más szavakkal: ha az utazó a másikat szokatlan fényben tudja látni, ha az idegent valamiképp föl tudja ismerni, akkor ezzel önmagát is megismeri, önnön határait sem tekinti végleg megcsontosodottnak. Így valójában kevésbé meglepő, hogy László Pál apropóján Kosztolányi 1932-ben már ismét megengedően szól arról, hogy az utazás a mássá válás esélyét kínálja. Ráadásul újfent párhuzamba állítja s rokonítja ezt az idegen nyelvek tanulásának sajátosan kettős tapasztalatával:

Utazni, igazán és szenvedélyesen utazni annyi, mint bújócskázni önmagunkkal és sorsunkkal, másnak rémleni önmagunk és embertársaink szemében, mint amik vagyunk, s ugyanezt az enyhületet adja olykor az idegen nyelv is, mely takaró álarca egyéniségünknek, s azt a káprázatot kelti bennük, hogy lehetőségeink végtelenek és abból a kötöttségből, melybe végzetünk vetett, esetleg ki is szabadulhatunk.⁷³

A kései *Arbe-sziget*, öt perc nyitánya szintén az énben lévő idegenség, az én idegenként való tapasztalatát érinti:

Éjszaka, ha idegen helyen alszunk és felriadunk álmunkból, néhány másodpercre a megsemmisülés riadalma környékez. Tudjuk, hogy valaki él, de nem tudjuk, hogy az a valaki mi magunk vagyunk.⁷⁴

Az én elvesztése mint az egyéniség folytonosságának megszakadása, álom és felriadás feszültsége, „a megsemmisülés riadalma” az utazás során vágott-tapasztalt mássá levés szélsőséges formája. Egyszermind a tapasztalás határa is.

⁷³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy levélről, mely a háborús Sanghajból érkezett. Sárga vers a sárga Kínáról* [1932] = ÉTÓ, 358. Az új országot és új nyelvet mint egy új gyermekkor (soha be nem teljesülő) ígéretét jeleníti meg Uő., *Az idegen nyelvről* [1935] = NyéL, 302.

⁷⁴ KOSZTOLÁNYI, *Arbe-sziget...* [1935] = EuK, 303 (EE, 293). Az otthoni idegenné válását téve kérdéssé vö. Uő., *Úti képek* [1934] = EuK, 287 (EE, 271).

Az önelvesztés fenyegetésének ellensúlyát pedig paradox módon az adja, ami a csalódásnak is forrása: az utazás fogalmától jószerevével elválaszthatatlan hazatérés. Ami arra emlékeztet, hogy a szemlélet és nyelv gyermekkorban kiformalódott alapjai Kosztolányi számára csak időlegesen és csak részben haladhatóak meg. Ám metaforikusan arra is vonatkoztatható, ahogy a másik megismerése elválaszthatatlan az új tapasztalatok önmagunkra alkalmazásától. Azaz kilépvén énünk határai közül vissza is térünk hozzá, ami egyben saját magunk és világunk megértésének aktusa.⁷⁵ Az úti élményeket kísérő csalódás ennyiben nemcsak korlátot, de utalmat, sőt az önértés esélyét is jelenti az utazó számára.

Az eddigiek alapján nem lenne szerencsés holmi nemzeti gögnek betudni, amikor Kosztolányi vidékiesebbnek látja a külföldi világvárosokat, mint akár a hazai mezővárosokat. Párizsról még a háború előtt írja:

Naivabb, mint Budapest, mint Szeged, mint Nagyvárad, mint Debrecen, mint akármelyik magyar város.⁷⁶

A háború után pedig olyan példákat hoz, amelyek a római színjátszást éppoly gyöngének láttatják, mint némely londoni jeleneteket:

Elmondom, hogy tegnap láttam a Via Nazionalén levő *Elyseóban* egy olyan előadást, amely nálunk egy mezővárosban is megbuknék.⁷⁷

Ilyen jelenet, mely itt mindennapos, otthon egy kis mezővárosban is elképzelhetetlen volna. [...] Előadás, rendezés kitűnő. Maga a cselekmény oly átlátszóan gyermekes és bárgyú, hogy nálunk vidéken is kinevetnék. [...] Felelet arra, hogy miért oly közepesek színházaik. Nekik maga az élet színház.⁷⁸

⁷⁵ Lásd a *Bölcsőtől a koporsóig* kötet második részének bevezető sorait is: BK, 59. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *A finn diák* [1909] = ÁÓ, 375; Uő., *Izzó pesti dél a háború előtt* [1914] = Füst, 65; Uő., *Amerikanizmus* [1916] = SzE, II, 713; a fordításhoz kapcsolódóan Uő., *Kazinczy Ferenc* [Kazinczy. Irói arckép, 1935] = LF, 99.

⁷⁶ KOSZTOLÁNYI, *Párizs* [1913] = EuK, 29 (EE, 28); lásd még Uő., *Francis Jammes* [Az egyszerű költő. *Francis Jammes*, 1913] = ÉM, 306.

⁷⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gabriellino D'Annunzio* [1924] = EuK, 66 (EE, 82).

⁷⁸ KOSZTOLÁNYI, *Londoni levelek* [1927] = EuK, 124–125 (EE, 125–126).

Kétélű kritikaként is olvashatók e sorok: az európai városok kulturális tömegtermelésének bírálataként és a koravén utazó szűkre szabott szemléletének megmutatkozásaként. Csakhogy az utazás voltaképpeni élményének mondott csalódás távlatából egy másfajta kritikai retorika jelei is lehetnek. Olyané, amely arra figyelmeztet, hogy központ és peremvidék könnyen viszonylagosnak s fölcserélhetőnek, apró és jelentős hierarchiája rögzíthetetlennek bizonyulhat. Ebben is áll a megszokott határok áthágása, amely a csalódásból sarjadó csodálkozás egyik kiváltója.

Hasonló kettősség működik alighanem abban is, ahogy a biztosnak hitt nemzeti sajátosságok gyakorta pusztán fikciónak bizonyulnak. Kosztolányi a berlini cigányzenekarok furcsaságát hozza példának, illetve azt, ahogy a külföldiek számára a „tüzes magyar” nemzetkarakterológiai rögeszméje szinte abszurd módon írja felül a leglangyosabb kedélyű cselekvések értelmezését is:

Mindnyájunkban lakik egy javíthatatlan, regényes tacsó, s belesajdul a szívünk, ha néprajzi ponyvábrándunkat lecáfolja a valóság. Ezért a külföldiek úgy segítenek magukon, hogy ezt a valóságot egyszerűen nem is veszik tudomásul. Megvalósítják azt, amiről képzelődtek.⁷⁹

Összevág ezzel a PEN Club nagygyűléséről a hollandiai cikksorozat részeként a Pesti Hírlapnak küldött beszámoló is, melynek egyik sarkos pontja a különféle nemzeteknek íróikon keresztül megkísérelt bemutatása. „Minden népet legjobban az írója jellemez.”⁸⁰ Amikor Kosztolányi az írók seregén végigtekintve a *Házi dolgozat* című novella alaphelyzetét idéző jelenetet képzel el, a kívülről tudósító ironikus igényével lép elő:

kedvem volna őket is tornáztatni. Például egy iskolai dolgozatot készíttetni velük. Tessék leírni szépen, értelmesen a vásárt, vagy legutóbbi kirándulásunk történetét.⁸¹

Ha nem is felel meg maradéktalanul egy iskolai dolgozat igényének, Kosztolányi beszámolója túlzottan el sem távolodik a riport műfajától. Leszögezi az írókról:

⁷⁹ KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 183 (EE, 159). Vö. Uo. = EuK, 203 (EE, 183); Uő., *Muzsikaszó. Aage Madelungnak* [1915] = Füst, 103–104.

⁸⁰ KOSZTOLÁNYI, *Hollandia* [1931] = EuK, 192 (EE, 169).

⁸¹ Uo. = EuK, 196 (EE, 174).

Abban mindenesetre hasonlatosak, hogy valamennyien a világ központjának, értelmének és céljának képzelik magukat. [...] Van azonban egy pillanat [...], mikor e testvéri asztalnál ülők mindannyian maguk elé merednek, a pályájukra gondolva összeszorítják fogukat, s önmaguk szobrává válnak. Ekkor mind a háromszázötven író oly külön van, annyira elzártan, önmagába futóan, mint a gyűrű, annyira önmagához visszatérően, mint egy sziget. Minden, amit látnak és hallanak, még most is, még itt is, csak „nyersanyag”, hogy majdan „fölfelhasználják” és papírra vessék.⁸²

Miközben az önmagához visszatérés a saját megértésének eseményét is jelezheti, a sziget és gyűrű képe a kiformalódott egyéniség és az elsajátított anyanyelv szilárd-szigorú kereteit és az önmagába zártságot emeli ki. Így viszont ami a másiktól és nemzetétől megragadható, az nem annak idegensége, legföljebb emez idegenség belülről fakadó fikciója. Csakhogy ezen a ponton az írás nem annyira elfogulatlan igazságot mond ki, hanem ironikus-önreflexív olvasatnak nyit teret. Hiszen most épp ők, a gyűlésen részt vevő írók a nyersanyag; és nem egy személytelen-testetlen tudósító, de a cikket író Kosztolányi az, aki – magába mélyedve, mégis a napilap nyilvánosságát megszólítva – papírra veti és megformálja mindezt.

Miért pillanatképek?

Kosztolányi útirajzain végigtekintve leginkább töretlennek talán a (pillanat)képek füzérszerű egymás mellé állítása, összeszerkesztése látszik. Nem lehetetlen azonban, hogy a kompozíciós mód oka és szerepe mindeközben nem maradt állandó. Persze aligha lehet szó éles váltásról, inkább egy tapasztalat megerősödéséről és előtérbe kerüléséről. A cikkek töredékes, montázsjellegű szerkesztésmódja már a korai úti írásoktól kezdve olyan funkcióval is bír, amely a mozgás illúziójának fölkeltesére, dinamikus hatás kiváltására irányul. Nem egyszerűen leképezésre és ábrázolásra tehát, mint ahogy a fénykép s különösen a mozgókép sem tekinthetők pusztán mimetikus, ártatlan hordozó közegeknek.

⁸² Uo. = EuK, 197 (EE, 176).

Az utas lélekben ott van még, ahonnan indult, s ott van már, ahova igyekeznek, voltaképp tehát sehol sincs. Számára megszűnik az idő. [...] Maga a tér is viszonylagossá válik. [...] Száz és száz ilyen apró tájképen robogunk át, melyek együtt az élet panorámáját rakják ki. Szállunk, mint kilőtt nyílvevő, időn és téren kívül.⁸³

Művészet és rögzítés fogalmai nem egyeztethetők össze vagy békíthetők ki maradéktalanul. A *Hollandiából* vett idézet szerint az élet panorámájának kibontakozását egyre inkább az idő megszűnte és a tér viszonylagossága kíséri.⁸⁴ Azaz e panorama apró képek együttesének olyan paradox látóköreként képződik meg, amely téren és időn kívül áll, és aminek következtében nézője – az utazó – sem egy szokványosan értelmezhető fizikai világ törvényei szerint és keretei között mozog. Miképp az író s az irodalom sem.

Írás és utazás párhuzama azonban nem magától értetődő. Hiszen téved, aki azt hiszi,

hogy az írók is úgy érkeznek meg, mint az utasok, akik megváltják a jegyüket, és puha pamtagon másodpernyi pontossággal gördülnek be a villanyfényes állomásokra. A mi utunk azonban sötét. Nem intenek jelzőlámpák. Állomásainknak nincs neve. Megyünk előre vakon és bizonytalanul, és nem tudjuk, mikor, hol és miért érkezünk meg.⁸⁵

Csakhogy az úton-lét is – a véletlen szeszélye folytán – hirtelenjében átváltozhat. Még a legköznapibb utazás is kizökkenhet megszokott menetéből, hogy a gyakorlati célt elhomályosítva új tapasztalat lehetőségét nyissa meg:

Egy délután befagytak a villamos ablakai. [...] az utasok úgy érzik, hogy elfüggyőzött szobában ülnek, ahonnan nem lehet kitekinteni az utcára, és a kis vil-

⁸³ Uo. = EuK, 208 (EE, 189–190). Kosztolányi Esti-novelláinak hasonló motívumairól-tapasztalatairól a könyv következő tanulmányában szöveg részletekben: főként 59–62.

⁸⁴ SCHIVELBUSCH, I. m., 44–45, 65–69 a vasúti utazás folyorsulását vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy az indulási és célállomás között eltűnik a korábban – a lassabb haladásnak köszönhetően – még érzékelhető köztes vagy utazási tér, illetve a beutazott térhez való mimetikus jellegű technikai viszonyulás.

⁸⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írás technikája* [1910] = NyéL, 356–357.

lamosút, mely máskor potomság, most utazássá emelkedik. Nem tudunk tájékozódni. Sokszor el is tévedünk.⁸⁶

Az ismeretlen – akár mint a megszokott váratlan-új megjelenése – izgalmat vált ki, de egyúttal az eltévedés kockázatát is hordozza. Sőt: az utóbbi egyenesen feltétele az előbbinek, az ismerős másként értésének, a már tudott gazdagodó tapasztalatának.⁸⁷ Eltévedéskor bizonytalanná lesznek a tájékozódást egyébként segíteni hivatott fogódzók, összezavarodnak az irányok, miközben a tévelygés-bolyongás az utazást önmagára vonatkoztatja. Az utazó már nem is annyira – legalábbis nem csupán – a maga külvilágában mozog, hanem az utazássá való út saját világában is. Külső és belső egymásra vetül, határuk mintegy önálló létre tesz szert, azaz a jelenetben olyan határhelyzet mutatkozik meg, amely a közvetítés révén, a külső és a belső összekapcsolása által a jelentés helye és létesítője is: a *Firkák a jégen* villamosablakának jéggrétegébe az utasok jeleket, hieroglifeket, föliratokat karcolnak, amelyek – megsértve a jég felületét – nemcsak jobban átláthatóvá teszik azt, nemcsak repedésként-szakadásként rálátást nyitnak arra, ami kívül van, hanem jelentést is hordoznak és teremtenek.

A céltalan cél – *Esti Kornélra* is emlékeztető – ellentmondása így olyan feszültséggel teli, ekként eleven tapasztalatnak nyit teret, amely az íróéval rokon:

Aki utazik, annak van valami kézzelfogható célja. [...] De az író? Ő aligha tudna olyasmit fölhozni, amit pontosan be lehetne vezetni útlevelébe. Útja tanulmányút és kéjút együtt, munka és henyelés. Az egész élet érzéki látványosságát és érzékfölötti mélységét keresi ekkor is, ámuldozni szeretne, mint a szakácsné, vagy a kisgyerek, lakodalmat és temetést látni, meglepetést hajszolni, kalandot és rendszert is. Mohó és szerény, telhetetlen és igénytelen. Mindent akar egyszerre, vagyis voltaképp semmit.⁸⁸

A látvány közvetítettsége pedig elválaszthatatlan az érzékelést és leírást átható fikcionalitástól mint az utazás szemiotizált terétől:

⁸⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Firkák a jégen* [1914] = Füst, 13. Az utazás „célja a céltalanság” – állítja KOSZTOLÁNYI, *Kalandos utazások* [1922] = Hattyú, 104.

⁸⁷ Egy váratlan budapesti eltévedést ír le, ennek „kellemes zsidobadságát” s friss szemléletét KOSZTOLÁNYI Dezső, *Emléksorok* [1928] = ÉTÖ, 61–62.

⁸⁸ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1934] = EuK, 262 (EE, 256)

Utazni: színház.

Ez a tartalmától megfosztott élet, melynek csak felülete, jelmeze látszik. Pusztán képek és jelképek tűnnek elénk, s mi kedvünkre értelmezhetjük. Úgy rémlik, hogy egy képeskönyvet forgatunk, a magunk mulatságára. Micsoda függetlenség.

Mindaz, ami egyébként súlyt, értelmet, jelentőséget ad a házaknak, az intézményeknek, az embereknek, számunkra megszűnt. Játéknak tetszik az egész. Itt semmi se vonatkozik ránk, semmihez sincs közünk. Felelőtlenül mozgunk, mint a gyermekek. Csak látni, hallani, tapasztalni, élvezni, ámolni, meglepődni akarunk. Akár a művészek – a külsőség héján és vázán át –, érzékletesen sejtjük meg a mélyebb, igazabb valóságot.

A villamosok haladnak, de hogy hová és miért, nem firtatjuk. [...]

Néha az idegen város utcáin is végighalad egy temetés. Akkor magunkra ocsúdunk. Vége a játéknak. Ráeszmélünk, hogy ez a színház komoly. A díszlet egy szakadásán, a képeskönyv egy repedésén át ijedten szemléljük a minden korban, minden földrajzi fokon lévő élet döbbenetes azonosságát.⁸⁹

Amint az utazás egyre kevésbé a mindennapi élet körében mozog, ahogy célját veszti a „hová és miért” kérdése, miáltal ok és okozat is fölcserélhetővé lesz,⁹⁰ úgy kerül az utazó tekintete mind közelebb a gyermek és ezen keresztül a művész nézőpontjához. Az utazás tehát nem a valóságban, hanem képek és jelképek között történik, alapot adva a színházzal és a képeskönyv lapozgatásával való azonosításnak.⁹¹ Ez az azonosság azonban az idézett passzus végére megbomlik.

A képeskönyv repedése és a díszlet szakadása gyűrűszerű keretbe foglalja az 1931-es *Úti napló* gondolatmenetét, amely így egyszerre halad valahová és tér vissza önmagába. Ez az önreflexió gesztus paradox módon visszaállítja azt a (szigetszerű) zártságot, amelyet a repedés és szakadás megbontani lát-

⁸⁹ KOSZTOLÁNYI, *Úti napló* [1931] = EuK, 162 (EE, 153–154). A részletnek több szempontból is előzménye Uő., *Séta a velencei temetőben* [1914/1916] = EuK, 47–48 (EE, 49–50; mind Illyés, mind Réz a *Tinta*-beli rövidített szöveget közli, míg a korábbi hosszabb változatot lásd Uő., *Velence* [1914] = Füst, 29–30). Az idézett rész zárlatához távolabbról vö. még Uő., *Gyerekek* [1922] = SzE, II, 771.

⁹⁰ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Dalmát képek* [1935] = EuK, 298 (EE, 287): „De vajon nincs-e ez megfordítva? Az emberek szeretik összetéveszteni az okot az okozattal.”

⁹¹ Hasonló példákat említ a vasúti utazás tapasztalatáról és a fülkéből vetett pillantás panorámaszerűsége kapcsán SCHIVELBUSCH, I. m., 47, 71, 74; az *Esti Kornél* kapcsán lásd még a következő tanulmányt is: főként 57–62.

szik. A halál ugyanis rést üt a reprezentáció megidézett rendszerein. Ámde ezzel nem afféle ablakot nyit arra, ami a játék és látszat mögött lenne – hiszen „a mélyebb, igazabb valóságot” éppen hogy „érzékletesen sejtjük meg” „a tartalmától megfosztott élet [...] felülete” révén, „a külsőség héján és vázán át”, mint a művész és a gyermek. A halál pont ezt a felületet, az élet eme felszínét, másképpen a megértés és megsejtés közegét szakítja széjjel – olyasvalami tehát, ami lényege szerint elbeszélhetetlen, miközben játék, felszín, művészet sincs nélküle. Ezért amit ijedten szemlélünk, nem a repedésen és a szakadáson keresztül fölsejlő, hanem maga a repedés és a szakadás: annak lelepleződése, hogy a világ mindig fikció is.

Az utazás gyakorlata ezzel az íráséhoz kerül közel. A színház és a képeskönyv világa a szöveg önreflexív szerkezetébe ágyazódik, jóllehet nem feszültségtől mentesen simulnak egymásba, hanem kölcsönösen fölbolygatják egymás rendjét. Az útirajz úgy lép be a nyilvánosság terébe, hogy amit megmutat, az nem valami külsőre vagy mélyben lévőre támaszkodik, nem egyszerűen író és olvasó közös világról való tudásában alapozódik meg, hanem legalább annyira az írás saját teljesítménye. „Az utas [...] voltaképp tehát sehol sincs”, mert itt is van és ott is, mint ahogy az írott hagyomány olvasója: „Az irodalmi hagyomány elsajátítása még azt a tapasztalatot is felülmúlja, amely az utazás kalandjához és az idegen nyelvi világokban való elmélyüléshez fűződik. Az olvasó, aki elmélyedt egy idegen nyelvben és irodalomban, megőrzi azt a szabadságát, hogy bármely pillanatban visszatérhet önmagához, s így egyszerre van itt is, ott is.”⁹² Ez az ellentétezés azonban már nem érvényes akkor, ha utazás és irodalom az írás gyakorlatában – miként Kosztolányinál a műfajok és formák – nagyjából és lényegében elválaszthatatlanná lesznek, és rögzítettségük nyugalmaát mindegyre fölborítja kölcsönös határátlépésük, egymást átjáró transzgressziójuk. Azaz amikor az utazás olyan horizont után kiált, amely az irodalomé.

⁹² Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 273.

SAJÁT JELEK ÉS IDEGEN SZAVAK ESTI KORNÉL ÚTI KALANDJAIRÓL

Esti Kornél szinte állandóan utazik. Ez lényegében közhely. A közhelyek pedig általában igazak, csak éppen igazságukat elhomályosította az ismétlés és a megszokás, jelentésüket s értelmüket kiüresítette a gondolkodás mozgó távlatának rögzülése, megmerevedése. Alighanem Esti és az utazás egybetartozásával is így áll a helyzet, amelyet a Kosztolányi által kötötté formált szövegegyüttes első, bevezető fejezete nyomán könnyen lehet készpénznek venni: „Barátom többnyire külföldön csavargott”.¹ Azonban Estinek az első fejezetben megrajzolt portréját a további szövegek nem mindig igazolják vissza vagy erősítik meg.²

A könyv tizedik fejezetében az elbeszélő jószerével figyelmezteti is a gyanútlanabb olvasót, hogy ne számítson az általa fölkelte elvárások maradéktalan teljesülésére – és teszi ezt történetesen, talán nem véletlenül, az utazás és a hozzá társított nyughatatlanság megítélése kapcsán. Az éppen Portugáliából hazatérő Esti Kornél ugyanis egy budai kocsmában nem úti élményeiről számol be, hanem az elbeszélővel közös szülővárosára, diákkorára tereli a szót:

Ezen az éjszakán új oldaláról ismertem meg. Bevallom, azelőtt sokszor csak afféle kákabélű, nemzetközi világiárónak tartottam, afféle félnótás irodalmi csodabogárnak. Most láttam, hogy ember ő, talpig ember és a földim.³

Ha ennek fényében az olvasó alaposabban szemügyre veszi a történeteket, közel sem egyértelmű kép tárul eléje. Az 1933-as *Esti Kornél* 18 fejezetének – lényegét tekintve – kétharmada játszódik Budapesten vagy Esti szülővárosában,⁴ az

¹ EK, 20, lásd még 25.

² Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 334 és 347.

³ EK, 186. Arató László úgy értelmezi a fejezetet, mint amely már fölütésével utal a magyar anekdotikus epikára: Kosztolányi földidéz e prózahagyományt, és búcsút is vesz tőle, folytatja és átformálja, újjáteremti. ARATÓ László, *Az anekdotától az anekdotikus regényig* = ARATÓ László – PÁLA Károly, *Beavatás. Irodalom- és szövegértelmezés*, Keraban, Budapest, 1995, 221.

⁴ Zsuzsikának, a bácskai aranyparaszt leányának történetét (Budán) elmesélő tizedik mellett a második fejezet is Esti (és az elbeszélő) szülővárosában játszódik. Ha elfogadjuk a fejezetekre tagolt kötet egységét, akkor persze Sárszegről van szó, a kötet harmadik fejezetének indítása alapján. Hogy azonban mennyit számít a szöveggörnyezet, jól jelzi a Színházi Élet-beli 1929-es első megjelenés: a főhőst ekkor még nem Esti Kornélnak, de Kosztolányi Dezsőnek hívták (EK, 41), s ebből

1936-os *Tengerszem* kötet *Esti Kornél kalandjai* ciklusának pedig háromnegyede. Az utazás súlyának-szerepének növekedése legföljebb abban látható, hogy míg az *Esti Kornél* hat határokon átívelő fejezetének csak fele történik – legalább részben, de a szó szoros értelmében – út közben,⁵ addig a vonatkocsi a *Tengerszem* négy úti élményt elbeszélő novellájának mindegyikében az eseményeknek egyik fontos színterévé is válik.⁶

A szinte állandóan utazó Esti közhelye – mindezt figyelembe véve – éppen arra hívhatja föl a figyelmet, hogy az *Esti Kornél*ban az utazás nem egyszerű helyváltogatást jelent. Az ehhez kapcsolódó – például a vasúthoz, a pályaudvarhoz, sőt a reptérhez, a táviródróthoz vagy épp a menetrendekhez és a szállodákhoz kötődő – jelek hálója természetes módon szövődik bele a novellák mind tágabb összefüggésrendszerébe. Az utazásra reflektáló gondolatok, az idegen nyelveknek és más népek gesztusrendszereinek megtapasztalása éppúgy ehhez járul hozzá, mint a párbeszéd és megértés emberi viszonyainak problémaköre, s még általánosabban a különféle határok átlépésének a fizikaitól a transzcendensig terjedő skálája. Az út toposzának metaforikus, allegorikus, mitikus áthallásai szintúgy az utazás kiszélesülő jelentéskörét, rétegzett értelemtartományát jelzik.⁷

kiindulva a történet „alföldi városa” (EK, 32) sem annyira Sárszeg, mint inkább Szabadka lehetett. (Sárszeget egyébként egy másik Esti-novella, a *Cseregdí Bandi Párizsban, 1910-ben* is említi.)

⁵ A Nyugat-beli címe alapján Csókként is emlegetett harmadik, a Kücsükkal való találkozást elbeszélő hetedik, végül a bolgár kalauzzal való felemás csevegést előadó kilencedik fejezet. A tizennyolcadik fejezet, amely „egy közönséges villamosútról ad megrázó leírást” (EK, 327), nem illik egyértelműen a sorba: jóllehet metaforikusan-allegorikusan Esti az életút egészét bejárja benne, közben még csak a várost sem hagyja el. Ez viszont rávilágíthat arra, hogy a kötetben az utazás a pusztá cselekményelemnél sokkal átfogóbb jelentőséggel bír. (A novelláról részletesebben is szóltam: *In memoriam Cornelii Esti*. Az Esti Kornél Tizennyolcadik fejezetéről, lásd *Az elbeszélés kihívása*, Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2000, 7–27 [FISZ Könyvek, 5].)

⁶ Azaz: *Omelette à Woburn*, *Cseregdí Bandi Párizsban, 1910-ben*, *Boldogság*, Az utolsó fölolvásás – habár a legutóbbi történetben Esti nem külföldre, hanem csak vidékre utazik.

⁷ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az Esti Kornél jelentésrétegei* = Uő., „A regény, amint írja önmagát”. *Elbeszélő művek vizsgálata*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1987², 146; HIMA Gabriella, *Kosztolányi és az egzisztenciális regény. Kosztolányi regényeinek poétikai vizsgálata*, Akadémiai, Budapest, 1992, 170 (Irodalomtörténeti Füzetek, 125); Uő., *Az idegen-tapasztalat módozatai az Esti Kornél utazástörténeteiben*, *Alföld* 2003/3., 48–53; SZILÁGYI Zsófia, *A „feltámadó” Esti Kornél*. *Esti Kornél, Rév Zoli, Lemúr Miki* = Uő., *A féllábú ólomkatona*. *Irodalmi mű-bibák*, Kalligram, Pozsony, 2005, 178–183.

A hely(ek) idegensége

Ami a mindennapokban, a saját otthonos világában élőknek általában észrevétlen marad, és magától értődőnek tűnik föl, az úti tapasztalatokban, azaz az idegen mint utazó világerzékelésében a gondolkodást megakasztó esemény vagy jelenség lehet.⁸ Olyasmi, amin érdemes elgondolkodnunk, aminél el szükséges időzünk, reflektálva reá és egyúttal legalább annyira önmagunkra és saját mindennapjainkra, a számunkra magától értetődőre. Ami fölött át szoktunk siklani, arról most kérdéseket teszünk föl anélkül, hogy azokat rögvest meg is válaszolnánk, mielőtt még kérdésként képesek lennénk megfontolni, kidolgozni azokat; mielőtt még hirtelen gondolati rövidre zárással eltorlaszolnánk a gondolkodás helyét, bezárnánk az értelmi s érzelmi intelligencia működésére nyíló teret, az okozatok szigorú rendjében támadt idő- és térbeli rést.

A máskülönben észrevétlen érzékelése egyúttal azt is magában foglalja, hogy azokat a jeleket is, amelyeket vagy nem is tekintettünk jeleknek, vagy olyan átetszőnek véltünk, hogy a jelölés mozgása fennakadás nélkül vezetett át rajtuk a jelölthöz, most (ismét) jelekként kezdjük értelmezni. Sőt olyan jelölökként is láthatjuk ezeket, amelyek jelentése s jelöltje előlünk takarásba húzódik, vagy amelyeknek jelöltjükhez fűződő viszonya közel sem egyértelmű. Ez azonban nem egyszerűen a jelölőnél történő leragadás, hanem a jelviszonynak mint kérdésnek a megértése, amely sem a jelölthöz való közvetlen átmenetben, sem a jelölő önmagában-valóságában nem oldható föl. Így jutunk tehát a jelviszony természetességének fölfüggesztéséhez, e kapcsolat faggatásához, a jel hordozta igazság kérdezéséhez.

A jelviszony változó tapasztalata nem hagyja érintetlenül a rámutatás oly hétköznapiak tetsző gyakorlatát sem. Azokét a deiktikus formákét, amelyeknek kitüntetett szerepet hajlunk tulajdonítani egy új, idegen, különös világ megismerésében, a szokatlanként föltáruuló jelek, magatartások, szavak és mentalitások értelmezésében.⁹ Már csak az utazás tematikus mozzanata miatt is föl lehet figyelni az *itt-ott* deixispárra, rögvest az *Esti Kornél* első fejezetében:

⁸ Vö. Alfred SCHÜTZ, *Az idegen*, ford. HERNÁDI Miklós = *A fenomenológia a társadalomtudományban*, szerk. HERNÁDI Miklós, Gondolat, Budapest, 1984, 407–408.

⁹ E fölfogás kérdéseire is erőteljesen rámutatva lásd Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozófiai vizsgálódások*, ford. NEUMER Katalin, Atlantisz, Budapest, 1992, különösen 20–22, 33–40, 174, 182, 245.

Barátom többnyire külföldön csavargott, repülőgépeken aludt, pár napra szállt meg *itt és ott* s tudtommal még sohase volt rendőrileg bejelentve. Esti Kornél tényleg volt, de nem volt jogi személy.¹⁰

Az *itt és ott* jelentése és iránya nem konkretizálható, még csak a kontextus alapján sem tehető egyértelművé. Olyannyira, hogy az idézetben az *itt* leginkább az *ott* szinonimájává válik, jelentése éppen *nem-itt* lesz, ami még erősebben hangsúlyozza a két mutató névmás rögzítetlen csereviszonyát. A deixisek referencialitása így egyfajta textuális kölcsönösségben, egymásra vonatkozásukban bizonyul illúzióknak.

A kört tágítva, hasonló egymásrautaltság érezhető az *itt és ott*, illetve a vele rokon *kívül–belül* szembeállítására épülő *itthon és külföldön* ellentétben, amikor nem sokkal később az elbeszélő jószerével megismétli Esti jellemzését. Bár nem tagadja egymáshoz tartozásukat, egymásra való rászorultságukat, kettejük személyiségét sarkított ellentéteztéseken keresztül mutatja be. Paradoxonoktól sem mentesen, mégis szinte himnikus hangon szólítja meg és magasztalja föl Estit:

– [...] Hát kit bámulhatok ezen a ronda világon, ha téged nem, testvérem és ellentétem. Mindenben egy és mindenben más. Én gyűjtöttem, te szórtál, én meg-nősültem, te agglegény maradtál, én imádom a népemet, nyelvemet, csak itthon lélekzem és élek, de te világcsavargó, nemzetek fölött röplész, szabadon és az örök forradalmat vijjogod. Szükségem van rád. Tenélküled üres vagyok és unatkozom. Segíts, különben elpusztulok.

– Nekem is szükségem volna valakire – mondta – valami pillérre és korlátra, mert lásd, szétbomlok – és a szobájára mutatott.

– Tartsunk össze – indítványoztam. – Szövetkezzünk.¹¹

A rámutatás negatív, általános és közvetett jellegéhez pedig vö. még G. W. F. HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979³, 58–62.

¹⁰ EK, 20; saját kiemelésem.

¹¹ EK, 24–25. Vö. egyébként KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fényképész* [1926] = BK, 200; Uő., *Író* [1926] = BK, 375–377. Az *Alakok* és az *Esti Kornél* között nem lehetetlen egyfajta hasonlóságot föltételezni, legalábbis ha ezen nem annyira okozati kapcsolódást, inkább párhuzamos, egymást erősítő poétikai folyamatokat értek. Amellett ugyanis, hogy a beszélgetések egy része bizonyosan fikatív, pontosabban a reális fikcionalizálásával valós és kitalált határmezsgyéjén bomlik ki, rokoníthatja a két ciklust a beszédhelyzet dialogikus megalkotása, valamint a születés és halál – a *Bába* és a *Sír-ásó* – kifeszítette ciklusépítkezés. Az *Esti Kornél* időben elsőként született nyolcadik fejezetének,

Az itthon világát ebben a részletben nem egyszerűen a külföld ellenpontozza, tehát egy határokat legyőző, azokon túlfutó horizontális mozgás célképzete, hanem a nemzetekfölöttiség vertikálitása: Esti szabadságát – mikor röpülve és vijjogva, mintegy madárként lép túl az elbeszélő horizontján – éppen e világ fölé emelkedettség látszik biztosítani. Ezen a ponton úgy tűnik föl, Esti Kornélt egy-fajta transzcendencia jellemzi a narrátor világához képest.¹²

A címszereplő ráadásul talán „még sohasem volt rendőrileg bejelentve”, s „nem volt jogi személy”. Ez kiemeli őt az élet szokványos keretei közül, és nem egyszerűen jellemének lázadó-tagadó vonásait tanúsítja, de egyenesen személy voltát mutatja jogilag – tehát az irodalom határain kívül – értelmezhetetlennek. Azaz Esti Kornél úgy „volt”, hogy „nem volt”. Az otthontalanság, a nehezen elérhetőség és megtalálhatatlanság pedig szoros kapcsolatban áll Esti íróságával is, amelynek valamiképp lényegi és teremtő eleme, föltétele egyfajta helynélküliség:

Szétrézttem a szobájában. [...] Toll, papír sehol. Rejtély, hogy hol dolgozik.¹³

eredeti címén az *Újságíróknak* és az inkább újságírói műfajként vett *Alakoknak* a kapcsolatát – az átfogóbb összefüggések mérlegelését mellőzve – már kezdeményező erővel fölvetette LENGYEL András, *Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornél-ban. Kosztolányi kísérlete az én-integráció bomlásának kompenzálására* = *Üő., Játék és valóság között. Kosztolányi-tanulmányok*, Tiszatáj, Szeged, 2000, 214.

¹² Talán gyanúsán is könnyű lenne egy olyan értelmezést követni, amely az elbeszélő földhözragadt-ságát a realitás, Esti kívülállását pedig az imaginárius szférájával kapcsolja össze, míg kölcsönös határátlépésüket, közös munkájukat a fiktiivű létrejöttéhez köti. (A fogalmakhoz lásd Wolfgang Iser, *A fiktiivű és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001, különösen 21–43.) Ez ugyan magyarázattal szolgálna Esti Kornél kötetbeli átváltozásaira, afféle képlekenységére, ám egy ilyen értelmezési keretben a befogadónak komolyan kellene vennie – mintegy reálisnak kellene elfogadnia – a könyv első fejezetben előadott fiktiivű keletkezéstörténetét. Mint minden öntükör, ez sem mentes tehát reduktív interpretációs következményektől, ezért hajlok arra, hogy a szóban forgó szöveghelyeket egyúttal – ismét egy Iser által is használt fogalommal élve – a fikció önbejelentéseként olvassam. Más szavakkal olyan hatást tulajdonítok a fejezetnek, amely egyszerre vezet és von be a mű világába, és hívja föl olvasói figyelmét arra, ne vegyék készpénznek az olvasottakat, őrizzék meg távlatukat.

¹³ EK, 23. Mindez akár összevethető a heterotópia fogalmával; az Esti-történetekben a heterotópia több Foucault által említett példájának egyébként is fontos szerep jut, mint ahogy az utópia irréális világa vagy az utópia és heterotópia közé helyezett, kevert jellegű tükör sem mellékes mozzanat. Vö. Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = *Üő., Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 147–155; Kovács Krisztina, *Vasút és irodalom. A vonat rituális tere a modern magyar irodalomban*, Műhely 2010/1–2., 153, 156.

Másfelől Esti Kornél az elbeszélő számára nemcsak ellentét, de testvér is: azaz éppúgy immanens létező, mint amennyire – mindenekelőtt az első fejezetben – transzcendensnek is látszik. Az olvasás előre haladó, az újraolvasás kettős-viszszatekintő távlata megerősíti benne-lét és kívülállás – *itt és ott* kölcsönviszonyára is emlékeztető – oszcillálását. A nemzetekfölöttiségnek s örök forradalmiságnak patetikusba hajló magasztalása ugyanis gyanakvást ébreszthet a befogadóban, és megtorpanva a részlet kezdetben magával ragadó lendületét ironikus távolságtartásra is sarkallhatja. S ahogy már utaltam rá, a tizedik fejezet a világcsavargó hősből az embert és földit látja-láttatja nagyobb nyomatékkal.

Esti jellemzése az első fejezetben a kötet keletkezési körülményeinek elbeszélésébe illeszkedik. Hős és narrátor viszonya ezáltal az *Esti Kornél* kötet „elhelyezésének” törekvésére is kihat. Egyik oldalról – már ha jelezve van – Esti történeteit gyakorta a kocsmá, a kávéház, esetleg az utca átmeneti, félnyilvános (ekként egyszersmind jelképes) terében adja elő hallgatóságának vagy csak magának az (elsődleges) elbeszélőnek. Másfelől viszont a könyv önmaga geneziséét a kitaláltság indexei mentén föltáró (intra- és intertextuális) szöveggösszefüggései meg is ingatják a keretek referencializáló kijelöléseinek érvényét. Sem az elbeszélő helyhez kötöttsége, sem Esti úton-léte, sem az előbbi „dolgozószobájának” genetikusa, sem az utóbbinak az olvasói tekintet elől elhúzódozó, utazásban elrejtőző kitérése nem jelölhető/jelölődik meg a szöveg magyarázataként. Ami marad, az a(z elbeszélő) nyelv, az alakok találkozásának és párbeszédének helye – egy nyelv által létesülő s benne fönnálló (ha tetszik: fiktív) tér.

Az *Esti Kornél* színterei tehát közvetlenül nem feleltethetők meg valós helyszíneknek. A kötet első fejezeteiből egyre erőteljesebben kibontakozó, mind szélesebb mederbe lépő életrajzi olvasat ívét nem véletlenül tőri meg a becsületes városról szóló negyedik fejezet, amely az eddigiek látszólag éles ellenpontját képezi az utópia igencsak eltérő karakterű műfaji hagyományának föllevenítése révén. Azért csak látszólag hirtelen váltással, mert – különösen visszatekintve – az első három fejezet sem mentes olyan mozzanatoktól, amelyek a szövegek fiktív voltára hívhatják föl a figyelmet:¹⁴ ennyiben a megjelenő – és később is, főként a tizenegyedik fejezet legelőkelőbb szállodájában visszaköszönő – utópikus

¹⁴ Az *Esti*-novellákat – az írásra, irodalomra való gyakori utalások öntükröző szemlélete nyomán – mint „irodalmiasan értelmezett világot” mutatja be SZEGEDY-MASZÁK, *Az Esti Kornél...*, 110. A szövegek hangsúlyozott (s ironikus) elbeszéltségéről, a „fikciós egyezmény” megkötéséről lásd még TÁTRAI Szilárd, *Az elbeszélés határai*. Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél (különös tekintettel a Ki-*

tér mint az irodalom szükségszerű fikcionalitásának feltétele, legalábbis jelzése értelmezhető.¹⁵

Az egymáshoz fűzött írások helyei – nem is annyira földrajzilag, mint inkább jellegükben – elég heterogén rendszert hoznak létre. A realiztikus és utópikus terek kettőséhez vagy általában a kötet egymást tükröző-másoló helyeihez és novelláihoz hasonlóak az alakmások viszonyai is.¹⁶ Mindenekelőtt persze a főhős, az elbeszélő és az író közötti kapcsolatháló,¹⁷ illetve az Esti–Kosztolányi jelölőpár értelmezése vonható a helyekkel párhuzamba: az alakok közti egyenértékűségek, kölcsönviszonyok – nyelvi föltételezetségük folytán – függőben hagyott, azaz nem egyértelműen referenciális jellegű vagy azzá tehető kapcsolatokban öltenek alakot. Amit a szavak körülírnak, amire rámutatás történik, az ugyan nincs a nyelvben (afféle célként) rögzítve, ám kívülről sincs.

Regények, képekonyvek, vonatok

A harmadik fejezetbeli utazás során Esti könyvet olvas, Edmondo de Amicis olasz nyelvű munkáját.¹⁸ Utazás és olvasás együttes megjelenése pedig eme két tevékenység rokonságára, bizonyos fokú hasonlóságára enged következtetni. Ebből az is következik, az utazás közel sem valami mellékes, pusztán körülmény a novellában, hanem olyasvalami, aminek magára Esti Kornélra mint szereplőre és az *Esti Kornélra* mint kötetre nézve is súlyos tétje van. A párhuzam révén akár maga az irodalom is tekinthető úgy, mint egy fiktív világban, ismeretlen nyelvi

lencedik fejezetre), Magyar Nyelvőr 1997/3., 328; Uő., *Egy nem mindennapi elbeszélés. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél, Hatodik fejezet*, Magyar Nyelvőr 2003/4., 402–404.

¹⁵ A biografikus értelmezés tudatos kijátszása, a célvü haladás fölfüggesztése mellett a reális és fiktív egybecsúsztatásából fakadó, egész kötetet jellemző racionalitáskritikát is hangsúlyozva lásd BARABÁS Judit, *Az Esti Kornél-történetek*, Kalligram 1995/10., 54.

¹⁶ Szegedy-Maszák Mihály utal rá, hogy a „szereplők jelentékeny része egymás hasonmása”, amelyre példaként – az elbeszélő és a címszereplő kézenfekvő alakpárja mellett – Mogyoróssy Pali és Esti, illetve Esti és Elinger kapcsolatát említi, majd később Cseregedi Bandi és Esti Kornél rokonságát (SZEGEDY-MASZÁK, *Az Esti Kornél...*, 112 és 143).

¹⁷ Vö. POZSVAI Györgyi, *Esti Kornél. Beszélő vagy elbeszélő?*, Tanulmányok 17. (1984), 28–32.

¹⁸ Vonatút és olvasás kapcsolatáról – a harmadik fejezet lehetséges szociokulturális hátterét is megvilágítva – szól WOLFGANG SCHIVELBUSCH, *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*, ford. LACZHÁZI Gyula, Napvilág, Budapest, 2008, 74, 77–78, 85–86.

szövegben tett utazás. És másik oldalról: az utazás vehető olyan metafiktív mozgásnak, amelyből a szöveg egyfajta önértelmezése bontható ki. Nem egyszerű kicsinyítő tükörről van azonban szó – amely szerint a műben elbeszélte utazás a novella befogadását példázza, irányítja és szabja meg –, hanem kölcsönösen egymásra vetülő síkokról. Amiként ugyanis az utazás nem absztrahálható, nem vonható ki az irodalmi mű szövegéből, úgy annak megfejtésével sem szolgálhat: az olvasásnak ösztönzője lehet, de nem bevégzője.

Az Olaszországba tartó vonatút elején az elbeszélő – Esti Kornél távlatából – kertelés nélkül megfogalmazza regény és utazás párhuzamát. Úgy lát(tat)ja az utazást, mint egyfajta közös pontot olvasás és írás között, avagy haladást az úton tapasztaltak érzékelésétől és értelmezésétől az írói munkásság mesterségszerű gyakorlásáig:

Az asszony igazgatta hamvasszőke haját, hátul a kontyával motozott, a teknősbéka-hajtüivel. Nyugodt arca volt és egyszerű, tiszta homloka. Esti most fedezte föl először, hogy a vonatfülke micsoda jótékonyan elmés hely. Itt az idegen emberek élete mintegy keresztmetszetben – egyszerre és tömörítve – jelenik meg előttünk, akár egy regényben, melyet taláломra felütünk valahol a középen. Kíváncsiságunk, melyet egyébként álszemérmesen rejtegetünk, kielégülhet a kényszerűség folytán, hogy össze vagyunk velük zárva egy mozgó szobába, beljűnk kandikálhatunk, találgathatjuk, hogy mi lehetett ennek a regénynek a kezdete és mi lesz majd a vége? Ő már az önképzőkörben nem megvetendő irodalmi munkásságot fejtett ki, mint költő és regényíró. Itt is ezt a mesterséget gyakorolta.¹⁹

A középen fölütött regény kezdetének és végének ismeretlensége az okozatiság és célelvűség, a *honnan–hová* kérdéseinek fölfüggesztését sugallja. Az előzmények és rendeltetések szigorú hierarchiájából kiszakított tapasztalatok rejtélyessége ki-

¹⁹ EK, 48. Regény és életút párhuzamához vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Palika* [1930] = BK, 7. A szemléletmód előzményeként lásd Uő., *Csevegés az utazásról és az utasokról* [1909] = ÁÓ, 388–393, különösen 389–390. Míg azonban a harmadik fejezet Estije váratlan, megrázó, közel sem szokványos történetnek lesz részese, addig a korai tárca jó részét – még ha viccesen-ironikusan is – éppen az utasok típusainak bemutatása teszi ki. Vö. Uő., *Éjszaka, a vonaton* [1916] = Füst, 238; a fülkét szintén a veszélytelen kíváncsiszkodás-kutakodás alkalmi színtereként, az útítársat pedig kísérleti nyúlként mutatja be, de immár a tipizálás igénye nélkül Uő., *Útitárs* [1925] = Hattyú, 309–311; Uő., *Vonaton* [1932] = ÉTÓ, 367; a fogorvosi várót rokonítja a vonat fülkéjével Uő., *Egy leány meg egy asszony* [1934] = SB, 172.

hívás elé állítja az értelmezőt, egyúttal az események különös, nem hétköznapi érdekességének ígérését is hordozva.²⁰

Az idegenek az úton lévő számára hétköznapi életükből kiemelve, világuk észrevétlen jelhálójának felfelésében válnak láthatóvá. Írás és olvasás e regényszerűen felnyíló terében pedig – áldásként vagy átokként – sajátos szabadság lesz osztályrészük: amint homályossá, nehezen kivehetővé lesznek a mindennapokban nekik juttatott skatulya határai, személyiségük is újfent alakíthatóvá válik, és nemcsak ismeretlen útítársaik számára, de akár önmagukhoz képest is *másként* jelenhetnek meg. Ezzel azonban az utazó helyzete is megváltozik, meginog könnyen biztosnak és elszigeteltnek vélt önazonossága – ha másért nem, hát azon egyszerű kölcsönviszonynál fogva, hogy a többi utazónak ő éppoly idegen és talányos.

Jóllehet az önképzőkör távlatából talán egyirányú mozgás mutatkozhatott meg a világ érzékelésének, majd írásbeli kifejezésének munkájában, a „jótekonnyan elmés” vonatfülke visszajára fordítja ezt. Miközben a főhős egyszerre utazik a novella fiktív világának vasútvonalán, az olvasott olasz könyv lapjain és útítársainak elképzelt, kikövetkeztetni vélt életében, hirtelenjében arra kell rádöbbsennie, ő is látványossággá vált, a figyelem és érdeklődés középpontjába került. Azaz a másokat olvasó író is olvassák mások. Ez pedig nemcsak az elbeszélés fikcionalitását teszi ismét hangsúlyossá, hanem fényt vet arra, hogy az író által leírtakon keresztül az írást és annak távlatát, a leírás horizontját is érzékelni lehet:

Alig olvasott azonban négy-öt oldalt, olyasmit vett észre, ami végkép kihozta sodrából.

Észrevette, hogy ez a leány reá mutogatott. Az anyja karjába kapaszkodott, sutogott, mint eddig és reá mutogatott. Ami sok, az aztán sok.

Ezen már ő is fölháborodott. Oly izgalom fogta el, hogy fölháborodása elhült. Higgadtan igyekezett gondolkodni. Szóval reá vonatkozik a mutogatás. De ebben az esetben ez az egyoldalú párbeszéd is kezdettől fogva reá vonatkozott s ő olyan érdeklődés középpontjába került, melynek se eredetét, se célját nem ismerte.

²⁰ Az ismeretlen cél kettős modalitású, egyszerre rettentő és izgató képzete a harmadik fejezet vége felé az emberi életútra vonatkoztatva tér vissza, amikor az olasz pincér kíváncsiskodására Esti gondolatban így felel: „Hogy honnan származom? – szavalgatott magának Esti, megmámorosodva a feketétől és az álmatlanságtól. – Onnan, ahonnan minden ember. Egy anyaméh bíbor barlangjából. Én is onnan indultam egy bizonytalan utazásra, melynek sem rendeltetése, sem utolsó állomása nincs feltüntetve az útlevelemben.” (EK, 87; vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egytől-százig* [1930] = BK, 415.)

[...]

Nem sokat teketóriázott. Megvárta, míg a leány ismét reá mutogat és mikor uija az orra előtt hadonászott, ölébe csapta könyvét s magyarázatot követelve feléje fordult.

A leány, mint akit tetten érnek, meghökkent. Vékony uija szinte jégcsappá dermedt. Úgy állt a levegőben. Lassan húzta vissza.²¹

A leány eredetében és céljában ismeretlen érdeklődése nem föltétlen esik távol a közepén felütött könyv kezdetet és véget találkozó olvasásától. Csakhogy Editke mutogatása megakasztja Esti olvasását, leleplezi őt mint „külső szemlélőt”, travesztálja az életet rejtve görcső alá vevő író hallgatólagosan elvárt kiváltságos és felsőbbesleges helyzetét. Még ha fölfokozva, karikírozva, eltúlozva is, a főhős váratlanul tükörben látja önmagát²² – mint afféle gátlástalan útítársat, a másikat holmi fennhéjázó érdeklődésnek kiszolgáltató, tapintatlanul egyoldalú megfigyelőt. A kocka fordultán immár kölcsönös annak rejtélye s önkénye, ki mit lát és vesz észre a másikban, vagy éppen mire mutat rá útítársából.

Nem oly merész ironikusan olvasni tehát, hogy Esti az utazás elején mennyire „nem tolakodhatott”,²³ s hogy mily önmegtartóztatónak gondolta érdeklődését útítársai irányában. Másként fogalmazva: nem látok teljes összhangot a főhős cselekedetei és udvariasságról vallott „erkölcsi fölfogása”²⁴ között. Igaz, utóbbit nem kell rögvest „üres fecsegésnek”²⁵ nyilvánítani – bármennyire magán viseli a

²¹ EK, 52–54. A tekintet iránya – legalább az utazás elején – sajátos háromszöget mintáz: Esti az anyára figyel, a leányt szinte észre sem veszi (EK, 51), az anya azonban nem viszonozza ezt, s ha csak félig-meddig is, de leányára ügyel (EK, 50, vö. 63), akinek érdeklődése, suttogása és mutogatása viszont a főhősre vonatkozik.

²² A leány és a főhős tükörszerű hasonlósága lényegében félreértésen, értetlenségen alapul: Esti láthatóan nincs tisztában Editke hibbantságával. Az utazás végi nagy belső monológban is azt olvassuk, hogy bár a leány „nem él ebben a világban”, Esti saját magával, gyermekkorának különségével találja őt rokonnak: „Különös leány. Adjon neki talán brómkáliumot, oldatban, esténként egy kávéskanállal és fürdesse hideg vízben. Nekem is ez használt.” (EK, 80; akár az is e párhuzamot szolgálhatja, hogy a lány neve az egyik fönmaradt kéziratvariáns Lujzikájáról az Esti nevéhez hangzásában közelebb álló Editkére változott: EK, 381.) Mindez persze Esti értelmező-racionalizáló törekvésének kudarcát is jelenti, s így erős rációkritikai vonatkozásokkal bír. Lásd még TAMÁS Ferenc, „Az a csók és ez az út fölszentelte valamivé.” *Az Esti Kornél harmadik fejezetéről*, Pannonhalmi Szemle 1994/3., különösen 75, 77.

²³ EK, 50.

²⁴ EK 59.

²⁵ EK, 59.

naivan lelkesedő, patetikusságra hajló írópalánta látás- és írásmódjának megmosolyogtató sajátosságait. Inkább úgy vélem, az ellentmondások s össze nem illések szó és tett bonyolult viszonyára éppúgy fölhívják a figyelmet,²⁶ mint ahogy arra is, az udvariasság és tapintat szép elveitől az élet maga még nem válik mentessé a feszítő ellentétektől, s így nem lesz egyszerűbben-kényelmesebben élhető sem.²⁷ Sőt: az udvariasság talán épp azért nem üres, tartalmatlan életbölcseesség Esti számára, mert megvalósulását mindvégig vibráló ellentmondások kísérik: a főhős érdeklődése nem oly tapintatos, mint gondolja; vélekedésének magasztossága nem kevésbé ironikus, mint elismerésért kiáltó; s a fülkében maradás döntése is a helykeresés kísértéséből születik csak meg. A távlatok – az *Esti Kornélra* jellemzően – viszonylagosak,²⁸ igaz és hamis, jó és rossz szétrostálhatatlanul keveredik, együtt növekszik.

Az utazó nézés(e) – legyen itt most akár Estié, akár a novellában szereplő leányé – paradox módon egyszerre rejtett és nyilvános. Amíg észrevétlen marad, szinte kéjeleghet a vonatfülke (avagy önnön) játékonyságában és elmésségében: úgy fosztja meg a másikat az otthonosság evidenciájától, hogy új jelentésmezők lehetőségét nyitja föl számára. Amikor azonban nyilvánossá válik, azaz a figyelem lelepleződik vagy a szerepek fölcserélődnek, akkor a jelölés, a rámutatás mozgása is megakad, mintegy befagyasztódik: a szemlélődő Estin zavart-tanácstalan fölháborodás lesz úrra, a lány rászegezett ujja pedig „szinte jégcsappá dermed”, mielőtt lassan visszahúzódna. A jelviszony reflexiója nem választható szét annak fölfüggesztésétől, a mögötte föltett célvű, referenciális rend illúziójának szertefoszlásától.

A rámutatás kudarcra – paradox módon – olyasvalamit is föltár a másikból, amire éppen nem lehet rámutatni: a másik fölfejtethetlen idegenségét. Ami egy-

²⁶ Bár Esti világa alapvetően nyelvi természetű, ez nem tagadja, inkább megerősíti szó és tett – avagy akár még általánosabban: nyelven belüli és kívüli – azon bonyolult viszonyát-vetélkedését, amelynek horizontjában a nyelv elsőbbségének tapasztalata Esti számára értelmezhető: „Általában a szó mindig több, mint a tett.” (EK, 60.) Azért is érdemes óvakodni a kérdés egyszerű rövidre zárásától, mert ez a könnyen önértelmező példázatként olvasható megjegyzés ironikusan is vehető. Hiszen rögvest szemantikai ellentmondás terheli az *általában* és *mindig* szavak összefűzését (ha általában, akkor *nem* mindig). Ám még annak is, aki az időhatározók csikorgó egymásba akaszkodását pusztán írói ügyetlenségnek lenne hajlamos betudni, érdemes megfontolnia, hogy a harmadik fejezet Estije nem vált éppen sok szót útítársaival...

²⁷ Ugyan Esti alakját, érzékenységét és beleélő képességét sokkal kevésbé látja ironikusan, esztétikum és etikum, tapintat és kegyetlenség hasonlóképp összetett viszonyát állítja HORVÁTH HÖRCHER Ferenc, *Az udvariasság filozófiája*, Új Forrás 1996/1., 58–59.

²⁸ Vö. EK, 132–133: „érzem az élet céltalanságát s minden dolog viszonylagos voltát”.

úttal az én önmagától vett idegenségének zavarba ejtő tapasztalata is. Esti nem a biztos bástyák mögül kémlelő utazó többé, hanem maga számára is idegenként – részben talán tapintatlanként, részben a leánnyal rokon hibbantként, részben a másik által olvasott regényként, irodalomként, fiktiivként stb. – jelenik meg. Az én eme mássá válása, mintegy naiv tudatlansággal, az utazás elején még könnyen és örömmel vállalható, jótékonynak látszik:

Úgy érezte, hogy fölszabadul, hogy ő is sok mindent maga mögött hagyott, hogy sok minden nem köti már, ami annakelőtte s az a fiatalember, aki ott ül, az olasz könyvvel kezében, voltaképp ő is meg nem is ő, mindenki lehet, akit akar, mert a folytonos helyváltozással a helyzetek végtelen lehetőségébe jutott, holmi lelki álarcos-bálba.²⁹

Amikor – Fiumébe érkezvén – az öreg kávéházi pincérrel Esti olaszul vált szót, visszatér a fönti gondolatokhoz, s újfent az én előtt álló nyitott lehetőségek gazdagságán örvendezik. Kérdés azonban, hogy a vonatút eseményei mennyiben értelmezték át ezt a tapasztalatot, az átélt éjszaka élményei kimozdították-e Estit „zavaros érzelmességéből”.³⁰ Vajon a másnak látás/látszás megmaradt a szabadon fölvehető és levethető szerepek súlytalan „álarcos-bájlának”?³¹ Vagy a

²⁹ EK, 47. Kosztolányi néhány évvel korábban, egy 1924-es itáliai úti rajzának fölvezetésében hasonlóképp helyezte az éjszakai vonatfülke emberi viszonyainak gyűjtőpontjába az utazó énjét: „A találgatás, kételkedés, bizonytalanság, mely mások képzeletében körülveszi már megszilárdult életemet s formát öltött egyéniséget, azt a káprázatot kelti bennem, hogy ami megtörtént, az meg nem történtté is válhat, s a lehetőségek végtelen gazdagságát tárja elem, mint gyermekkoromban.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Itália. Képek az útról* [1924] = EuK, 80.) A részletet – melyről más összefüggésben lásd az előző tanulmányt (főként: 15–17, 32–33) – szintén az *Esti Kornéllal* rokoníthatják a valóság és képzelet egymásba folyására figyelmező, valamint a gyermekkori teljességre történő utalásai. A megítélésem szerint több Esti-motívummal is kapcsolatba hozható *Az idegen falu* zárllata szintén egybekapcsolja az utazás, a művészet és a mássá válás lehetőségét: „Talán magának a művészetnek sincs más értelme, mint futni, elfutni önmagunktól, hinni, hogy mások vagyunk. Az idegen falu, ez a művészet, ez az arkhimedészi pont, ez minden.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az idegen falu* [1914] = Füst, 61.)

³⁰ EK, 87. Vö. TAMÁS, I. m., 92–95.

³¹ Ez az értelmezés könnyen etikai váddá fordítható át – fiktiiv alátámasztását adva Kosztolányi meggyőződés nélküli köpönyegforgatásának –, vagy az eleve negatívra hangolt életrajzi képtől remélheti a szövegolvasás nyitott kérdéseinek ideologikus lezárását. Elfogadás és elutasítás közt ingadozva, egyszerre méltányolva és bírálva az ilyesféle közelítésmódot lásd KIRÁLY István, *Kosztolányi. Vita és vallomás*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 414–419, de vö. még 445–446.

különbözőség megtapasztalása immár olyasvalami, ami éppúgy mutatkozik felforgatónak, mint fölszabadítóknak, részegítőnek és szédítőnek, amikor megingatja-megrengeti az önazonosság biztosnak vélt kereteit?

Esti boldog volt. Boldog volt, hogy másnak nézték, mint ami, talán olasznak is, de mindenesetre másnak, egy idegennek, egy embernek s tovább játszhatta szerepét, kiszabadulva abból a börtönből, melybe születésétől fogva bezárták.

[...]

A fizetésnél némi nézeteltérések támadtak, mert Esti nem értett egy pár olasz számat s a pincér, aki Esti kiejtésén rögtön észrevette, hogy nem olasz, azzal a nyíltsággal, mely ilyen gyerekekberrel szemben megengedhető, vallatgatni kezdte, hogy miféle nemzetiségű. [...] Esti erre egyáltalán nem felelt. Egy szigorú mozdulattal félreparancsolta az öreget, aki nem messze az asztaltól egy oszlop mögé húzódott s onnan méregette ezt az érthetetlen fiút.

„[...] Minden és mindenki érdekel. Mindent és mindenkit szeretek, minden népet és minden tájat. Mindenki vagyok és senki. Vándormadár, átváltozó művész, bűvész, angolna, amelyik folyton kisiklik az újjak közül. Megfoghatatlan és átfoghatatlan.”³²

Az éjszakai vonatút emléke mintha szövetszerű nyomot hagyott volna a jeleneten, amely több ponton ismételni, visszatükrözni látszik a korábbi eseménysort, még ha nem elhanyagolható módosulásokkal is. Esti viselkedése Editkééhez ha-

³² EK, 85, 87; kései szarkasztikus „átirataként” vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nemzetközi kávéház* [1935] = SB, 432–434. A belső magánbeszéd itt nem idézett részlete, amelyben Esti számára az élet mint „kéjutazás” vagy „tanulmányút”, netán „affaire familiale” (EK, 87) rémlik föl, alighanem az első fejezet hármass elhatároláson alapuló műfaji önmeghatározását (útirajz, életrajz, regény, s mindhez képest töredék – EK, 27–28) visszhangozza, illetve – a megírás sorrendjét tekintve – vetíti előre. Ez utóbbi előzményeként lásd még Uő., *Gabriellino D’Annunzio* [1924] = EuK, 64. Tekintettel erre és a főtebb jelezett párhuzamra akár az is megkockáztatható, hogy az 1924-es hosszabb itáliai út olyan ösztönzést jelentett Kosztolányinak, amely azt nemcsak a harmadik fejezet, de – alighanem a Csók önálló nagyepikai kidolgozásának elvetésétől is sarkallva – az egész kötet egyik előzményévé avatja. Hogy ez persze nem választható szét a korábbi emlékek föllevenítésétől, arra éppen az olasz koldusok – itt szintén nem idézett – motívuma lehet példa: EK, 85–86; vö. Uő., *Római riportok* [1910] = EuK, 20. Az utazás megrázkódtatásait követően föltörő boldogság történetvázája pedig a későbbi Esti-novellák közül abban a *Boldogság* címűben talál folytatásra, amelynek távoli előképe lehet a fönt említett – és nem melleleg szintén egy olaszországi utazás keretében kibomló, a tenger megpillantásával induló – *Az idegen falu* című írás.

sonlóan bizonyul érthetetlennek, megfejtethetlennel – sőt akár arrogánsnak – a pincér számára, aki ha nem is oly rejtetten, de úgy kémleli a fiatal utazót, mint Esti figyelte a leányt és édesanyját. S jóllehet a főhős most élvezettel állja a pincér vizsgálódó tekintetét, Esti megint – bár most már csak részben – elvétí az események magyarázatát: az öreg olasz ugyan nem fejtí meg kilétét, származását, de arra azért rögvest ráérez, hogy bizonyosan nem olasz.

A környezetét magabiztosan értelmező Esti alakját és szólamát aligha véletlenül egy olyan nyelvi félreértés teszi ironikussá, amely a szavak cseréértékének pénzre való átváltásakor, azaz fizetéskor lép föl.³³ Ez ismét fölhívhatja az olvasó figyelmét, hogy a főhős soron következő idézett magánbeszédét éppúgy nem szerencsés körütekintés nélkül afféle értelmezői hitelfedezetnek, más szóval tanulságnak elfogadnia, mint a korábbiakat. De már Esti Kornél útitársaitól búcsúzó monológja rámutat arra, hogy fiktív szöveget, írott és az elbeszélés helyzetében kitalált mondatokat olvasunk. A szónoki hevületű beszédet az „Elhátározta, hogy szóról-szóra ezt mondja neki:” fordulat vezetí be.³⁴ Akár a fölütés pleonasztikus jellege gyanút ébreszthet: hogy máshogy közvetítheti egy *idézett* belső magánbeszéd a főhős szavait, ha nem „szóról-szóra”? A „választ” a monológot követő elbeszélői kommentár adja meg:

Ezt akarta mondani, de nem mondta el. Egy tizennyolcéves fiú csak érezni tud még. Nem tud ilyen mondatokat összehozni és előadni.³⁵

Tekintettel arra, hogy mennyire bonyolult, változatos és sokszor közel sem egyértelmű viszonyok fűzhetik össze, kapcsolhatják egymásba az elbeszélői és a szereplői látókört és szólamokat, talán nem sértené élesen a narratív szövegek olvasásának szokásrendjét az a föltevés, hogy – közvetlen idézett belső magánbeszéd ide vagy oda – a hősnek tulajdonított mondatok annak csak érzéseit, netalán gondolatait követik híven. Lényegében úgy érvelve: éppen ilyen szavakba öntötte volna mondandóját, ha erre sor került volna valamiféle vallomás keretében. Az efféle befogadói hozzáállás igencsak nagyvonalúan kezelí a szöveg nyelvi megformáltságát, mondat és gondolat viszonyának kérdését, a hős szájába adott vagy

³³ Egyébként a motívum – reflektáltabban, kifejtettebben, ekként mulatságos, mégis kevésbé ironikus hatást kiváltva – a tizenkettedik fejezetben szintén előbukkan: EK, 226.

³⁴ EK, 80.

³⁵ EK, 81.

tőle idézett belső magánbeszéd közötti különbséget. A „szóról-szóra” fordulat fölöslegesnek vagy akár ügyetlennek ítékelhető nyomatéka éppen a narratív szintek közti emez észrevétlen olvasói elcsúszást cselezi ki.

Az elbeszélői szöveg egymást cáfoló-kizáró megjegyzései – elkerülve mindenfajta didaktikus, tanító célzatosságot – nyitott kérdések sorával szembesítik az (újra)olvasót. Valóban ne lenne lényegi különbség kódös szereplői benyomások és világos elbeszélői megfogalmazások között? Avagy ellenkezőleg: nyelv és gondolkodás szétválasztása közel sem hajtható végre oly magától értetődően, csak erőszakosan? Ha pedig Esti Kornél belső magánbeszéde nem az események sodrában, de a szöveg papírra vetésének munkájában formálódott ki, akkor azt legkivált nem fikatív írásműként érdemes olvasni? A fikció ilyesféle ironikus önbejelentése-önleplezése pedig az elbeszélést nem mint hangsúlyosan nyelvi tevékenységet mutatja föl? Ezzel a lélektani mellett nem nyílik meg egy másik, talán még alapvetőbb értelmezési lehetőség,³⁶ amely számos más Esti-történetnek is sajátja lehet?

Esti szónokias-érzelgős magánbeszéde elsőre nem látszik túlon túl eredeti írói leleménynek – mindaddig csekély benne a különös és meghökkentő, amíg le nem lepleződik „csináltsága”, amíg lelki történeéből szövegszerűvé válva át nem metszi az elbeszélés síkjait és az értelmezések megszokott barázdáit. Azaz olyan felszíne a novellának, amely elég rafinált egy fátyol. A „lelki álarcos-bál” és az „átváltozó művész” egymásra utaló motívumai szintúgy olvashatók ennek a sajátos „fölszínességnek” a reflexiójaként. A két részlet olyan módon fogja keretbe a vonatúton történetet, hogy azzal ismétlődésnek és azonosságának a poétikai kérdését is fölveti: lehet-e pusztán ugyanaz, ami egy szövegben visszatér?

Márpedig mássá lenni Esti számára valahol egyre inkább olyan, mint meghalni³⁷ – önmagának éppúgy, mint családjá számára, akiktől való elszakadását, eltá-

³⁶ Az Esti Kornél lélektani elbeszélő hagyományhoz való ellentmondásos, a nyelvközpontúság és mélylélektani érdeklődés feszültségében formálódó viszonyáról vö. SZEGEDY-MASZÁK, Az Esti Kornél..., 103–105. A novellák részben elégtelennek, korlátoltan állítják be a lélektani-lélekelemző magyarázatokat (EK, 140; az Esti Kornél kalandjaiból a *Boldogság* zárólata), részben szatirikus ízű paródiájukat adják (EK, 216–217, 235).

³⁷ Ezt sugallja az utazáshoz allegorikusan társuló életút lezárulásának képze („egy bizonytalan utazás, melynek [...] utolsó állomása nincs feltüntetve az útlelben”), a „mindenki vagyok és senki” paradox tapasztalatának egyik oldalát képező tagadás, de akár a „föld férgere” való utalás is (az idézeteket lásd EK, 87). Utazás és halál kapcsolatát ironikusan tagadja viszont az 1933 elején napvilágot látott tizenkettedik fejezet egy részlete (EK, 238), amely – szűkebb szöveggörnyezeté-

volodását a főhős vízvázalasztónak látja. Aligha véletlen, hogy míg Pesten szorgos levélíró,³⁸ Fiumében már másra figyel, mást helyez előtérbe:

Már írni kellett volna haza egy új levelezőlapot aggódó édesanyjának. De ezt későbbre halasztotta. Nem is fért volna rá egy levelezőlapra az a sok kaland, mely megtörtént vele.³⁹

A *nem*-írásban újfent ironikus-paradox (ön)reflexióját lehet megpillantani a novellának mint *írás*-műnek. Eszerint a szöveg – avagy az 1933-as kötet első fejezetének fiktív kerete nyomán: Esti szóbeli előadása – arról szól, ami az elmondott történet szerint erősen ellenáll a megírásnak; aminek gazdagsága nem fér össze egy lap lehatároltságával; aminek csak „fölszínét” kapisgálhatja az az írás, amely e meg nem írhatónak mégiscsak létmódja, továbbadásának közege. Ez a kettős mozgás úgy foszt meg a jelölés, a kimondás, az írás biztonságától és biztosságától, hogy mindeközben az én szabadságának, próteuszi lehetőségeinek is záloga. Idegen és saját olyan dialektikáját vagy dialógusát nyitva meg, amely az önkényes megszakítás és a végtelenbe futás kettős szorításában veszíti el referenciális bizonyosságát.

Az, ahogy a figyelmes olvasás során kérdésessé, bizonytalanná válik az ismétlődő-visszatérő elemek azonossága, nem föltétlenül hagyja érintetlenül utazás, nézés (megfigyelés) és olvasás párhuzamát sem. Az utazás elején (naiv) lelkesültséggel töltötte el Estit a vonatfülke szellemessége, miáltal kíváncsi szemlélődés és írás, regényes és képzelt szinte fölcserélhetőnek tűntek föl. A középben taláломra fölütött, ismeretlen kezdetű és végű regény metaforája azonban az egyre furcsább események hatására megváltozik:

Utítársait egyre kevésbé értette. [...] Milyen jelenet kezdődik ott künn és milyen jelenet fejeződött be itt az imént [...]?⁴⁰

vel egyetemben – majdnem szó szerint szerepel egy 1932 végén megjelent publicisztikai írásban is: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Én és az alvó* [1932] = ÉTŐ, 483. A kérdéskörhöz lásd még az előző tanulmányt is.

³⁸ A rövid pesti tartózkodás élményeiről legalább három levelezőlap visz hírt a szülői házba: EK, 43 és 45.

³⁹ EK, 88.

⁴⁰ EK, 55.

A könyv helyébe a színház képrendszere lépett, mind elmosódottabbnak mutatva azt a határt, amely a játszódó darab szereplői és nézői közt húzható, elválasztván a figyelőt, de be nem avatkozó Estit és útítársait. És amint a figyelem megfordulásánál, úgy az ismeretlen fejezetek/jelenetek is mindinkább zavart váltanak ki a kezdeti lelkesedés helyett. A csókot követően pedig végképp meginogni látszik az önképzőkörben kifejtett irodalmi munkásság hite s hitele, és vele utazás és könyv rokonításának érvénye:

Most gondolta át, hogy mi történt. Ami itt történt, az tragikus volt és érdekes. Egy csöppet hízelgett is büszkeségének, hogy az iskolapadból – valami véletlen folytán – rögtön az élet legsötétebb gózába került. Többet tanult ebből, mint eddig minden könyvből.⁴¹

Irodalom és élet/utazás azonosítása helyébe összetett, ellentmondásos viszony lép, megfelelés és különbözőzés játéka. Legalábbis erre következtethet, aki a szövegrészt hajlik itt is ironikusan olvasni – amennyiben a harmadik fejezetet mégiscsak egy könyv lapjairól ismerjük.

Esetleges is lehet, de akár jelentőséggel is bírhat, hogy a Fiumébe érkező Esti a kávéházban olasz nyelvű könyv helyett immár olasz nyelvű újságot olvas.⁴² Általa talán metaforikusan az kap nyomatékot, hogy a főhős az utazás során a felnőtt-nagyvilági élethez, a jelenhez és a benne megélhetőhöz került közelebb. Ugyanakkor azt is érdemes lehet fölitézni, hogy a korabeli sajtót a kép egyre nagyobb szerepe, térhódítása jellemezte. Vagyis szöveg és kép olyan változó viszonya, amely éppannyira kiélezte, mint el is simította, egyensúlyba hozta a befogadás két módját. A vizuális és írott kódok új alkalmazási formái között nem teremthető teljes szintézis, de köztük feszült-termékeny kölcsönhatás bontakozott ki.⁴³

Mindennek fényében nem meglepő, hogy a tenger megpillantásáról – egybefova a látás jelenét az emlékező elbeszélés múltjával – már ezt a leírást olvassuk:

⁴¹ EK, 73.

⁴² Óvatosan jegyzem meg, hogy 1933 előtt, a kötet megjelenéséig a Csók is csak lapokból lehetett ismert az olvasók számára.

⁴³ Kosztolányi a szaválás kapcsán – Balogh Józsefre hivatkozva, hangos és néma olvasás összefüggésében – számol azzal, hogy „a szem átvette a fül szerepét, az élőszó elsorvadt, [...] műveltségünk súlypontja a betűre helyeződött”, jóllehet a rádió talán ismét jogához juttatja a beszédet: Kosztolányi Dezső, *Szaválás* [1926] = SzE, II, 785; vö. Uő., *Abécé a hangról és szaválásról* [1928] = NyéL, 441.

Sima, kék végtelen, rajta a bárkák, csorba féldióhéjak és vitorlák, fehér, narancs-szín, fekete vitorlák, ferdén rábillenve, mint pilleszárnyak, tikkadt lepkék, melyek leröppennek a víztükörrre s isznak belőle. Távolról csak panoráma, képeskönyv képe, halk, majdnem mozdulatlan. Nem hallatszott föl hozzá a hullámok zúgása sem. Türemlésük se látszott.⁴⁴

A könyv ugyan megmaradt az úti élményeket értelmező metaforának, de a regény helyét a képeskönyv vette át, az írás olvasását a kép nézése váltotta föl. A látvány egyik sajátossága a halkság – a hullámzúgás távolból való hallhatatlansága, a látottakat kísérő hang hiánya pedig az érzékek hasonló elválasztottságát jelzi, mint az önmagában szintén néma írás. Az érzékelés formáiban történő elmozdulás nem hoz létre merev, kizáró ellentétet.

A tenger képének másik sajátossága, hogy „majdnem mozdulatlan” – a látvány mindinkább kiszakad a történések időbeli összefüggéséből. És bár a regényként elbeszélte és képekben alakot öltő utazás metaforikus tere eltérő tapasztalatot feltételez, a látottak efféle kimerevítése a kezdetétől és végétől megfosztott regény képzetétől sem teljesen idegen. Az okok és okozatok láncolatának eszménye továbbra sem jut érvényre: az utazás pillanatképek sorozatára esik szét, illetve azokból épül föl anélkül, hogy e képek közt meglévő kapcsolatok maradéktalanul tisztázhatóak lennének.

Amint az érzékelés a mozgást és a változást állóképekre tördeli, a látottakra irányuló figyelem pedig süketnek bizonyul, úgy bomlik meg a látványképzés közvetlen tapasztalatisága vagy élményszerűsége. A megpillantott tenger és az elbeszélte élmény, a látott és a leírt nem saját maguk érzékletességében, de egyaránt az utazás szemiotizált terében jelennek meg. Ez pedig éppannyira magában foglalja a látvány áthelyezését jelekbe, mint a jelek önmagukon túlra irányulását a látvány felé. Az állóképpé sűrűsödés, a jelenetek nem narratív jellegű kondenzációja ugyanakkor az egymásra következő képek so(d)rában oldódik föl, egyensúlyozódik valamelyest ki – úgymond a képeskönyv lapjait forgatván.⁴⁵ Így végső soron

⁴⁴ EK, 77–78. A tengernek/víznek a tükör/kép motívumával való összefüggéséről lásd VIRÁG Zoltán, *Esti Kornél víztükrei*, Forrás 2012/1., 96–102. Szintén az Esti-korpuszon túlmutató, de igen eltérő szövegek kapcsolatrendszerében helyezi el a harmadik fejezetet mint betegségnovellát Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Akadémiai, Budapest, 1979, 478–479 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 34).

⁴⁵ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Úti napló* [1931] = EuK, 162 (EE, 153), amelyről lásd az előző tanulmányt (főként 37–41) is.

kölcsönös viszony vonatkoztatja egymásra képet és elbeszélést. A (fény)képszerű hatás afelé tart, hogy kiszakítsa összefüggéseiből az elbeszélés elemeit, míg az elbeszélés szemiotizálja a kép reprezentációs jellegét.

Ismétlés és emlékezés

Az utazásban a sajáthoz mért, egyúttal a sajátban megtapasztalt idegenség közel és távol dialektikáját nyitja meg. Az utazó megközelíti azt, ami távol van, miközben az, amihez így közel kerül, megőrzi távolságát,⁴⁶ méghozzá úgy, hogy hirtelenjében a legközelebbi – az utazó énje és azonossága is – távolinak tűnhetik föl. Nem pusztá szemlélődés tehát az utazás, hanem olyan aktivitás is, amely kiemeli az okozatiság előretörő láncolatából. Egyszeri pillanatfelvétel, amely a maga képszerűségében – jellé válva – mégis megismételhető; amiképpen egy képeskönyv lapjai is újra fölülhetők ennél vagy annál az oldalnál, oda s vissza lehet lapozgatni benne.

Kezdetben Esti számára „úgy elröppent az idő, hogy észre se vette”.⁴⁷ Ebben még Editke alig hallható, monoton suttogása sem zavarja: „Egy idő multán meg is szokta, mint a légy dongását, nyári délután egy szobában.”⁴⁸ A leány artikulátlan, „összefolyó szóáradata”, amely „tagolatlan, érthetetlen s olyan szapora [volt], mintha könyvből olvasták volna”,⁴⁹ a maga gépies egyhangúságában az utazás – a múltni nem akaró idő – monotonitásának háttérét képezi meg. És később ez a háttér kerül előtérbe, mikor Esti az események fokozódó abszurdítását, érthetlenségét tapasztalja:

⁴⁶ Az aura fogalmának itt földézett definícióját lásd Walter BENJAMIN, *A műalkotás a technikai sokszorozhatóság korszakában*, ford. BARLAY László = Uő., *Kommentár és prófécia*, Gondolat, Budapest, 1969, 386. A Benjamin-tanulmányra Schivelbusch is támaszkodik az utazással kapcsolatos tapasztalatok megváltozásának leírásában: SCHIVELBUSCH, *I. m.*, 46, 49–50.

⁴⁷ EK, 49.

⁴⁸ EK, 50.

⁴⁹ EK, 51. Az ige többes számú alakja utalhat a szüntelen suttogás fáradhatatlan-gépies monotonijára, kifejezheti Esti viszonyának személytelenségét, vagy akár az osztott személyiség (lélektani és poétikai) jele is lehet. Utóbbi erősíti, hogy Editke „könyvből olvasott” susogása mind Esti álcázott megfigyeléseit, mind álcául szolgáló könyvolvasását metaforikusan egybegyűjti és visszatükrözi. Az abban érezhető iróniát talán már említeni is felesleges, hiszen az idézett részlet a könyvből olvasást a megszólalás érthetlenségével köti össze.

A vonat zakatolt. Esti minden öt percben kirántotta zsebéből az óráját. Egy óra lett. Félkettő lett. Kettő lett. A leány még mindig nem únta el.⁵⁰

A zakatolás, a lány konok kitartása és az órára tekintés már-már kényszeres ismétlése fölerősítik egymás hatását: az idő lelassulásának érzetéhez, egyre nyomasztóbbá válásához vezetnek. Ezáltal ellenpontját képezik a határozott irányban való mozgásnak, tér és idő (félálombeli) összezavaródását eredményezve:

Amíg a vonat határozott irányban száguldott, lelkük másfelé kalandozott, ki tudja, milyen utakon, ki tudja, milyen síneken.

[...]

Közben a vonat haladt rendeltetési célja felé. Néha úgy tetszett, hogy egy állomáson vesztegel, pedig javában kattogott, néha aztán úgy tetszett, hogy robog-robog, pedig egy állomáson álldogált s a pályaörök furcsán-éber hangja hallatszott és ép egy gépész csoszogott el a kavicsan, a szenesraktár felé. Visszafelé mentek, vagy előre? Egy félóra mult el? Vagy csak egy félperc? Tér és idő szálai összegubancolódtak fejében.⁵¹

A zavar kiváltói – a képszerűségben hangsúlyos látás helyett – immár nem kis részben a hanghatások.⁵² Az egymást ismételő-visszhangozó (zömében mechanikai) hangok a célelvőséget megkérdőjelező körkörösség vagy egy helyben forgás tapasztalatát hordozzák. Az utazás egyre inkább úgy tűnik föl, amely nem a fizikai térben és időben, hanem jelek között és jelek által történik⁵³ – jelek átrendeződéseinek sora.

Az utazás téridejének szemiotizáltként, azaz szemiotikai rendszerként történő megtapasztalása nem egyértelműen szívderítő. Hasonlóan ellentmondásos,

⁵⁰ EK, 63.

⁵¹ EK, 65–66, 69. A tér- és időbeli tájékozódó képesség hasonló elvesztésével találkozunk a *Boldogság* fordulópontját közvetlen megelőzően is: T, 186; EKK, 330. Haladás és zakatolás metaforikus ellentétéként vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ellenvélemények. Esti Kornél naplójából* [1933] = SB, 102.

⁵² Félelmében, az elalvással és Edítkével viaskodva egyébként Esti is (artikulálatlan) hangokat ad: „Csikorgó foggal küszködött” (EK, 69).

⁵³ Esti is – már korábban formálgatott-eltervezett – szavakkal, verssel jelenti be s jelöli meg a tenger érkezését: annak látványára „harsant ki belőle az a versféle, melyet már előbb próbálgatott, az a dithyramb, mely az éjszaka szorongó óráiban fogant meg benne” (EK, 78). Igen ironikusan felel erre a tizenkettedik fejezet tenger előtt álló „A tenger” fölíratú táblája (EK, 221).

mint ahogy az önazonosság szilárd kereteit kikezdő szabadság is egyszerre bizonyult lelkesítő és rémítő tapasztalatnak. A jelek – sem a már említett rámutató vagy referenciális jellegű jelviszony, sem az utat kijelölő jelzések, sem a nyelvi megnyilatkozások, sem a metakommunikatív gesztusok – nem képesek a jelen-tésképzés és értelemtulajdonítás stabilizálására.⁵⁴ A csókot követően

Editke [...] vállat vonogatta. [...] Ez nem szólt sem az anyjának, sem Estinek. Jeleket adott. Hogy kinek, vagy minek adta ezeket a jeleket, azt senki se tudta, még ő maga sem.⁵⁵

Ahogy kérdéses lesz az utazás egyértelmű haladási iránya, a vállvonogatásban úgy függesztődik föl a kommunikáció világos, érthető menete. A konvencionális szimbólum testi szimptomának bizonyul, s e jelzéseket mind kevesebb választja el a vonatzakotolás gépies ismétlődésétől. Fölteszem, nem mellékes, hogy korábban pedig Esti volt az, aki mintegy magában, cél nélküli jelzéseként „vállat vont”,⁵⁶ képtelen lévén megérteni a lány suttogását.

Esti és Editke csókja úgy áll a történet központjában, hogy többszörös szerkezeti-motivikus keretek közé illeszkedik. Egyik oldalon az elalvás ellen küzdő főhős – anticipálva az eseményeket – azzal rémítgeti magát, a leány „megcsókolja őt azzal a hideg szájával”; a másik oldalon erre az édesanya tüntető közösségvállalása felel s megrendítő csókjai: „Eszeveszetten csókolta [leányát], ahol érte, a száját is.”⁵⁷ Tágabb keretként fogják ezt körül Editke és Esti tükörszerűen elren-

⁵⁴ A *Boldogság* szikáran, minden szószátyárságot kerülve eleveníti föl a harmadik fejezetnek az utazást jelenetként és képként láttató sorait, s az (élet)összefüggésből való kiemlést-kiszakítást sarkítottan úgy értelmezi, mint a (szilárd) tartalomtól való megfosztást, a látható (jel) kiüresítését: „Egyébként az utazás szórakoztatni szokott. Az életet látom, mint képet és színjátékot, tartalmától megfosztva, leegyszerűsítve.” (T, 186; EKK, 329 – az *Esti Kornél kalandjai* ciklusból vett idézeteket a *Tengerszem* nyomán közlöm, megadva a könnyebben hozzáférhető gyűjteményes kiadás oldalszámait is.) A kirajzolódó fölfogás ambivalenciája az idézetbeli *szórakoztatni* és a címbeli *boldogság* szavak – történetsszervező érvényű – feszültségében is érzékelhető. A tartalmatlanság pedig éppúgy utat nyit a pusztán egymásra utaló jelek örvényének, mint lehetővé teszi új értelemvonatok létesítését, váratlan megtapasztalását. (Az írásról másutt részletesebben szóltam: *Lélektani példázatosság és esztétikai tapasztalat. Kosztolányi Dezső: Boldogság, lásd Az elbeszélés kihívása*, 75–91.)

⁵⁵ EK, 72.

⁵⁶ EK, 52.

⁵⁷ EK, 69, illetve 71.

dezett vállrándításai.⁵⁸ Még tovább tágítva a kört, a „lelki álarcos-bál” és az „átváltozó művész” motívumai visszhangozzák egymást.⁵⁹ De szerkezetileg is kettős keret fogja abroncsba az utazás elbeszélését. Az indulás előtti pesti és a megérkezést követő fiumei tapasztalatokat a párhuzamok és ellentétek szoros rendszere kapcsolja össze, ám szintűgy olvasható egymás fényében az expozíció szűkös Sárszege és a zárlat végtelennek érzett tengere, amihez a család menedéket jelentő, de füledt „galambdúcának”, illetve „megnövekedésének” ellentéte is társítódik.⁶⁰

Az egymásba illeszkedő keretek közepette úgy áll a csók, mint holmi sajátos kapcsolóelem, amely sín és váltó is egyszerre: összeköt és elválaszt, a részeket-motívumokat egymásra reflektálja és artikulálttá teszi. A keret mint ismétléses, visszatérésre épülő szerkezet körköröséget jelez – és ha nem is föltétlen sugall teljes változatlanságot, megbontja a történet célelvű haladását, kacsaringósabbnak és ciklikusnak mutatja a nevelődés (s egyáltalán a tapasztalás) könnyen nyíl-egyenesnek hihető folyamatát. A tudás és a tapasztalat tehát nem a látóköri egyszerű bővülése vagy kitágulása, hanem a már ismertnek óhatatlan veszteséggel is járó átértelmezése, újragondolása. Ekként érthető Esti kettős, az út során eltolódó viszonya „első igazi csókjához”.⁶¹ Közvetlen utána „undorodott tőle, hogy ki tudta volna hányni a belét is”, majd úgy látta, ez „a csók is az élet gazdagságából fakadt [...], melyben] öröme is telhetett volna”, s végül szinte himnikusan: „Az a csók és ez az út fölszentelte valamivé.”⁶²

A harmadik fejezet didergető, ugyanakkor gazdagító csókjában – mint a nyelvek fiziológiailag értett érintkezésében – valami ősi és elemi tapasztalat esélye sejlik föl, az emberi megértés és találkozás lehetőségének nyelv előtti reménye:

A csók rejtélyét érezte. Amikor az emberek a kétségbeeséstől és vágtyól tehetetlenek s a beszéd már mit sem ér, csak ezzel érintkezhetnek, a lehetetük egybekeverésével. Így igyekeznek egymásba szállni, a mélybe, ahol talán majd megtalálják mindennek az értelmét és magyarázatát.⁶³

⁵⁸ EK, 52, illetve 72.

⁵⁹ EK, 47, illetve 87 – erről lásd fentebb is.

⁶⁰ EK, 42, illetve 88.

⁶¹ EK, 72.

⁶² EK, 71, 73, 89.

⁶³ EK, 71.

Az érintkezés végső lehetősége azonban beteljesületlen eszmény marad, a mély(ség)nek pusztán illúziója, amelytől hiába várni, hogy egyszer s mindenkorra megadja a jelek értelmét: Esti lényegét tekintve mindvégig képtelen számot adni arról, milyen történetnek lett részese. Olyan idegenséggel, ha tetszik, az értetlenség olyan váratlanságával szembesül, amely messze több, mint „lelki álarcos-bál”, vagy mint az a változatosság, amellyel a külföldiek megörvendeztetetik a kíváncsi utazót.

A hetedik fejezet – mely elsőként a harmadikkal egy évben, majdnem egy időben jelent meg – szintén egy vonatút elbeszélése. Ez a viszonylag rövid s mulattatóan könnyed fejezet a kulturális és nyelvi különbségek, valamint kölcsönhatások fölviillantott kérdéseire poentírozott válaszokat ad. Esti Kornél „három izig-vérig modern török nővel” utazik együtt – nagymamával, anyával és lányával –, „fátyol és előítélet nélkül”.⁶⁴ A hetedik fejezet abban is a harmadikra rímel, hogy Esti a rá irányuló figyelmet mindkettőben értetlenül fogadja, elsőre gúnynak gondolja.⁶⁵ Az érdeklődés valós természetének fölismerése persze már ellentétes hatást vált ki belőle: a Kücsükkal való találkozás zárlatában Esti – hálából „háromszázharminc legékesebb szavunkért”, visszafizetve a török jövevényszavak „szókölcsönét” s letörlesztendő „a nyelvtörténeti adósságot” – pont háromszázharmincszor csókolja meg a török leányt.⁶⁶ A novellában a csók így kifejezetten a szóval kerül analóg viszonyba, miáltal Esti „a nyelvbe magába, a nyelv természetébe, működésébe »utazik«”.⁶⁷

Kücsük és Esti találkozásában a nyelvi akadályok átjárhatónak bizonyulnak, a csók sokszoros ismétlése pedig aligha kellemetlen. Így a hetedik fejezet mintegy föloldása is a harmadik fejezet megrázkódtatásainak, iróniája inkább

⁶⁴ EK, 141.

⁶⁵ EK, 53: „Mi az ördögöt akart tőle ez a leány? Azt kellett föltennie, hogy valamiért gúnyolja.” – EK, 143: „Nem tudtam, mit akar tőlem. Eleinte azt hittem, hogy gúnyol.”

⁶⁶ EK, 145. A harmadik és hetedik fejezet mellett férfi és nő csókja még legalább két novellában jut fontosabb motivikus szerephez: az első fejezetben a műfaji önmeghatározáshoz társuló fikciós szignálként („Nemcsak az az igazság, hogy megcsókolunk egy nőt, hanem az is, hogy titokban vágyakoztunk rá s meg akartuk csókolni” – EK, 27), valamint a – tenger motívuma kapcsán már említett – tizenkettedik fejezetben. Ebben rövid példának hozza Esti, hogy a Torpedó különtermében hirtelen szájon csókolta a kenyereslányt: „Egy másodperccel azelőtt nem sejtettem, hogy így fogok cselekedni. Ő se sejtette. Azért volt szép.” (EK, 242.) Mindebből az 1933-as kötet szigorú motivikus és nyelvi összetartására lehet következtetni, amelyet az is hangsúlyoz, hogy a csók-motívumnak ez a formája az *Esti Kornél kalandjaiban* nem jelenik meg.

⁶⁷ SZILÁGYI, I. m., 181.

játékosan pajkos, semmint állandó kétségeket és kérdéseket támasztana. S míg a korábbi fejezetben a csók a kimondhatatlannal és megírhatatlannal állt paradox kapcsolatban, a későbbiben épp a nyelvbe vezet vissza. Abba a jelviszonyba, amelynek ellentmondásos, nyugtalanító és destabilizáló jellege a harmadik fejezetben olyannyira kiélezetten mutatkozott meg. A hasonlóságok és különbségek hálóját kifeszítő harmadik és hetedik fejezet kapcsolata akár úgy is jellemezhető, ahogy *Az utolsó fölolvadás*ban Esti Kornél állapítja meg borúlátón az utazásokról és fölolvadásokról: „sohasem ugyanazok és mégis mindig ismétlődnek”.⁶⁸ *Az Esti Kornél kalandjai* ciklus befejező története itt mintha az első fejezet (szép)írásról mondott ironikus ítéletére utalna vissza, ahol is a főhős arról panaszkodik,

hogyan unom, kimondhatatlanul unom a betűket és a mondatokat. Az ember ír-kál-firkál s végül azt látja, hogy mindig ugyanazok a szavak ismétlődnek. Csupa: „nem”, „de”, „hogya”, „inkább”, „azért”. Ez őrtjítő.⁶⁹

A szavak és a betűk ismétlődése eszerint olyan unalmas-őrtjítő mód monoton, mint a vonatkerekek ütemes zakatolása – papíron sorjázásuk a hangok gépies ismétlődésével vág egybe.⁷⁰ Ráadásul hasonló ritmikusság jellemzi az utazások és találkozások egymást váltó, a kötet írásainak születésével összekapcsolódó menetét:

Csodálatosképpen állta a szavát [Esti]. Egy esztendeig havonta összejöttünk egyszer-kétszer és ő mindig hozott valami úti élményt, vagy regényfejezetet az életéből. Közben csak pár napra utazott el.⁷¹

Az utazás során összefüggéseikből kiragadott pillanatképek így párhuzamban állíthatók az elbeszélés – csak részben műfaji és kompozíciós – töredékességének tapasztalatával is.

⁶⁸ T, 208; EKK, 369. Ez a tapasztalat később, a szállóban is megjelenik, elsősorban az ajtó és a tükör motívumához kapcsolódóan.

⁶⁹ EK, 27. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Irodalmi levél* [1933] = ÉM, 465–466.

⁷⁰ Kifejezetten a nyelvi automatizmusok reflektálását, megkérdőjelezését és a beszélt nyelv újjáalkotását helyezi középpontban SZITÁR Katalin, *A prózanyelv Kosztolányinál*, ELTE, Budapest, 2000, 193–213 (Asteriskos, 1).

⁷¹ EK, 29.

Szintén a nyelv, sőt egyenesen a nyelvezavar kerül középpontba a kilencedik fejezetben, amelyben Esti úgy cseveg a bolgár kalauzzal, hogy közben egy szavát sem érti. A novella fölütése szinte példaszerű erővel mutatja föl az idegenség két-féle tapasztalatát:

– Ezt el kell mesélnem nektek – szólta Esti Kornél. – Multkor egy társaságban valaki azt mondta, hogy sohasem utaznék olyan országba, melynek nem beszéli nyelvét. Igazat adtam neki. Elsősorban engem is az emberek érdekelnek az úton. Sokkal inkább, mint a múzeumi tárgyak. Ha beszédüket csak hallom és nem értem, olyan érzés fog el, mintha szellemileg süket volnék, mintha némafilmet pörgetnének előttem, zene és magyarázó fölírások nélkül. Idegesítő ez és unalmas.

– Miután mindezt kifejtettem, eszembe jutott, hogy ennek az ellenkezője is éppannyira áll, mint minden dolognak a világon. Pokoli mulatság úgy járni-kelni idegenben, hogy a szájak lármája közönyösen hagy bennünket s mi kukán meredünk mindenkire, aki megszólít. Micsoda előkelő magány ez, barátaim, micsoda függetlenség és felelőtlenség.⁷²

A történet valóban alátámasztani, példázni látszik az utóbbi fölfogást, hiszen Esti valóban nem beszél bolgárul, így nem érti, nem értheti a kalauz történetét. Az ellen ugyan jócskán lehet érvelni, hogy kukán hallgatná azt, ám felelősségét nem képes fölmérni, teljes összezavarodásának, kudarcának pillanatában az előkelő elvonulást választja, s abban az értelemben is magányos, hogy a felelőtlen kísérlet aligha nevezhető túl sok joggal a főhős és a kalauz kölcsönös megértésen és elfogadason alapuló emberi találkozásának.⁷³ Minthogy Esti egyáltalán nem

⁷² EK, 174. Az elsőként említett hozzáállás valóban meg is jelenik Kosztolányi publicisztikájában: „Mindig és mindenütt az ember izgat. Az úton sem a tájakra figyelek föl, a házakra vagy a múzeumokra, hanem az élet játékára, az arcokra, a mozdulatokra, a szavakra. Embereket gyűjtök.” (KOSZTOLÁNYI, *Egytől-százig* [1930] = BK, 413; lásd még Uő., *Rövid meszesítés az olvasóval* [1927] = EÉA, 658.)

⁷³ Ahogy a harmadik fejezetben, úgy Esti önző, önmagát szórakoztató „érdeklődése” itt sem föltétlenül a megtestesült tapintat és udvariasság. S amint ott, úgy itt is fölvetődhet a kérdés: vajon Esti valóban érti a helyzetet és az eseményeket? Tényleg azt hiszi róla a bolgár kalauz, amit ő hinni vél, hogy róla hisz? A harmadik mellett más fejezetek, így az utolsó is – melyben a főhős nem veszi észre, hogy a villamos a végállomáshoz ért – motiválhatja azt a föltevést, Esti közel sem mozog oly biztonsággal a világban. Sokszor talán csak fölényessége kelti azt a hatást, magabiztos s élesen látó értelmező.

érti a kedélyesnek induló elbeszélést, így – egyetemben az olvasóval – bárhogy értheti azt: minden és mindennek „az ellenkezője is épannyira áll”.

Csakhogy a helyzet megfordítható: a novellát nyitó elmélkedés is lehet a példa (és nem a tanulság), amely a lehetséges értelmezések kétségbeejtő behatárolhatatlanságának történetbeli tapasztalatát támasztja alá egy konkrét esettel. Hiszen épp azt beszéli el, hogy a saját magunk által és anyanyelvünkön megfogalmazott vélekedések sem egyértelműek, amennyiben – ha picit megerőltetjük magunkat – az ellentettjüket is el tudjuk fogadni, vagy képesek vagyunk igazolni. Az elbeszélő később is „otthoni” – egyszersmind az evangéliumi hagyományt travesztáló – példával világítja ezt meg:

Valahányszor nem figyelek a társalgásra vagy nem értek valamit, otthon is mindíg így szólok: „Igen”. Ebből még soha semmi baj nem háramlott rám. Még abban az esetben sem, ha ezzel valamit helyeselni látszottam, amit kárhozzatnom kellett volna. Ilyenkor el lehet hitetni, hogy gúnyosan igeneltem. Az „igen” legtöbbször „nem” is.⁷⁴

Az utazásról vallott ellentétes elveknek, az igen és a nem fölcserélhetőségének, a bolgár kalauz bárhogy érthető történetének egymást tükröző-példázó szerkezet hangúlyosan arra látszik utalni, az idegen és ismeretlen nyelv csak sarkítottabban mutatja föl azt, ami valahol a saját nyelvünkre éppúgy érvényes.⁷⁵

Úgy olvasom az *Esti Kornél* kilencedik fejezetét, mint amely érvényteleníti a belső és a külső szó éles elválasztását, tagadja a köztük föllépő különbséget.⁷⁶ Egyfajta választ is adva a harmadik fejezet kérdésére, a bolgár kalauzzal

⁷⁴ EK, 178. Az igen és a nem relativizmust dialektikával fölülmúló viszonyának kibontakozásaként olvassa a fejezetet BALASSA Péter, *A bolgár kalauz = Uő., A bolgár kalauz. Tanulmányok, esszék*, Pesti Szalon, Budapest, 1996, 7–15.

⁷⁵ A bolgár kalauz (érthetetlen) nyelve, gesztusai, reakciói Esti távlatából egyébként (freudi értelemben is) kísértetiesen hasonlók Editke hibbant sugdosásához és gesztikulálásához. S innen nézve az is kételyeket ébreszthet, hogy a harmadik fejezet Estije könyvét „hézagos olasz nyelvismerete ellenére is tökéletesen értette, majdnem folyékonyan olvasta, a testvéri latin alapján” (EK, 46).

⁷⁶ A megkülönböztetés számos formában és helyen fölbukkan a bölcsélet történetében; leggyakrabban hivatkozott példája talán Szent Ágoston trinitológiai munkájának XV. könyve: Aurelius AUGUSTINUS, *A Szentháromságról*, ford. GAL Ferenc, Szent István Társulat, Budapest, 1985, 454–470 és 485–488 (Ókeresztény írók, X). Sem nem lehetséges, sem nem szükséges itt az ágostoni gondolatmenet logikájának, a belső szóhoz vezető érvek összefüggésének megvilágítása. Annyit jegyzek csupán meg, a belső szót mint a gondolat tester öltését az inkarnáció teológiájának

való beszélgetés története szerint nincs olyan belső igaz szó, nincs a szívnek a szájával szembenálló oly szava, amely szavatolhatná az értelmet, a külső mögötti biztosítékot vagy fedezetet. A szóban – az éppannyira külső, mint belső szóban – mindig marad több-kevesebb érthetetlen és elsajátíthatatlan mozzanat. És ebből következően marad valami az ember bensejében is, ami azért rejtély önmaga előtt, mert értelme s hatása nem tőle függ. Az utazás „külső” eseménysoara ezért szükségyszerűen a „belsőben” tett utazás is.

A bolgár kalauz felé intézett gesztusok és szavak – de a hallgatás is – elidegenednek. Bármennyire próbálja is Esti kiszámítani-megbecsülni az általuk keltett rezgések és hullámok irányát, azok leválnak róla, s egy idegen nyelven, kultúrában, a másokban rezonálnak. Nem őrződik meg „igaz” jelentésük a jószerevével amúgy is vaktában kísérletező főhős lelkében – a beszéd, a jelek nem olyan külső, amely mögött és amelytől függetlenül önazonos belső húzódnak. Esti így elemi erővel éli meg, amit saját nyelvén csak homályosan tapasztalhat. Az anyanyelv, bár nem választható szabadon, abban mégsem különbözik az idegen nyelvektől, hogy sokszor ellenáll beszélőinek, nincs kiszolgáltatva azok kényé- nek-kedvének:

Általában fáznak a választékos fordulatok, a szabatos és irodalmi szerkezetek alkalmazásától. Lehetőleg nem beszélnek, amit okosan is tesznek, hiszen ha több óra hosszú kellene előadniok egy dobogón vagy egy húszíves könyvet kellene írniok, róluk is hamarosan kimutatnák részint hallgatóik, részint bírálóik – mégpedig nem egészen alaptalanul – hogy tulajdon anyanyelvükhöz se konyítanak.⁷⁷

Ám az ekként nyelvbe transzponálódó idegenség a nyelv beszélőtől idegen gazdagságára is fényt vet. Az átváltozás, a szerepjátszás, az idegenség megtapasztalása nem szándék és akarat kérdése, hanem olyasvalami, ami megtörténik, magával ragad, túl is mutat a benne résztvevőkön. Az utazás – értjük bár jelképesen – olyan részesülés tehát, amely lemondást is követel, az én önkorlátozó nyitottságát.

magyarázataként, illetve az emberi lélekben fölfedezhető nyomaként tárgyalja Ágoston, s ebben az összefüggésben elismeri, hogy belső szóról a maga valójában egyedül Istennel lehet beszélni mint a megtestesült Ige létmódjáról, az ember esetében nem: „ha lehet a lélekben valamilyen örök tudás, nem lehet örök annak a tudásnak a gondolata, s így igazi belső igaz szót nem is mondhatunk ki gondolkodásunkkal.” (Uo., 468–469, vö. még például 434, 445, 450.)

⁷⁷ EK, 177.

Nemzet és karakter

Állandónak és egységesnek gondolta-e Esti Kornél azt, ahogy akár honfitársai, akár más nemzetek fiai gondolkodnak és cselekszenek? Az *Esti Kornél* – mind irodalmilag, mind bölcseletileg – legszorosabban olyan hagyományhoz kötődik, amely elkerülni törekszik a kérdéseket lezáró egyszerűsítéseket. Nemzet, nyelv, kultúra, egyén és hagyomány viszonya, azonosság-tudatban betöltött változó szerepköre alighanem eminens módon sorolható ezek közé a kérdések közé. Esti számára az ide kötődő tapasztalatok, nemzeti és nyelvi sajátosságok nem élesen különváló tapasztalatokként jelennek meg. Ennek következtében a nyelv történeti változékonysága, világalkotó ereje s képessége, a nyelvi viszonylagosság eszméje, a jelölők éppannyira önkényes, mint kiiktathatatlan, véletlenszerű és mégis rendszerbe szerveződő kapcsolatai mind olyan mozzanatok, amelyek a nemzet-fogalom összetett, a véges emberi létezés keretei közepette tisztázhatatlanul bonyolult, azaz lezárhatatlan jellegére utalnak.

Esti útjai természetes módon kínálnak lehetőséget az idegen nyelvekkel, kultúrákkal és szokásokkal való szembesülésre és párbeszédre, más nemzeti közösségek megismerésére. Az utazás egy mind tágabb érvényű, egyre messzebb gyűrűző szemiotizációs folyamat, melynek során az idegen számára a mindennapi élet tárgyi környezete és a saját közegükben mozgó emberek viselkedése – részben szokatlansága folytán – jellé válik. Vagyis olyasmivé, ami értelmezésért kiált, s az utazót mértelgelésre hívja föl. Az idegen látogató előtt így kihívás áll, hiszen számára nem adatik meg a jelek természetesnek tetsző, hétköznapi munkódterett jelentésének ismerete. Más szóval az utazásban megnyilvánuló általános szemiotizációs folyamat abban az értelemben deszemiotizáció is, a jelek egyfajta elvétése, hogy azok nem hozzáférhetők összefüggéseik teljes gazdagságában: részleges csupán az a rendszer, amely minden jelet körbefog és végső soron jellé tesz. Ez a „szemiotikai dezorientáció”, a jelek közti tájékozódás elbizonytalanodása és talajvesztése pedig könnyen, szinte természetesen von magával egy hiperszemiotizációs jelenséget: az utazó hajlamos ott is jelzéseket látni, ahol vagy amiképp talán nincsenek is. Ekként megtapasztalhatja annak rögzíttetlenségét, mi jel, s mi nem.

A jelek értelmező távlattól való függése talán kiélezettebben érzékelhető más népekkel és kultúrákkal találkozáán, ámde könnyen olyan általános tapasztalatnak bizonyulhat, amely a saját kultúrára is kiterjeszthető. Idegen és saját effaj-

ta viszonylagosságára mulatságos példával szolgál a harmadik fejezet nyitánya, amely az Olaszországba igyekvő Estinek pesti élményeit meséli el. Kezdetben a főhős az otthonról hozott közhelyek tudati és a térkép térbeli sémája segítségével próbál eligazodni. A várost „modern Babylonnak” nevezi szüleinek írott levelezőlapján, a Dunát és a Gellért-hegyet „Budapest székesfőváros térképe” nyomán leli meg.⁷⁸ Mindezekhez a helyekhez pedig sztereotip (érték)ítéletek tapadnak, amelyeket Esti később a szülőváros jószerével visszaigazolandó előítéleteiként állít be:

A Duna nagy volt, a Gellért-hegy magas volt. Mind a kettő gyönyörű volt. Pest általában gyönyörű volt.

[...] Senki se kérdezte például azt, amit otthon a főispántól kezdve mindenki föltétlenül megkérdezett volna tőle, még az is, aki csak látásból ismeri: – „no Kornél barátom, úgy-e gyönyörű Pest?” „úgy-e nagy a Duna?” „úgy-e magas a Gellért-hegy?”⁷⁹

Ilyesféle sémák azonban nem állnak Esti rendelkezésére a pesti emberek leírásához: nem részese a város életének, Pest forgatagára kívülállóként tekint, azt személytelennek látja. Csak megerősíti ezt a tapasztalatot, hogy Esti nem akad össze olyan – régi vagy hirtelen támadt – ismerőssel, akivel szóba elegendve oldódhatna egyedülléte, aki segíthetné őt a fővárosiak megértésében.

Leginkább a pesti ember érdekelte. Mindenki, aki az utcán ment, a kávéházban, villamosban ült, a boltokban vásárolt, „pesti ember” volt. Ő csak azt vette észre, hogy merőben különböznek a sárszegiektől és modorukban, viselkedésükben annyira hasonlítanak egymáshoz, mint egy család tagjai. [...]

A „pesti ember” sietett és nem törődött vele. [...] Itten megszűnt az a széles, kedélyes világ, az a cukros baba-élet, az a főzőcske-játék, melyet a vidéken megszokott. Egészen más kezdődött itten. Több annál és kevesebb.

Fölzaktatva ezektől az újságoktól, minden helyzetben megaláztatva és újra-újra vérig sértve lézengett ide-oda s mint akit megnyúznak és nyershúsához tapadnak a tárgyak, fájóan fölzagatva a gyógyuló hegeket, minden benyomásra betegesen

⁷⁸ EK, 43.

⁷⁹ EK, 44, 45.

fogékony lett, minden érzéke kiélesedett és megfinomult s egy szó, mely megütötte fülét, egy gyár cefreszaga, egy ismeretlen alakú pohár – egy „pesti pohár” – a szállodája nyomorúságos udvari szobájában, jelképpé, feledhetetlen emlékévé vált s mikor végre a napi lótás-futástól bódultan ágyba bújt – a „pesti ágy”-ba, a „pesti párnák” közé – fölbugyogott szívében a honvágy a régi dolgok, a régi emberek után és kétségbeesetten vágyakozott haza.⁸⁰

A „pestiség” tartalmatlan címke: Esti „csak azt vette észre, hogy [a pesti emberek] merőben különböznek a sárszegiektől”, de hogy ez ténylegesen miből fakad, és az élet milyen rendjébe illeszkedik, rejtély marad számára. A különbség révén létesülő jel így egyszersmind határozott jelentés nélkülinek bizonyul. A szemiotizációt kísérő deszemiotizáció azonban nem a jel elenyészéséhez vezet, hanem éppen ellenkezőleg, hiperszemiotizációs aktivitással párosul:⁸¹ Esti „minden benyomásra betegesen fogékony lett”, és számára minden „jelképpé [...] vált”. Az idegen nagyvárosi környezetben támasztékát veszítő főhős a pestiek látszólagos nemtörődömségét finomságnak és figyelmességnek akarja látni, de hidegnek, sőt szívtelennek érzi – kevesebbnek és többnek annál, mint amit megszokott.⁸²

Esti nem azt kapja a pesti emberektől, amit – afféle közhelyként, előzetes ítéletként – várt volna, ugyanakkor hirtelen megvilágosodásban sem részesül: az idegenség ellenállását tapasztalja.⁸³ Az előzetes elképzelés sablonjai összeomlanak, de helyében sztereotípiák támadnak csak: a „pesti” olyan üres jelző csupán, amely ekként bármit magába fogadhat.⁸⁴ Érvénye ironikusan és egyre rohamosabban kitágul, embereket és tárgyakat – poharat, ágyat, párnát, sőt talán Petőfi-utalást is – immár válogatás nélkül kebelezve be. A babiloni kavalkád résztvevőiből így lesznek a „pesti emberek” – „modorukban, viselkedésükben” – „egy család

⁸⁰ EK, 44–46.

⁸¹ Leértékelés és túlértékelés kettős tapasztalatáról számol be az utazás kapcsán KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tíz nép* [1931] = ÉTÖ, 488; *Ua.* = BK, 415.

⁸² Lásd EK, 45. A *Gólyákban* – bár ironikus távolságtartással, de – Esti nem paradox összetettséggel, inkább ellenségességgel jellemzi azt, ahogy az egyetemre kerülő „vidékiek” látták a „pestieket”, „akikről minden gazságot eleve föltételeztünk” (T, 148; EKK, 297; de vö. még T, 208; EKK, 368).

⁸³ Az elmaradó megértés, az érzékek és értékek összezavarodása a Pesten töltött álmatlan éjszaka során éppúgy a honvágyat hozza elő Estiből, mint majd – félálomban vergődve – a csóktól való rettegés: EK, 46 és 69.

⁸⁴ Egyéni és típusos az idegen által könnyen elvétett-kifordított kategóriáihoz lásd SCHÜTZ, *I. m.*, 411.

tagjai”.⁸⁵ A városiak családi hasonlósága pedig már nem is tér el annyira a sárszegi monotoníától: „az emberek egyformák s a napok, az évek bizony kevés változást hoznak”.⁸⁶

Az idegenségtapasztalatot jellemző tipizálás Esti Kornél történeteiben elkerülhetetlenek és elkerülhetetlenül tévesnek tűnik föl. Nem meglepő ezért, ha szinte mindenütt ironikusan vagy szatirikusan, már-már szarkasztikusan bukkan föl. A *Világ vége* a titokzatos égitestről nyilatkozó csillagászok eltérő beszédmódját és vérmérsékletét úgy körvonalazza, hogy azok akár nemzeti sajátosságokká is általánosíthatók: az angol szavainak „bizonyos higgadtan méltóságot és tudományos mázat” igyekszik adni, a francia köntörfalazás nélkül fogalmaz, az amerikai pedig pontos számításokkal keres igazolást és megerősítést.⁸⁷ Az *Esti Kornélnak* az alvó elnök történetét elbeszélő tizenkettedik fejezete fölvezetésében a francia és a német nép hasonlóságairól és különbségeiről elmélkedik, s szembesítvén az elvárásokat a tapasztalatokkal, legfőképp rövid történetekkel, mulatságos anekdotákkal szemlélteti a német gondolkodásmódot. Amikor pedig „a német agyvelőnek annyira otthonos osztályozást” mutatja némiképp nevetségesnek, akkor ironikusan saját tipizáló-általánosító törekvését is aláaknázza.⁸⁸

Az *Omelette à Woburn*⁸⁹ Estije a „magyar kocsi” „ismerős, áporodott szagából” – mely nemcsak metonímiaként, de afféle diplomáciai szinekdo-

⁸⁵ EK, 44.

⁸⁶ EK, 42. A távlat változásával folyton módosul Esti számára a család jelentése is – nem egy irányba tolódik el, inkább viszonylagosnak mutatkozva oscillál. Kezdetben a Kosztolányi-regényekből is ismert Sárszeg nyugalma az élet unalma is egyben (EK, 42–43). A város családiasága messze áll az otthon bensőségeségétől, paradox módon annak egyformaságát képezi le (EK, 44), míg a vonatfülke „rondán-családias utastársaságát” „véletlenül és kényszerből toborzódott zárt vonatcimboraság” fűzi egybe (EK, 57). Az éjszaka rémületében a másutt oly szűkösnék érzett és mutatott kisvárost Esti újfent menedékként áhítja (EK, 69), hogy aztán a tengernél családjának – talán ironikusan olvasható – növekedtén örvezzék (EK, 88).

⁸⁷ T, 155–156; EKK, 383.

⁸⁸ EK, 222, de lásd 220–225.

⁸⁹ A cím írásmódjában a *Tengerszem* követem, de figyelmet érdemlő megfontolásokkal él ennek kapcsán SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 361: a föltehetően François Gachor által készített és Kosztolányi által nyilvánvalóan ismert francia fordítás a helyes *Omelette à la Woburn* alakot használja. Ezért abban, hogy a szigorúan komponált, Kosztolányi által összeállított 1936-os *Tengerszemben* mégis a hibás alak jelent meg, éppúgy lehet tévedést gyanítani, mint arra utaló ironikus-öntükrozó gesztust, hogy az idegen nyelveken való biztos tájékozódás Esti számára sem lehet több látszathál vagy vágyképnél.

chéként képviseli „szegény hazájának nyomorúságát” – „érezte, hogy otthon van”.⁹⁰ A *Kernel Kálmán eltűnése*⁹¹ szintén a magyar viszonyok nyomorúságát pécézi ki. Ezt olyan (ön)ironikus összefüggésbe ágyazza, amely éppenséggel a nemzet romlását jelentő öngyilkosságot tünteti föl a nemzeti büszkeség egy lehetséges okaként:

A franciák „angolosan” tűnnek el, az angolok „franciásan”. Van azonban az eltűnésnek olyan fajtája, melyet a nélkül, hogy érthető elfogultságunkban túlzottan hízelelnénk nemzeti hiúságunknak, a mi sajátosságunknak mondhatunk. Ha valaki állás és munka híján megsokalja a koplalást és otthagyja családját, valamint a vele járó örömeket, aztán zsebében öt-hat kiló kövel a híd karfájáról egyenesen a Dunába lép, vagy az ötödik emeletről fejest ugrik a világitóudvar kövezetére, akkor az „magyarosan tűnik el”.⁹²

A nemzeti sajátosságok efféle elkülönítése kiforgatja helyéből a rendszerezés kísérletét, lebontja annak alapját. Az „eltűnés” karakterológiája ugyanis jószérűvel a nemzethez tartozástól függetlenül véli kioszthatónak a nemzeti sajátosságokat: már első mondatával az alanyok és határozók kiasztikus cseréjét hajtja végre.

A hetedik fejezet azt a kérdést veti föl, mennyire az elvárásokon és a távlaton múlik az, mit tartunk az idegenre jellemzőnek. Amikor Esti Kornél a török anya és leánya szokásaiban egy vélt, fiktív Nyugat-Európához, ennek kultúrájához való tartozás, életmódjához történő igazodás szándékát ismeri föl, nem azt látja, mint amit ő nyugat-európainak tart, s amelyhez magát leginkább sorolja.

Minden nyelvet tökéletesen tudtak. [...] Ezzel egyáltalán nem hivalkodtak. Csak örültek, mint a gyermekek, akik a nyugateurópaiak felnőtt társaságában is megértetik magukat s mindenütt otthonosan mozognak, érvényesülnek. Úgy rémlett, az volt a becsvágyuk, hogy komolyan vegyék őket és nyugateurópaiaknak tartsák.

⁹⁰ T, 121; EKK, 259; de vö. Cseregydi Bandi még említendő „szagtripológiájával” is.

⁹¹ Jóllehet a *Tengerszem*-beli címben *eltűnése* szerepel, a szövegben már következetesen hosszú ékezzettel fordul elő a szó, így megőriztem a novella címének szokásos írásmódját.

⁹² T, 178–179; EKK, 359–360.

Értésükre akartam adni, hogy talán kissé túlbecsülik Nyugat-Európát s hogy én a nyugateurópai műveltségtől közel se vagyok úgy elragadtatva, mint ők. De letettem szándékomról. Miért rontsam örömeiket?⁹³

Esti ironikus megadása önirónia is lehet: fölrémlik, talán nincs is egységes és rögzíthető „nyugateurópaiság”. Vagyis viszonylagos, a távlattól függő, bár egyúttal vitatható is, ki mit tart európainak, mit vesz észre Nyugat-Európa kultúrájából. De a kérdés megfordítható: miben áll a fizikailag és metaforikusan is nyugat felé igyekvő asszonyok török – és egyúttal, nem föltétlen mellékesen, idegen – volta? Vajon a külső jellemzők, ruházkodásuk és környezetük tárgyai, netán a szokásaik adják meg leginkább nemzeti jellegüket? Vagy leginkább az a megfoghatatlan távlat, amelyből például Nyugat-Európára tekintenek, s amelyből azt éppen így, talán naivan, talán tévesen, de sajátosan látják? Más szavakkal: a fikatívben, az elképzeltben, a képzelet működések módjában lehet leginkább a nemzeti sajátosságokat keresni? Persze elképzelhető, hogy a mulatságosan cserfes történetben túlzás ennyire általános és elvont kérdések nyomát – pláne megoldását – kutatni.

A főhős útítársai azért csalhatnak mosolyt az olvasó arcára, mert miközben nemzedékről nemzedékre mind jobban távolodni látszanak török hagyományaitól, teljesen nyugat-európaivá sem válnak. Mégsem nevetséges vagy el-lenszenves alakok. Amikor Esti meggondolja magát, és elfogadja anya és leánya „játékszabályait” – ráadásul önzetlenül, nem hódító célzattal, még Kücsük vonzódásának fölismerése előtt –, mintha saját kritikusként és távolságtartónak mondott álláspontjával szemben elismerné nemcsak jogosságát, de értékét is egy olyan szemléletnek, amely a nyugat-európai szokásokban és kultúrában föltétlen örömet és igaz jelentőséget talál. Innen nézve Esti fanyalgó (elő)ítélete nem kevésbé tűnhet föl ironikus fénytörésben, mint Kücsük és édesanyja naiv, de nem hivalkodó lelkesültsége és gyermeki nyitottsága.

Esti, megfelelően a török nők elvárásainak, hozzájuk hasonló köztes helyzetet vállal: eltávolodik saját életfelfogásától és ítéletétől, önnön eredetétől és távlatától, hogy annak megfelelően mutathassa magát, amint anya és lánya a nyugat-európaia-

⁹³ EK, 142–143. A „modern európai kultúrának” a világháború közepette megfogalmazott sarkos bírálatként lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napkelet* [1915] = Füst, 211–213. A két szöveg közt eltelt időt nemcsak a hangnem iróniájából s a távlat viszonylagosságából adódó nyitottabbá válás jelezheti, hanem az is, hogy míg a művelt európaiság jelképe a korábbi írásban összességében öt íróeszköz, a későbbiben már nyolc töltőtoll. (Vö. még Uő., *Vészlet a Marsnak!* [1916] = Füst, 260.)

kat elképzeli. Ilyen értelemben maga is fiktívvé válik, életének eseményeit egy számára nem létező keretbe illeszti, sőt picit talán törökké is lesz, amennyiben török útitársai nyugateurópaiság-fogalmához igazodik. Ezért sem esetleges a csókok és a török jövevényszavak egymásra másolódása: Esti és Kücsük a szavak fiktív, nyelvi, de legfőképp közös térben találkoznak, azaz közös szavaikban csókolóznak.

Amikor az útitársak közös játékot játszanak, esélyt kapnak az idegenség áthidalására. A megtalált közös nyelv a találkozás zálogát jelenti, ha nem is örök életre szóló köteléket, de fölszabadult és örömteli egymásra találást. A könnyed hangnemet így nem csak a többszörös távolságtartás iróniája magyarázhatja. Úgy látom, a hetedik fejezet inkább szól a nemzetek közötti kölcsönös megértés véletlen és kivételes tapasztalatáról, amelyben mindenki picit mássá is válik, mint a nemzeti azonosság tudat elhalványodásáról, a hagyományok elfelejtéséről, valamiféle önfeladásról. Ezzel szemben a *Barkobba*⁹⁴ vége gúnyosabb, sokkal keményebb képet rajzol a feledésnek kitett, elvesztésében mind ellentmondásosabbá, így nevetségessé váló nemzeti jellegről:

A Sziriuszban recsegní kezdtek az orosz zenészek [...]. Egy darabig nemzeti vi-
seletben játszottak orosz dalokat, aztán hogy elrongyolódott a rubacsájuk, az
orosz dalokat elfelejtették és most úgyszólván kizárólag magyar nótákat muzsi-
kálnak, szláv véralkatuknak megfelelőleg, álmosan, vontatottan s többnyire hami-
san is. Hát menekültünk.⁹⁵

A *Barkobba* a ruhákat és a dalokat, sőt a hagyományokat és a nyelvet is lecserélhető sajátosságoknak mutatja. Mégis úgy tűnik föl, mindentől lecsupaszítva is megmarad az emberben valami változhatatlan beállítottság, miáltal a nemzetváltás lehetetlen, fals és riasztó lesz. Ugyanakkor azon is el lehet gondolkodni, hogy ami a szereplőket menekülésre készíti, vajon nem külsőnek és belsőnek éppen ez az éles és nyilvánvalóvá tett – távolról a bolgár kalauz történetére is emlékeztető – szembeállítás-e. Az önazonosságnak passzív, öntudatlan elfelejt(őd)ését talán pont elrongyolódó-levethető külsőségek és meghaladhatatlan belső vonások egymás ellen való kijátszása teszi lehetővé.

⁹⁴ A *Tengerszemben Barkobba*ként jelent meg, s a novella szövegében is ez az alak fordul elő, így igazodva az idézett mérvadó (illetve az *Esti Kornél* esetében kritikai) kiadás helyesírásához, nem a cím később megszokottá lett írásmódját követem.

⁹⁵ T, 206; EKK, 356.

A nemzetek bővebb érzéki karakterológiáját találjuk a *Cseregi Bandi Párizsban, 1910-ben* szövegébe iktatva:

Budapestnek pótkávé-szaga van, Bécsnek sütemény-szaga, Berlinnek füst-szaga, Varsónak égetett cukor-szaga, Madridnak csokoládé-szaga, Brüsszelnek vanília-szaga, Londonnak faggyú-szaga, Párizsban azonban olvasztottvaj-szaga volt.⁹⁶

Az ekként rögzített benyomások listája a fölületes olvasó számára könnyen azt sugallhatja, hogy a nemzetek különbségei a tárgyi világ eltéréseiből fakadnak, semmint valamiféle szellemi törekvés kifejeződései lennének. Csakhogy az idézett részlet – bár az elbeszélői szöveg része, de – határozottan Cseregi Bandi látókörét képviseli. Márpedig Bandinak nemigen van esélye fölfigyelni másra, mint tárgyi, látható vagy más érzékbenyomásokból adódó különbségekre, hiszen lényegében semmit nem ért franciául, illetve abból a világból, amelybe hirtelenül beleszóppent, és amely olyannyira megragadhatatlan a számára.

Bandi a Párizsba tartó vonaton kevert nyelven, a franciától a német felé menekülve próbálja a kalauz és az utasok értésre adni, „mit is jelent, hogy Magyarország teljesen önálló s a hadügyön kívül semmi köze sincs Ausztriához”.⁹⁷ Francia nyelvkönyvének szövegeit szintén a német magyarázatok segítségével próbálja értelmezni. A párizsi követségen azonban, ahol jelentkeznie kell, „süketnéma jelekkel” érintkezik a magyarul nem, csak németül beszélő hivatalnokkal.⁹⁸

Cseregi Bandinak a franciáktól kényszerűségből távolságot tartó, a németektől dacból elhatárolódó nemzeti öntudatát olyan bezárkózás, lényegében korlátoltság jellemzi, amely nem hajlandó tudomást venni a nyelvi-kulturális kapcsolatok összekötő szálairól. Pedig ezáltal igencsak megkérdőjeleződik a nemzeti

⁹⁶ T, 141; EKK, 311.

⁹⁷ T, 139; EKK, 309. Kosztolányi közel húsz évvel korábban született párizsi útirajzának *Autrichien* alcímű része ironikusan-reflektáltan, de a Cseregi Bandiéval rokon attitűdöt tár föl: „Mikor megérkeztem, a szálló tulajdonosának bementem a magyar voltomat, de – úgy látszik – a francia kijetésem nagyon gyatra, mert a szállodás az »hongrois«-t úgy értette s úgy is írta be, hogy »autrichien«. Minden külföldön járó magyar átmegy ezen az iskolán. Eleinte lázong. Vitatkozik a pincérekkel, politizál a villamoskalauzzal, barátságot köt a fürdőszolgával, a rikkancsal, a borbélylyal, hogy megmagyarázza nekik, nem így van, hanem egészen amúgy. Később aztán elfárad. Az »autrichien« jelző kényelmesebb.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Párizs* [1913] = EuK, 35; vö. *Uő.*, *Beer úr* [1919] = Füst, 524–525; más oldalról közelít *Uő.*, *Heti levél* [1905] = AÖ, 81–83.)

⁹⁸ T, 141; EKK, 312.

viszonyok mélyszerkezetének olyan elképzelése, amely rögzített szembeállításokra épül, s élesen ellentétbe állított karakterjegyek vagy mozgatórugók történeti-etlen csoportjaiból áll elő. A *magyar* nyelvű szöveg olvasói történetesen a *franciák* látóköréből mosolyoghatják meg Bandi *németül* magyarázkodó esetlen értetlenségét: „A franciák – a kalauz s a két utas – furcsán mosolyogtak.”⁹⁹ A nyelvek és/vagy nemzetek közötti határok rögzítése mind jobban abszurd és nevelésigyekezetnek bizonyul, amely hátat fordít az önazonosság bonyolult, összetett, sőt bizonyos mértékben szükségyszerűen kevert, éppen hogy kölcsönhatásokra épülő és azok által mozgásban-alakulásban tartott jellegének.

A francia földön és nyelven történő megértés kihívása Bandit azonban félelemmel tölti el. A tanulmányút céljával szembeszegülve a sajáttal, az ismerőssel, földijével akar találkozni: „Ügyszólván nem is Párizst várta már, csak Kornélt.”¹⁰⁰ Ezért az idegen tapasztalata már a legelemibb szinten az otthonéval méretek, sőt helyettesítődik számára:

A férfiak itten kopottan, lomposan járnak, a rendőrnek nincs sisakja, a levélszekrényeket nem lehet megtalálni, mert a lámpaoszlopokba rejtik, a cigarettának, a Mariland-nak, szecskaize van, a járdák szemetesek, piszkosak, a Szajna is mocskos és kicsiny, sokkal kisebb, mint a Duna.¹⁰¹

A Dunát és Szajnákat egymás mellé állító gyerekes hengegés saját alapját számolja föl: a pusztá földrajzi adottságok aligha szolgáltathatnak önmagukban elégséges indokot a nemzetek lényegi különbségét tételező büszkeségnek.

A főhős a párizsi magyar csárdában végre természetes közegére lel. Amikor azonban föloldódik e zárt mikrokozmoszban, s benne magára talál, egyúttal jelképesen el is veszíti önmagát – mind fizikai értelemben vett öntudatát, mind látókörének bővítését biztosítani hivatott summáját. Az otthonosnak tetsző, de avítás, alapját vesztett kisközösség az idegen környezetben – afféle szigetként – mesterségesnek látszik. Végső soron éppúgy kiesett az időből és idegen a jelentől, mint a családban apáról fiúra s unokaöcsre szálló francia nyelvkönyv kísértetszerű szelleme. A személyes és nemzeti önérzet – szó szerint is – megrészegült haj

⁹⁹ T, 139; EKK, 309.

¹⁰⁰ T, 140; EKK, 310.

¹⁰¹ T, 141; EKK, 311. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, VII. *Spanyol. Felipe* [1931] = BK, 86: „a Balaton szebb, mint a tenger, Madrid meg szakasztott olyan, mint Budapest”.

toгатása merevvé teszi a nemzetivé általánosuló jellemvonásokat. De még itt sem a bezárkózás nemzeti fátuma sújt le: a befogadó olyan önfölmentő retorikára is gyanakodhat, amely által elkerülhető a megértés kockázata, tompítható a kudarc, magyarázható a sikertelensége. Nem az akadályok elemiek és áthághatatlanok tehát, hanem a nyitottság feltételeinek helyzetből adódó (szituatív-pragmatikai) hiánya vezet kommunikációképtelenséghez.

A novella a nemzeti különbségeket a nyelvallapotok történeti távolságával vonja párhuzamba. Vonatbeli megaláztatásait követően Bandi mégiscsak tanácsosnak tartja átlapozni a nagybátyjától kapott „nyelvkönyvet, – *Manuel de la conversation* – melynek megzöldült bőrkötése már rongyokban fityegett”, s melyből nagybátyja, sőt annak apja is tanult.¹⁰² Hiába betűzgeti a szöveget, abban csak őrgrofok és hercegnők fényes estélyéről, postakocsiról és vitorlás hajóról olvas, jóllehet

inkább arra lett volna kíváncsi, mit is jelent, hogy Magyarország teljesen önálló s a hadügyön kívül semmi köze sincs Ausztriához, meg arra, hogy mit jelent: kalauz, vámtiszt, jegy stb.

[...] Most támadt az az életrevaló ötlete, hogy előrelapoz s megtekinti a címlapot. Onnan értesült, hogy ezt az egykor bizonyára igen használható munkát a gőzvasút és gőzhajó föltalálása előtt adták ki.¹⁰³

Ahogy a korok közötti különbségek akadályokat állítanak a megértés elé, amint a jelen nem közvetíthető a múlt mintáit követve, úgy a franciák életmódja sem fordítható át a Bandi számára ismert és megszokott keretek közé.

A történeti nyelvallapotok keveredése komikus hatást kelthet, de csak szélsőséges-sarkított esetben válik a párbeszéd teljes gátjává. A többi Párizsban élő magyar, köztük Esti nem is küzd úgy a beilleszkedéssel, mint Cseregedi Bandi. És a franciák, ha kuncognak is, szintén nem állnak ellenségesen Bandihoz: a rendőr mosolyogva segít a részeg talpra állításában, s Esti francia háziasszonya is részvéttel fordul a korhely éjszaka után sírva fakadó férfihoz. Esti és Bandi kettőse így a nyelvtörténeti párhuzamhoz hasonló paradox viszonyt sejtet.

¹⁰² T, 137; EKK, 307.

¹⁰³ T, 139; EKK, 309–310.

Az *Esti Kornél*ban nem magától értődő lehetőség a nyelvek közötti párbeszéd, s mindig maradnak olyan rétegei, amelyek a másik fél számára megközelíthetetlenek. Az *Omelette à Woburn*ban Esti látszólag nem küzd nyelvi, nyelvtani nehézségekkel. Csakhogy a nyelv ennél sokkal több: nem elvont ismeret, de használat, cselekvés, létmód. Márpedig amikor Esti franciáról olaszra fordítja beszédét, gesztusa célt vét – a pincér németül felelve visszautasítja bizalmaskodását. „Előkelő ember csak egy nyelven beszéljen.”¹⁰⁴ Hiába érzi magát Esti kellemetlenül a vonat „magyar kocsjában”, a város és az étterem ismeretlensége folytán éppúgy kényelmetlen, tragikomikus helyzetbe sodródik. Majd a történet végén úgy fakad sírva, ahogy Bandi is duhaj éjszakája másnapján.¹⁰⁵

A nyelvi különbségek nem lezárják, hanem függőben tartják a nemzeti azonosság kérdését. Utóbbi legalább annyira oka, mint okozata az eltérő nyelvek és kultúrák párbeszédében beálló töréseknek, az identitás egyszerre biztonságot nyújtó, ugyanakkor a lehetőségeket le is szűkítő stabilitásának. Ebből a nézőpontból akár a nemzetek közti határok allegóriájaként vagy analógiájaként is olvashatók a *Zár* sorai:

Egy kisgyermek is ki tudja nyitni az összes zárat, pár könnyed mozdulattal. A zár csak tilalmi jelkép, melyet az emberek csodálatos módon elfogadnak egymás között, akadály, mely lelkiismeretüket ébresztgeti. [...] a betörők, a rablók, az éhenkórászok ellen [...] nem a zár oltalmaz meg – sem a szobám zára, mely elszigetel tőlük, sem a börtön zára, mely őket csukja el a társadalomtól, hanem inkább a belátásuk, hogy engedniök kell másokat is élni [...].¹⁰⁶

¹⁰⁴ T, 124; EKK, 262.

¹⁰⁵ Ráadásul míg az első fejezetben az íróként föllépő elbeszélő gyermekkori énje állítja Estiről: „Egy osztályba jár velem s mellettem ül, a második padban.” (EK, 18), addig a másik novellában Cseregdí Bandi ír úgy Esti Kornélnak, mint „egykori osztálytársának és padszomszédjának” (T, 137; EKK, 307).

¹⁰⁶ EKK, 283. Ezt a rövidtörténetet Kosztolányi nem vette föl sem az *Esti Kornél* kötetbe, sem az *Esti Kornél kalandjai* ciklusba.

Határ-átlépések

A *Barkobba*ban szigorúan véve senki nem utazik sehová. Ha azonban az út jelképes jelentésrétegeit fontosabbnak tartjuk, mint magát a fizikai helyváltoztatást, akkor a *Barkobba* szorosan kapcsolódik az Esti Kornél utazásait elbeszélő novellákhoz. Egyenesen azok feltételére reflektál, sőt az úton-lét lehetőségét teremti meg, amennyiben – úgy vélem – középpontjában a határátlépés tapasztalatának kérdése áll.

Az elbeszélés több értelemben is határátlépések során vezet keresztül olvasóját: a határhelyzetek tapasztalatának eltérő jelentésszintjeit, egymásra rakódó rétegeit hozza létre, és a történetmondás hozzátoldásos-fokozásos szerkezete révén az olvasás folyamatában is megsokszorozza a határon való áthaladás eseményét. Talán csak távolabbról, a szövegépítkezés efféle módja mégis emlékeztet *Az utolsó fölolvadás* szerkezetére, amelynek vázát a megérkezések és elindulások sorozata adja, sőt akár az *Esti Kornél* harmadik fejezetének feszültség- és tempóváltásaira is.¹⁰⁷ A *Barkobba* anaforikus jellegű mondatformái, szóismétlésre fölfűzött rövid részletei könnyen kelthetik az ugyanoda visszaérkezés epikai ritmusának, az egyhelyben topogásnak és körköröségnek az érzetét. Ezt erősíti a várt Jancsi János történetét keretbe is foglaló kétszeri ismétlésszekvenciája,¹⁰⁸ de példaként szolgálhatnak a *játszottak*, a *facér*, a *baj* fősorolásszerű fölbukkanásai is.¹⁰⁹ Ugyanakkor ezt a tapasztalatot részben ellensúlyozza a jelentések ismétlés során bekövetkező ironikus elcsúszása. A bajok könnyen üres monotonitásba csapó, litániaszerű, egyszersmind káráló sorjáztatását egy ellentétes értelmű szófordulat oldja föl s fordítja visszájára:

Így is, úgy is sok baj van a földön. Na, annyi baj legyen.¹¹⁰

¹⁰⁷ Vö. THOMKA Beáta, *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Forum, Újvidék, 1986, 130; TAMÁS, I. m., 74.

¹⁰⁸ „Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni. A várakozástól voltaképp semmit se várt. Olykor várt a villamosokra és a társaskocsikra is.” – „Ügy tetszett, hogy valamit vár. Említettem nektek, hogy ez a fiú mindig várt valamit. Most éjszaka volt, felleget, sötét nyári éjszaka. Nyilván arra várt, hogy megvirradjon.” (T, 196; EKK, 345. – T, 206; EKK, 356.)

¹⁰⁹ T, 199–201; EKK, 349–350.

¹¹⁰ T, 201; EKK, 350.

Az elbeszélés megtöbbszörözött, egymásba kapcsolódó és egymást átjáró síkjai hasonlóan törik vagy ugrasztják meg a történet fonalát, esetenként a szót is más szereplőnek adva át. Esti már a *Barkobba* első mondatában megkapja az elbeszélés fölötti rendelkezés jogát, s mintegy tárcát rögtönöz a fiatalságról.¹¹¹ Amikor pedig a múltkor megélt események előadásába vágna, rögvest kiterőbe kezd: Jancsi János nevééről – egyúttal önreflexív módon az írói névadásról – és nemzedékről szól. Majd visszatérve, avagy elérkezve Jancsi történetéhez, Esti háttérbe vonul, mintegy átadja a szót. Az események így Jancsi és barátai beszélgetéséből kezdenek kibontakozni, s ebbe az eszmecserébe csatlakozik be Dr. Scholz – a barkobházás szabályait alkalmazva a helyzetre. Mielőtt azonban fényt deríthetne Jancsi levertségének okára, röviden az ő történetét ismerjük meg, elsősorban kartársai szemszögéből, közbeékelve pedig Scholz néhány korábbi barkobhasikerét, az ő nézőpontjából.¹¹²

Az elbeszélés irányváltásai, a szó átadása révén veszélybe kerül a kezdetben Esti által látszólag oly fölényesen birtokolt narrátori szerepkör. Már a kávéházi szereplők beszélgetése sem történetet mond el, ám még ennek szikár mondatait is fölváltja a barkobha kérdés–felelet sorának szenttelen tárgyyszerűsége. A játékot és játékosait mozgató diszkurzív szabályok eltérnek, sőt kifejezetten ellent is mondanak az elbeszélés céljainak. A narrátor már-már teljes „amortizáció” áldozata lesz, mikor Esti – a játék tetőpontján – megszakítja a párbeszéd földidézését, és újfent magához ragadva a szót jószerével klasszikus történet-összefoglalót ad, lezárja a történetet. Metaforikusan így az elbeszélés Marikának, Jancsi feleségének a lehetőségekhez mérten szerencsésen végződő öngyilkossági kísérletét ismétli. Fönmarad azonban a kérdés, hogy – az önpusztító szándék homályban hagyott okaihoz hasonlóan – milyen (elbeszélhetetlen határ)tapasztalat nyomát viseli magán az önmagát (majdnem) fölszámoló elbeszélés. Talán nem is annyira egyértelmű, hogy a hanyatlás és egyszerű kiüresedés marad-e hangsúlyos, vagy pedig a máshová történő belépés, valami másnak a belépése kap nyomaté-

¹¹¹ Ebben a tekintetben a *Barkobba* az *Esti Kornél* ötödik fejezetét idézi föl és olvassa újra. Esti fiatalságának társai „se voltak még bizonyosak, hogy kicsodák, hiszen egyéniségük, jellemük épen most és épen itt alakult ki” (EK, 112).

¹¹² A szerteágazó cselekményszálak és az ezekhez köthető eltérő idősíkok részletes fölfejtését, valamint az elbeszélő helyzet bonyolításának részletezését adja ZSADÁNYI Edit, *Narratív struktúrák a harmincas években. Kosztolányi Barkochba és Móricz Tyúklevés című novellájának összehasonlító elemzése*, Irodalomtörténet 1992/4., 868–890.

kot. Ahogy a halál, úgy válnak (majdnem) részévé az elbeszélésnek a gyermekkor öntudatlan emlékképei s az én mélyrétegei,¹¹³ az elmondhatatlan személyes történések vagy akár a nyelv rejtélyes parányai.¹¹⁴ Ezek azonban már mind a határátlépések további formái, és így új jelentéssíkjaikat nyitják meg a novellának.

Esti Jancsi János nemzedékének – egyébként ismét a gyermekkori élményekből adódó – jellemvonását látja abban, hogy a nagy dolgokat kicsivé teszik:

Mi a korunk sivár eseménytelenségében fölnagyítottuk a kis eseményeket, hogy meg ne semmisüljenek. Ők, szegények, a nagy eseményeket voltak kénytelenek lekicsinyíteni, ugyanebből a célból.¹¹⁵

Ezt a szinte szükségszerűnek mondott törekvést a novellában a háború fiatalon megélt tapasztalata magyarázza, de az olvasó föltehetőleg jogosan hozza összefüggésbe azzal, ahogyan Jancsi és barátai számára Marika sorsa egy barkohba feladványába csúszik át. Az öngyilkossági kísérlet súlyát és jelentőségét viszonylagossá teszi, az esemény megrendítő erejének élet veszi az, ahogy mindeme személyes vonásokat leválasztva és eltávolítva „Kund Abigél anyai öreganyjával, szóval egy költött és nemlétező személy költött és nemlétező hozzátartozójával, akit a költő se tartott érdemesnek megálmadni”,¹¹⁶ kerül egy kalap alá. Ami másik oldalon mégis legalább részben kimondhatóvá teszi azt, ami addig ellenállt a szavakba öntésnek.

Ahogy az asszony élet és halál között lebeg, feladványként létező és „nemlétező személy” határvonalán billeg – miközben tettének „sikeressége” az olvasó látószögét is kijelölő kávéházi társaság számára ismeretlen –, úgy maga e nemzedék vagy a Szíriusz orosz zenészei is sajátos módon van és nincs határán állnak. Jancsi János

¹¹³ T, 195–196; EKK, 344–345. Igen hasonló gondolatokat fogalmaz meg már jóval korábban KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tavaszi gyász. Jegyzetek egy kisgyermek naplójához* [1909] = *ÁÓ*, 353; vö. továbbá Uő., *Hermann Bang [A gyerekkor regénye, 1911]* = *ÉM*, 237; Uő., *Öregség, vendégszeretet* [1926] = *Hattyú*, 406.

¹¹⁴ T, 200; EKK, 349.

¹¹⁵ T, 197; EKK, 346. A világháború előtt és közben felnőtt nemzedék különbségéhez s a háború „elrabolta” ifjúsághoz vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kis kortársaink* [1915] = *Füst*, 216; Uő., *Kip-kop* [1917] = *Füst*, 366–369; Uő., *Párbeszéd egy diákkal* [1922] = *Hattyú*, 46–48; Uő., *Pénz* [1922] = *Hattyú*, 97.

¹¹⁶ T, 203; EKK, 353.

a Szíriusz-kávéházba jár. [...] Itt találkozik kitűnő kortársaival, Hernáddal, a nagytehetségű regényíróval, aki regényeit nem tudja kiadni. Ullmannal, a nagytehetségű könyvbírálóval, akinek egy könyve sem akadt, hogy megbírálhassa, Baltazárral, a nagytehetségű lapszerkesztővel, akinek nincs lapja, Bolváryval, Kerner Gézával meg a többiekkel.¹¹⁷

A Jancsi kartársait bemutató részlet ismét olvasható fokozásos ismétlésként: a regényírónak még vannak regényei, csak kiadója nincs, míg a bírálónak éppen azért már témája sincs, a szerkesztőnek pedig lapja, amelyet a létező és nem létező írásokkal megtölthetne, végül a többieknél már olyasmisem akad, aminek hiányát velük kapcsolatban érdemes lenne fölemlíteni, egészen a tulajdonnév elmaradásáig...

A személynevek kérdését a *Barkobba* többször is szóba hozza. Jancsi János neve keresztnév és családnév s ezzel az egyediség határát mossa el. Szigorúan véve még azt sem tudhatjuk bizonyosan, amikor Esti *Jancsit* mond, akkor távolságtartó és kívülálló módon a hivatalos vezetéknevet használja – ahogy ezt Scholz esetében teszi –, vagy épp ellenkezőleg, a János bensőségebb kapcsolatot kifejező, jószerével családias becézett formáját. Dr. Scholz ragadványneveit ugyan nem veszi át, de részletesen beszámol azok átalakulásának soráról: a görög és latin nyelv éles eszű, ám munkanélküli tanárát kezdetben *Szokratesz*nek hívták, amely idővel a löversenyfogadásokra utaló *Sokrateszre* módosult, míg a föltűnően elhanyagolt ruházatot a névbe foglaló *Piszokratesz* nem váltotta föl.¹¹⁸ A gúnynevek Scholz más-más vonását, élethelyzetének eltérő szakaszait és jellemzőit ragadják meg – csak egy-egy mozzanatot emelnek ki, és a nevet hordozó alak megismerésének viszonylagosságára vetnek fényt.

Jancsi János nem éppen szokványos neve kapcsán Esti a valószerű és valószínűtlen hatástényezőik irodalomban tapasztalható átfordulását is hangsúlyozza:

¹¹⁷ T, 198; EKK, 347. A Szíriusz kávéház egyébként az *Esti megtudja a halálbírt* című Esti-történetben is megjelenik: EKK, 304. (A novellát Réz Pál kéziratból tette közzé, jelezve azt az eshetőséget is, hogy nem önálló műről, hanem a befejezetlenül maradt *Mostoha* egy részletéről van szó. Utóbbi fennmaradt vázlatait és töredékeit lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mostoha*, s. a. r. DÉR Zoltán, Forum, Újvidék, 1965, 13–81, a novellához szorosan kapcsolódó részletként különösen 37–39.)

¹¹⁸ T, 202; EKK, 351–352.

Az élet valószínűtlen. A nevei is azok. [...] sohase nevezetek egy nyárspolgárt Kovács Jánosnak s egy világhírű gordonkaművészt Timoránszky Titusznak. Az olvasó ezt nem hiszi el nektek, mert a valószínűség valószínűtlenségét érzi benne. Megfordítva talán inkább elhiszi, mert abban a valószínűtlenség valószínűségét érzi.¹¹⁹

Ebből a gondolatmenetből zavarba ejtő ambivalencia fakad: Jancsi neve ugyanis valószerűtlenként valószerű, ámde ezt a hatást mint egy irodalmi mű része fejt ki, olyan összefüggésben, amelyben Esti íróársainak ad – ironikus – tanácsokat. Az olvasó dönthet úgy, hogy elfogadja az Esti által lefestett befogadói hozzáállást és vele együtt a szereplői név referenciális jellegét, de akként is olvashatja e sorokat, mint amelyek leleplezik az alak fikcionalitását.¹²⁰ Mintha maga az elbeszélés sem igen tudná eldönteni, milyen irányt vegyen, milyen műfajt válasszon: esszéként vagy novellaként, elbeszélésben vagy publicisztikai tárcaformában szólaljon-e meg. Ezeknek a műfaji határoknak az átlépése nemcsak a *Barkobbát* jellemzi, de átfogóan az Esti Kornél-történeteket, sőt Kosztolányi életművét is.

A megszólalásmód, az írásmódok egymásba nyíló változataihoz hasonló élet, valóság és játék történetbeli átbillenése. Mikor a társaság Jancsit faggatja, a keresztretjvényből föltekintő Scholz vonja magára a narrátori figyelmet:

¹¹⁹ T, 196; EKK, 345. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Káté az írásról* [1928] = NyéL, 455: „Az élet egyáltalán nem valószínű. Sohase felejtsek el ezt az írók. Ha egy közönséges embert szerepeltetnek, ne nevezék okvetlenül Kovács Jánosnak. Múltkor hallottam, hogy egy nagy bérházban lakik egy József József nevű ember. Milyen különös név. De ugyanebben a bérházban véletlenül lakik egy másik József József is, akinek az előbbihez semmi köze. Realista, ámulj. Tanuld meg, hogy az élet merész. Légy te merészebb.” A *Tengerszem*-beli ciklus *Hazugság* című novellájából kiindulva vö. DOBOS István, *Metafikatív olvasás és intertextualitás. Az Esti Kornél önértelmező alakzatairól* = Uő., *Az irodalomértés formái*, Csokonai, Debrecen, 2002, 192 (Alföld Könyvek, 10). Lásd még KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ember és világ* [1933] = SB, 66–67.

¹²⁰ Valószerűség és kitaláltság dilemmáját rövide is zárhatja, de alighanem inkább fokozza és erősíti, hogy a Kosztolányi-novella alapjául/háttéréül József Attila életének egy eseménye, Szántó Judit öngyilkossági kísérlete szolgált, a *Barkobba* ezt írja át/tovább. Életrajzi földolgozását – Szántó Judit és Németh Andor visszaemlékezéseinek idézésével – lásd például SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Akadémiai, Budapest, 1998, 250–253 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 41). Hogy ezek az adatok a novella értelmezését segíthetik, annak megértését elmélyíthetik, egyelőre kétségesnek tartom, hacsak a *Barkobbát* nem olvassuk a személyes konfliktust kirobantó Ódához fűződő poétikai-szövegközi viszony felől. Vö. még SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 362–363.

Azt hiszi, hogy ezek most barkohbáznak. De téved. Még nem barkohbáznak, legalább is ők még nem tudják. Az ösztönösen kíváncsi kérdések és az ösztönösen kurtaleletek lassan, észrevétlenül billennek át a valóságból a játékba, mint amikor a repülőgép felemelkedik a földről és fölötte lebeg, de egyelőre csak pár arasszal.¹²¹

A repülő fölemelkedésének pillanata akár lélek és test különválásának, a lélek testből való fölemelkedésének, azaz a halálnak – a talán éppen élet és halál közt vívódó Marikának – az allegóriájaként is érhető, miközben az elbeszélés alapvető határhelyzetére is vonatkozhat.¹²²

A *Barkohbában* különleges szerephez jutó játék, általánosabban a játszás cselekvéssorai egyébként is jellemzőek Jancsira és társaira:

Mit tehettek? Hát játszottak. Játszottak velük a szavak, ennél fogva ők maguk is játszottak. Vagy mint hogy az író munkája a velejében játék, „dolgoztak”. Játszottak és dolgoztak, hiábavaló mesterségük hiábavaló eszközeivel.¹²³

A játék két vagy három értelemben is határátlépést jelez. A komolyság helyét a multság veszi át, miközben a játék munka is, részben a művészet analogonjaként, részben az időnek a munkanélküli szereplők számára szinte kötelességszerűvé váló kitöltése révén. Sőt ezen túlmenően a játék alanyának és tárgyának helycserejéhez is teret és időt nyit, viszonylagossá téve nemcsak a cselekvő személyét, hanem a hatalom gyakorlóját is.

A játékok között is kitüntetett jelentősége van a nyelvi játékoknak. A szavakkal és hangokkal való játszás gesztusában pedig a nyelv megszűnik szerszámmá lenni: önálló életre kel.

¹²¹ T, 202; EKK, 352.

¹²² Ezt erősítheti a *Kernel Kálmán eltűnésével* való szoros motivikus és szövegszerű párhuzam: „milyen különös viszonyban vagyunk az eltűntekkel. Baljós, kétlaki lények ezek, egyszerre élők és halottak, emberek és kísértetek, ennek a világnak és a másvilágnak a polgárai s nem tudni, hogy hova tartoznak. Még vannak, de már nincsenek is. Azt kell föltennem, hogy az eltűntek lelke ebben a kétes állapotban ég és föld között lebeg, de még nem messze a földtől, körülbelül egy méterre a fejünk fölött [...]” (T, 179; EKK, 360.) Távlabbról kapcsolódik az *Esti Kornél* nyolcadik fejezete, amelyben Mogyoróssy Pali az örület és a tébolyda határát lépi át (de a lét észrevétlenül nemlétbe billenése is megjelenik: EK, 150), vagy a *Világ vége* és a *Boldogság* zárata. Természetesen a közteslét, a határátlépések körét metaforikusan tovább bővítve – például igaz és hamis, igen és nem, szó és tett kettősségének kérdésével – lényegében bármely Esti-történetet föl lehetne idézni.

¹²³ T, 199; EKK, 349.

Mit csinálnak a munkanélküli írók? Hát azt, amit a többiek. A munkanélküli asztalosok kényszerű téltlenségük első korszakában bizonyára mindent összeenyveznek, megszegecselnek házuk táján, kijavítják a sánta asztalokat, a bicegő székeket, sőt talán bölcs előrelátásból kiszabják, elkészítik a maguk és családtagjaik koporsóját is. [...] Egy darabig még ki-ki a maga mesterségét folytatja. A munkanélküli írók is. Kitartóságuk folytán a régi végsebességgel haladnak. Mozognak bennük a szavak, melyek egyébként nagy alkotásokat szolgálhattak volna, túlbujánoznak az érzésen, a gondolon s egy központi irányító és fékező erő híján kitörnek szokott pályájukból, föllázadnak, követelik a maguk jogát. Ezek a szavak önálló életet kezdenek élni, akár a sokáig hevertetett szerszámok, az unatkozó kalapácsok, melyek egyszerre csak kiugranak szerszámládájukból és össze-vissza kalapálnak mindent, vagy az érdemtelenül mellőzött gyaluk, melyek kétségbeesésükben a mester keze nélkül ide-oda futkosnak és siklanak s őtjögve gyalulgatják a falat, a szőnyeget, a tükröt, amit érnek. Kísérteties ez, barátaim.¹²⁴

Az, hogy nemcsak a szavak, de a hétköznapi dolgok, a munka nélkül maradt szerszámok is a „maguk feje szerint” kezdenek működni és cselekedni, emberi közreműködés nélkül, emlékeztethet az avantgárd kísérleti filmek trükkjeire.¹²⁵ Például Hans Richter *Délelőtti rémálom*jában kalapok, kávéscsészék mozognak, kelnek önálló életre. Hogy inkább dadaistának mondható, semmint szürrealistának, az a „*Délelőtti rémálom* [Vormittagsspuk, 1927] című filmemre is érvényes – írja Richter. – A történet nagyon egyszerű: négy keménykalapnak, néhány kávéscsészének és nyakkendőnek »elege lesz« és fellázad, ami 11.50-től 12-ig tart; aztán visszasüllyednek a szürke hétköznapiakba. (Darius Milhaud és Hindemith működtek közre ebben a filmben, az eredeti partitúrát Hindemith komponálta, de azt később a nációk megsemmisítették.) A lázadó alattvalók utáni hajsza

¹²⁴ T, 198; EKK, 347–348. A már említett *Esti megtudja a halálbírt* az álombeli nyelvet mutatja hasonlónak: „Mint gyakran, mikor lefekvés előtt dolgozott, ezúttal is szavakkal álmodott, fölzaklatott agya a kitartóság törvényénél fogva szavakkal bibelődött, alvás közben is szavakat mintázott és csoportosított, az álom laza ellenőrzésével, gépiesen és oktondian.” (EKK, 303; vö. Kosztolányi Dezső, *Az álmokról* [1932] = ÉTÖ, 420.)

¹²⁵ Az elsőre talán önkényes filmes párhuzamot erősítheti a *Világ vége* kapcsán megfogalmazott hasonló fölvetés: BÍRÓ-BALOGH Tamás, *Regény helyett novella. Világ vége, kétszer: Kosztolányi Dezső és Milkó Izidor „ikernovellái”*, Beszélő 2011/3., 70. A mozi ösztönzésének lehetőségét az elbeszélés mód, a tér- és időbeli váltások (vágások) kapcsán általánosabban hozza elő SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső*, 349.

(a tárgyak egyúttal emberek is) képezi a témát. Ezt sajátos közjátékok szakítják meg, amelyek a kamera lehetőségeit teljes mértékben kihasználják a gravitáció legyőzése, valamint tér és idő a természeti törvényektől mentes alkalmazása érdekében. A lehetetlen valósággá válik, hiszen a valóság ismeretesen világmindenségünknek csupán egyik formája.”¹²⁶

Ha a szavak fellázadnak és önálló életüket élik, ha a saját szabályukat érvényesítik, mint a visszafele olvasva is (majdnem) értelmes versekben,¹²⁷ akkor a költészetet mint a nyelv játékát – „mint hogy az író munkája a velejében játék”¹²⁸ – közel sem lehet pusztán magasztosnak és nemesnek látni. A szavak játéka a jelentésvesztéssel mint az értelem elhalásával az emberi halál tapasztalatát is artikulálja – azt, ami éppúgy része, sőt különleges mozzanata a szépirodalomnak, mint a harmónia. A nyelv ellenáll a személyiség mély rétegeket bolygató kifejezésének, a világ barkohbaszerű megragadásának,¹²⁹ s kicsúszik a beszélő vagy író ellenőrzése alól. A hétköznapi társalgás szabályai alól fölszabaduló nyelv éppannyira kimond, mint amennyire el is rejt. Önjáró jellegében az identitást nem egységesnek, de törésekkel telinek mutatja, határokkal szabdaltnak, és a rajtuk való átkelést, a mással/másikkal szembeesítő utazást könnyed szórakozás mellett éppoly veszélyesnek is.

¹²⁶ Hans RICHTER, *A dada és a film*, ford. GÁSPÁR Ildikó, Metropolis 2000/3., 46. Vö. még például Kristin THOMPSON – David BORDWELL, *A film története*, ford. MÓDOS Magdolna, Palatinus, Budapest, 2007, 202.

¹²⁷ T, 200; EKK, 350. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyeremény* [1926] = Hattyú, 461; más szó-/betűjátékokat is említve Uő., *Táncoló betűk* [1919] = Füst, 529.

¹²⁸ T, 199; EKK, 349.

¹²⁹ Vö. Friedrich NIETZSCHE, *Schopenhauer mint nevelő* = Uő., *Wagnerről és Schopenhaueréről*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Holnap, Budapest, 2001, 91: „Mostanában kezdenek csak [a tudósok] igazán rászokni arra, hogy minden tapasztalatot amolyan kérdés–felelet játék nyelvére fordítanak és tisztán szellemi ügynek tekintenek; ám megdöbbentő, hogy e tevékenység folytán milyen hamar kiszárad, tönkremegy az ember, hogy végül csak úgy zörögnek a csontjai.”

II.

AZ ARANYSÁRKÁNY REGÉNYE

Valamely szöveg változataiban és a köztük való választásokban léteznek. Ebben a kijelentésben az annak két felét összekapcsoló ést fontosabbnak tartom, mint a mondatban foglalt egyik vagy másik állítást önmagában. Minden tudománynak, így a szövegekkel, azok történetével való tudós bíbelődésnek is megvannak a maga Szküllái és Kharübdiszei. A szövegkiadás gyakorlatának például éppúgy érdemes elkerülnie az *egyedüli*, azaz végső és változatlan szöveg idealisztikus ábrándját, mint ahogy a *kizárólag* változataiban létező szöveg naivan pozitivistá fölfogását. Míg előbbi – a szöveget múzeumba zárva – ellenáll az emberi szabadságvágy és történetiség mindegyre megújuló, magunkat és a világot másképpen láttató értelmezésigényének, addig az utóbbi a filológia dinamikáját a kézzelfogható tények leírt halmazába menekülve áldozza föl, a választásoktól való tartózkodás álságos eszméjét állítva a szabad – mert körületekintő megfontoláson alapuló – döntések helyébe. Közhelyesen fogalmazva: előbbi azt nem ismeri föl, hogy minden döntés veszteséggel jár; utóbbi abban vét, hogy erre a választás elkerülésében keres orvosságot. Bár a két szélsőséges fölfogás meglepő mód találkozik merev elméleti előföltévéseiben, közöttük a lehetséges hozzáállások széles skálája nyílik meg. A választás során kizárt lehetőségek virtuális sokasága ugyanis a megvalósított döntés olyan háttéréül szolgálhat, amely felől s amelynek vonzásában a választások értéket és értelmet nyernek. Ebben az értelemben a szövegváltozatok viszonyba állítása nem más, mint *értelmező* tevékenység.

Az „első lökés”

Kosztolányi 1931-ben, *Hogy születik a vers és a regény?* című írásában – miközben kétkedő-ironikus szemmel tekint azokra, akik egy műalkotás értelmét alkotójának élményeiből próbálják magyarázni – saját regényeinek ihletéről is szót ejt. Amit mond, azt a filológiai kutatások részben cáfolták, részben megkérdőjelezték. Vélhetjük úgy, hogy az elmesélt ihletforrások a mellékes-lényegtelen adalékok említése révén tudatosan is az alkotáslélektan esetlegességét kívánják példázni. De arra is gyanakodhatunk, Kosztolányi csupán játszik, talán a rejtélyt akarja

növelni írásai és személye körül, olyan mitikus atmoszférát teremtve, amely az olvasó érdeklődését izgatja.

Azt olvassuk itt a sárszegi gimnázium körül szövődő regényről:

Az *Aranysárkány*-hoz az első lökést tízéves érettségi találkozónk adhatta. Szerettem volna ismét diák lenni, és meg is valósítottam ábrándomat.¹

A *föltételeesen* előremló érettségi találkozó sajátos köztes időbeli helyzetben van: emlékezés az iskolai évekre és ösztönzője egy megírandó regénynek. Kosztolányi ebből a kiindulópontból oda vezeti vissza az olvasót, ahol a regény első fejezetei is zajlanak, a közlő érettségi légkörében. Az utolsó előtti fejezet pedig – kilenc év távlatából – Csajkás Tibor és Huszár Bandi beszélgetése révén ad körképet a volt osztálytársakról, tanárokról, a regény szereplőiről. Jóllehet nem érettségi találkozót ír le, azt nyíltan is elővételezi.²

Nem találtam rá adatot vagy utalást, hogy az *Aranysárkány*nak mint regénynek vagy mint nagyobb elbeszélő kompozíciónak az ötlete már 1913-ban, a tízéves érettségi találkozó évében felötlött volna. S ha fölmerült is, aligha nőhetett volna túl a pusztá ötleten, amelynek kidolgozása többek közt más regények írása folytán halasztódott. Elképzelhetőnek tartom, hogy a regény szövegét *tudatosan vagy öntudatlanul idéző tévesztésről* van szó. Netalán Kosztolányi nem 1913-ra, hanem a húszéves érettségi találkozóra, 1923-ra szeretett volna utalni, amint azt némiképp lebegtetve Kosztolányiné életrajzi könyve is teszi.³ Amennyire azonban 1913 túl messze esik időben a regény kidolgozásától, 1923 túl közel van hozzá: kérdéses, hogy a legelső lökéstől – akár még Kosztolányi legendásan gyors írnitudásával is – elegendő lehetett-e szűk, nem egész egy esztendő a regény megírásához. Egy efféle állítás vajon nem keverednék az író nyilatkozataitól amúgy sem idegen (ön)mitizálás gyanújába? Különösen, hogy Kosztolányi leghosszabb, legerjedelmesebb

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre* [1931] = NyéL, 469.

² Az 1932-es, címlapja szerint „átdolgozott, ifjúsági kiadás” utolsó fejezete egy évvel későbbre toldott, s eleve a *Tíz év múlva* címet viseli: „Már a tizedik [év] szállt el azóta. [...] Most lesz a tízéves találkozónk” (ASIfj, 246, 248).

³ KDné, 252. Vö. Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Akadémiai, Budapest, 1979, 213 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 34).

egységes kidolgozása – nem korábban, akár sorozatszerűen írott szövegekből szerkesztett – könyvről van szó.

A kérdést egy, a regény megírásához időben sokkal közelebb eső beszélgetés látszik megválaszolni: 1926 karácsonyán Somlyó Zoltán kérdezte Kosztolányi regényeiről, valamint szülőföldjéről a Bácsmezei Napló hasábjain. Itt az író ekként emlékezett vissza:

Egyszer hat éven át nem voltam otthon. Aztán Sziciliából, Nápolyból jövet, hazamentem. Karácsonykor volt. Ennél izgalmasabb utazásra nem emlékszem és ennél nagyobb élményre, pedig jártam már Párisban, Olaszországban, Németországban, Belgiumban... Egész idő alatt a peronon voltam, várom, hogy mikor tűnnek föl az otthoni szőlők... Apám az ablakban vár rám... Ennek a viszontlátásnak köszönöm az „Aranysárkány” című regényem születését. Ezt a regényt diákkori emlékeimről írtam. A régi dolgok... a régi gázlámpa... ez jelenti nékem az otthonot, az igazi életemet. A többi: csak játék. A temető... a régi uccák... ezek a fontosak: a szimbolumok, amelyek szentté válnak az emlékezésben.

– Az érettségi találkozó idejére esett ez a látogatásom otthon. A sok barát... Kisérteletes megdermedése volt ez a multnak. Egy évig írtam a regényt, akkor rögtön elkezdtem a munkát. Ez a legvaskosabb regényem. Addig is sokat és folyton otthonról álmodtam és akkor láttam a különbséget az álom és a valóság között...

– Sokat ültem az „Aranysárkány”-ban, a Városi kávéházban. Valóságos zarándoklás volt ez. Csak ott vagyok én otthon... A régi otthoni patriarkális szellemet már nem találtam: orosz menekültek, a fiatalokban bizonyos futurista tendencia... Ez furcsa volt. Én ezen már rég tulvagyok... Éreztem, hogy társtalanná lettem...⁴

Annak okát, hogy Kosztolányi évekig nem járt otthon, adott esetben nem családi feszültségben kell keresni, hanem a világháború s az azt követő évek történelmi hányattatásaiban. Emellett a regény megírásának egy évére történő utalás is

⁴ SOMLYÓ Zoltán, *Kosztolányi Dezső házatájáról. A költő nyilatkozik regényeiről, otthoni dolgokról, Milkó Izidorról, Fenyves szerkesztőről, a mai fiatalágról, fiáról: Ádámról, a moziról és a rádióról, Bácsmezei Napló 1926. dec. 25., 40. (Ezt is fölhasználva készült, de Szabadkáról nem szól, s így az Aranysárkányt sem tárgyalja SOMLYÓ Zoltán, *Négyszem közt Kosztolányi Dezsővel*, *Literatura* 1927/9., 307–309.)*

egyértelműsíti, hogy az interjúban – a pontos évszám megjelölésének hiányában is – csak a húszéves érettségi találkozóról lehet szó, tehát Kosztolányi 1923-as otthoni látogatásáról. Ezzel a beszélgetés egy fontos kérdésre választ ad, ám további kérdéseket is támaszt.

Először is bizonyos, hogy Kosztolányi 1923 karácsonyát nem töltötte szü-leivel. Túl az ezen a napon Budapestről keltezett levelén,⁵ erre utal az édesapa által 1923. december 21-én írott levél is.⁶ Az író 1925. szeptember 5-én kelt sorai, amelyek egy elhalasztott szabadkai látogatás feszült fájdmát hivatottak enyhíteni, szintúgy ezt erősítik. Kosztolányi – feleségével és fiával együtt – azért csak hónapokkal később rándulna le Szabadkára, mert „mi még karácsonykor nem voltunk nálatok, nagyon régen nem állottunk együtt a karácsonyfa mellett”.⁷ 1923 karácsonya tehát téves időpont, talán a riport bácskai megjelenésének idő-zítése indokolhatta – ismét: akár tudatos, akár tudattalan torzításként. Emellett arról sincs tudomásom, hogy Kosztolányi 1923-ban – különösen télen – Olaszországban járt volna.⁸ Nápolyt viszont az azt követő évben, 1924 nyarán valóban meglátogatta,⁹ s Itáliából hazatérve csak rövidebb időt töltött otthon, mielőtt feleségével és fiával lábadozó édesapjához utazott Szabadkára.¹⁰

Ha elfogadjuk, hogy Kosztolányi emlékezetében – s így majd részben a feleség életrajzi kötetében is – ennyi minden összekavarodhatott: az 1923-as érettségi találkozó, az 1924-es olasz és azt nem sokkal követő szabadkai látoga-tás, az 1925-ös bácskai karácsony a szülőknél, akkor egy pillanatra az 1923-as események újfent bizonytalanná válhatnak. S ha nem az év karácsonyán, vajon

⁵ LN, 835. levél, 488.

⁶ KCsaL, 68. levél, 92: „Adja Isten, hogy a távolban egészségesen és boldogan tölthessétek el a szent estét és az utána következő ünnepnapokat”.

⁷ KCsaL, 131. levél, 215, LN, 888. levél, 514–515; majd vö. az apa válaszával: KCsaL, 132. levél, 216.

⁸ Ha mégis föltesszük, nem lehetett több néhány napnál, s alighanem annak az Antonio Widmarnak a meglátogatása lett volna a célja, akit Kosztolányi épp 1923 májusának végén keresett föl levélben *A véres költő* olasz megjelentetésének esélyét vélelmezvén (LN, 823. levél, 483). Csakhogy Widmar tudomásom szerint nem Sziciliában tartózkodott, a találkozó pedig nagyjából egy évvel később eshetett meg. Legalábbis erre utal egy 1924 nyarán küldött rövid levél zárlatá: „hosszú idő után megszoríthassam kezét” (LN, 849. levél, 496; vö. még KCsaL, 100. levél, 155, LN, 865. levél, 503).

⁹ Lásd KCsaL, 86., 88–89., 92. levelek, 128–130, LN, 851–853. levél, 496–497; valamint Kosztolányi Dezső, *Lucia a viharban. Nápolyi kép* [1924] = EuK, 76–77 (EE, 93–94).

¹⁰ Lásd KCsaL, 94–99. levelek, 140, 143, 146, 150–151, LN, 862. levél, 501; Kosztolányiék végül szeptember 25-ét követően, talán 27-én érkeztek Szabadkára, és október 1-jén már vissza is tértek Budapestre. A látogatást megelőző budapesti tartózkodásra már csak az utazáshoz szükséges hivatalos papírok intézése miatt is szükség lehetett.

mikor járhatott otthon Kosztolányi? Szerencsére az utazás tényét az írónak és vele tartó feleségének visszaemlékezései mellett más források is alátámasztják. Az édesapával folytatott levelezésből értesülünk, hogy az 1924-es látogatás előtt a szabadkai hölgy rokonok ismét előveszik „a tavaly megkísérelt, de akkor nem sikerült felolvasó és szavaló matiné” ötletét.¹¹ Utóbbiról pedig 1923-ban a sajtó is megemlékezik. Az Est szabadkai tudósítója nyomán közli a hírt:

*Kosztolányi Dezső a húszéves érettségi vizsgái találkozására Szabadkára érkezett és ebből az alkalomból matinét akartak tartani Kosztolányi felolvasásával. A rendőrség az engedélyt megadta és az előadásra már a jegyeket is kezdték árusítani. A nagy készülődés közben Kosztolányi Dezsőt a rendőrségre idézték, ahol azt közölték vele, hogy az előadás engedélyezését visszavonták.*¹²

Tehát bizonyosnak mondható, hogy Kosztolányi 1923 szeptemberében Szabadkán járt, s családja meglátogatását az érettségi találkozón való részvétellel is egybekötötte.¹³

Akármelyik érettségi találkozó adta is az *Aranysárkány* ötletét, Kosztolányi aligha véletlenül emelte ezt ki. Általa legalább akkora hangsúly esik a földézés tetteré és az emlékezés helyzetére, mint a földézett diákevekre. Ezzel mintegy nyomatékossabbá válik a két záró fejezet is, amelyek így nem utóhangszerű toldalékok, hanem a regényt mozgató tágabb időbeli előre- és visszautalások megteremtői. A zárlat távlatkettőzése messze nem kizárólagos forrása, de fontos összetevője a regény rétegzett, feszült értékszerkezetének: nosztalgikusan megemeli, de éppannyira ironikusan el is bizonytalanítja a megelőző harminc fejezetben elbeszéltek státuszát.

¹¹ KCsaL, 94. levél, 140. Ugyanitt olvassuk, hogy bár az 1923-as matiné megtartását a hatóságok végül is nem engedélyezték, Kosztolányi és felesége még szabadkai látogatásuk alatt is készültek rá: „kész és teljesen kidolgozott programmal jöjtek és ne készülj, édes fiam, te itt a mi körünkben az elmondandó vagy felolvasandó dolgokra [...] Ilona se itt kezdje szavalgatni a »vad éjszakai szelet«, mint tavaly történt”. Lásd KCsaL, 94–96. levél, 138–139, 143, 146, LN, 862. levél, 501.

¹² *A szerbek betöltötték Kosztolányi Dezső matinéjét*, Az Est, 1923. szept. 20., 6. Megtartottam az eredeti hír kiemeléseit. Lásd még S. GORDÁN Klára, *Desiré. Kosztolányi kultusza a Vajdaságban*, Életjel, Szabadka, 2010, 20–21 (Életjel Miniatűrök, 52).

¹³ Egyébként a Somlyó készítette beszélgetés „mikor tűnnek föl az otthoni szőlők” fordulata is az utazás kora őszi, szürethez közeli, semmint téli-karácsonyi időpontjára enged következtetni.

A vázlatoktól az első kidolgozásokig

A jelenleg ismert adatok alapján nem lehet pontosan megmondani, Kosztolányi mikor kezdett dolgozni az *Aranysárkányon*. A regény ötlete – ha elfogadjuk az író későbbi nyilatkozatait, s a fent javasolt időbeli elrendezést – 1923 szeptemberéhez kapcsolódik; a mű első egyidejű, levelezésbeli említései viszont sokkal későbből, 1924 márciusából valók. Az persze bizonyos, hogy ekkor Kosztolányi már nem a munka elején állott, ám a két időpont közti eseményekről leginkább csak föltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Ha Kosztolányi kevesebb mint egy év alatt írta meg legvaskosabb könyvét – napi újságírói és egyéb feladatai mellett –, akkor ez csak rendkívül feszített munkatempóban volt lehetséges. Érdeemes ezért még egyszer megfontolni, mikorra esik a regényírás lehető legkorábbi kezdete. Az előző regény, a *Pacsirta* befejezése előtt – tekintettel egyéb kötelezettségeire és írói vállalásaira is – Kosztolányi aligha kezdetet bele újabb regénybe. A *Pacsirta* befejezéséről elsőként az az Osvátnak írott, pontosabb keltezés nélkül 1922 végére datálható levél szól, amelyhez Kosztolányi a regény kéziratát is csatolta:

elhoztam neked új regényemet kéziratban. Az az érzésem, hogy ilyet még nem írtam. [...] A kéziraatra vigyázz, mert egyetlen példány.¹⁴

A Nyugatban azonban csak 1923 májusától – és vele részben párhuzamosan az erdélyi Ellenzékben – jelennek meg a *Pacsirta* fejezetei, így 1923 elején Kosztolányi még minden bizonnyal dolgozott a szövegen. Erre látszik utalni két másik levele.

Az író 1923. március 16-án Reményi Józsefhez címzett sorai azzal mentetik hallgatását, hogy „egy regényt írtam, egyetlen hónap alatt, szakadatlan lázban”.¹⁵ A május 6-án Tevan Andornak írott levél hasonló mentséggel hozakodik elő, de immár pár hónapos munkát emleget: „Aztán pár hónap óta írtam a *Pacsirta* című regényemet is, melyet most közöl a *Nyugat*.”¹⁶ A levelek közötti nyilvánvaló ellentmondások ismét a szerzői életrajzba ivódó fikcionális elemeket

¹⁴ LN, 812. levél, 476.

¹⁵ LN, 818. levél, 480.

¹⁶ LN, 822. levél, 482. Kosztolányiné szerint a *A véres költő* is csupán négy hónap alatt készült: KDné, 241.

jeleznek. Az persze valószínűsíthető, hogy Kosztolányi a kézirat Osvátnak való eljuttatása után – 1923 első negyedében, a folyóiratközlést megelőzően – még csi-szolt a regény szövegén, így késlekedő leveleinek márciusi indoklása nem kegyes hazugság. Az egy hónapnyi szakadatlan láz azonban önmitizáló túlzásnak tűnik föl. Enyhébben fogalmazva annak a Kosztolányira általánosan jellemző bizakodásnak tükröződéseként-lecsapódásaként jelenik meg, hogy munkáit rövid időn belül befejezi. Ez egyfelől ismét óvatosságra inthet az *Aranysárkány* megírásához szükséges idő mérlegelésekor. Másrészről viszont ha a *Pacsirtára* valóban alig pár hónapnyi munka esett, akkor az ezt követő – igaz, jóval terjedelmesebb – regényhez is elegendők lehetnek az 1923 kora ősze és 1924 tavasza közti hónapok.

Összegezve, Kosztolányi az *Aranysárkány* fejezeteinek szövegváltozatait minden bizonnyal a *Pacsirta* befejezése után, 1923 tavaszát követően írta. Ezt megelőzően – még ha a tízéves érettségi találkozóhoz kötjük is az ösztönző lökést – a regény ötlete, terve legfőljebb csak igen kiforratlanul fogalmazódhatott meg benne, s talán a munkát előkészítő följegyzések, vázlatok sem születtek meg. A vázlatkészítés, majd a mind alaposabb kidolgozás kezdetét viszont aligha tehetjük későbbre 1923 szeptemberénél, a húszéves érettségi találkozóánál. Így tehát kijelölhető a tényleges munka megkezdésének lehetséges legkorábbi és legkésőbbi időpontja. Az őszi változat mellett szól a szabadkai látogatás dátuma, s ezt határozottan nem cáfolja a munkához ekként rendelkezésre álló szűk időtartam sem. A korai vázlatok szeptember előtti fogalmazását annyiban mégis megfontolandónak tartom, hogy ez *nem* áll teljesen ellentétben a kezdő lökést az 1923-as évfordulóhoz kötő értelmezéssel sem. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy a szintén Sárszegen játszódó *Pacsirta* befejezését közvetlen követően már az érettségi találkozó közeledte, az arra való (lelki) készülődés elegendő volt ahhoz, hogy a regény ötlete megszülessék. Ebben az esetben a szabadkai látogatás konkrét eseménysora, tapasztalata egy már formálódó terv körvonalait tette határozottabbá.

A levelezés fontos támpontokkal szolgál a munka végső szakaszáról; a regényírás aktív hónapjainak menetére – ahogy az első lökést követő vázlatok egyre határozottabb formát öltöttek, majd átdolgozásokon és újraírásokon keresztül a regény tisztázata felé vezettek – a mű kéziratából lehet következtetni. Dacára ugyanis a mitizáló-fetiszizáló képzeteknek, a – sokszor kiemelt kánoni helyzetű – regények kéziratanyagának nem elhanyagolható része maradt fenn. Ha valaki kézbe veszi a Sáfrán Györgyi által készített, ma már elég elavultnak mondható

katalógust, könnyen kiderítheti, hogy *A véres költő*, a *Pacsirta*, az *Aranysárkány*, az *Édes Anna*, illetve a befejezetlen *Mostoha* kéziratából több száz lapot és töredéket őriznek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.¹⁷

Az *Aranysárkány* MTAK Kézirattárában található kéziratgyűjtése alapvetően két részből áll: egy folyamatos számozású, egységes és a regény majd egészét adó autográf szövegből,¹⁸ valamint számos különböző jellegű és eltérő szövegálapotú – gyorsírásos följegyzéseket is bőven tartalmazó – fogalmazványból, vázlatból.¹⁹ Utóbbiak a rövid „cetliktől” a lényegében teljes kidolgozott fejezetekig terjednek. Ezeknek a részeknek az oldalszámozása azonban nem folyamatos, hanem szövegegységenként újakezdődő. A nyolcadik fejezet önálló lapszámozású kidolgozását Kosztolányi például lényegében lemásolta a kézirat egységesítése során, és egy párbeszéd több sornyi részletét is csak ezt követően törölte.

A kéziratanyag tanúsága szerint föltehető, hogy Kosztolányi a regény fejezeteit először – legalább részben, de inkább nagy részben – különállóan dolgozta ki, akár több egymást követő változatban.²⁰ Ez nem feltétlen a fejezetek szigorú egymásutánjában, ma ismert sorrendjükben történt, így a kidolgozott részek végső helyüket akár később is elnyerhették. A regény folyamatos oldalszámozású kézírata a korábbi szövegváltozatokhoz képest már egyfajta tisztázatot képvisel,²¹ amelyet az író azonban – akár több alkalommal, több szakaszban is – javított.²² Az pedig, hogy a fejezetek korábbi változatai nem minden esetben

¹⁷ SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes Gyűjteménye*, MTAK, Budapest, 1978, 23–24 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 11).

¹⁸ A kézirat legsérülékenyebb részei, az első tíz lap jó része, illetve az utolsó két-három lap hiányzik. A folyamatos számozást kisebb mértékben betoldások (a 14. és 177. lapnál), nagyobb mértékben az oldalszámozás visszaugrása töri meg (a 77. lapról a 75-re, a XIII. fejezetnél). A fejezetek egyébként általában – a kézirat egységességét emelve – nem kezdődnek új lapon.

¹⁹ A gépiratos német fordítás két részletével (Ms 4615/48–49) nem foglalkozom.

²⁰ Az, hogy az önállóan kidolgozott részekben esetenként alig találni javításokat, részben arra utalhat, hogy gyorsan és egy huzamban készültek, az átolvasást és csiszolást a tisztázás szakaszára hagyva, részben viszont arra is, hogy netán maguk is tisztázatok, amelyek korábbi vázlatok, töredékek, variánsok alapján íródtak. A kéziratok közt található olyan, a teljes megformáltság és átfélttség látszatát nem keltő szöveg, amelyben a kidolgozottabb bekezdéseket közébeélt vázlatok, megjegyzések tarkítják.

²¹ Igaz, a fiatal Kosztolányi még elég határozottan kelt ki a tisztázatok ellen: „Tudvaleőleg én sohasem írok tisztázatot, írhatnak való, nem gondolkodó főnek” (KDné, 56, LN, 772–773).

²² Kosztolányi évekkel később írja, hogy „minden készülő kéziratomat ötször-hatszor átolvasom” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Irodalmi levél* [1933] = ÉM, 456). Ha – mint valószínű – az átolvasáso-

ismertek, nemcsak írójuk – ezen a téren kevésbé valószínű – trehányásával vagy a kézirat későbbi hányattatásaival magyarázható, hanem Kosztolányi sajátos munkamódszerének egy másik – szintén elég általánosnak tetsző – jellegzetességével: a vágással és ragasztással. A gyors és intenzív, a határidő vagy egyéb teendők folytán is feszített ütemű tisztázás esetenként arra szoríthatta Kosztolányit, hogy a korábbi kidolgozásokat ne átmásolja az egységes kéziratba, hanem – akár darabokra vágva, legalább részlegesen – fizikailag is beilleszse, a javításokat és kiegészítéseket pedig az ekként ragasztással kialakított kézíraton végezze el.²³

Az Aranysárkány keletkezéstörténete a Kosztolányi-levelezés tükrében

Nem sokkal a regény folyóiratos közlésének májusi megkezdése előtt Kosztolányi rokonához, Pókász Bélához, a székesfehérvári gimnázium rajztanárához fordult segítségért. 1924. március 4-én ahhoz kérte közbenjárását, hogy saját emlékeinek fölelevenítése végett a vidéki iskolában órákat látogathasson és tapasztalatokat gyűjthessen:

Valamelyik meleg, tavaszi napon szeretnék lerándulni Székesfehérvárra, hogy egy vidéki magyar város levegőjében föleleveníthessem emlékeimet, és mindössze *huszonnégy órára* környezettanulmányt tegyek. Ehhez azonban a Te segítségedet kérem. Azt hiszem, a Te pártfogással lehetséges lesz, hogy meglátogathassam az intézetet, és esetleg *incognitóban* végighallgassak a VIII. osztályban egy számtan- és fizikaórát.²⁴

kat mindig módosítások is kísérik, máris jobban érthető, hogy mind a regényírás kezdete, mind lezárása – a szöveg stabilitását annak folyamatos alakulása felől mozdítva ki nyugópontjáról, és téve ha nem is hatálytalanná, de kétségessé és bizonytalaná – nehezen rögzíthető. Vajon az első följegyzések-tervek vagy az első összefüggően kidolgozott részletek jelölik ki a mű megírásának kezdőpontját? Az önállóan kidolgozott fejezetek sorrendbe állítása vagy az egységesített szöveg, netán a korrigált szedés jelenti-e a munka (legalább időleges) bevégzését? Kosztolányi nyilatkozatai ezáltal több értelmezést is megengednek.

²³ Mindamellert ez a munkamódszer egyelőre inkább föltevés, és a ragasztásoknak is csak egyik típusát magyarázza. Másutt ugyanis az indokolhatja ezt az eljárást, hogy a kéziratlapon, az egységesítve lejegyzett sorok között vagy körül nem állt rendelkezésre elegendő hely egy hosszabb kiegészítés vagy valamely szövegrész nagyobb mértékű átírása, helyettesítése számára.

²⁴ LN, 841. levél, 491.

Hogy a látogatás sikerrel megvalósult, azt bizonyítja az a március végén megjelent beszélgetés, amelyet a Fejérmegyei Napló munkatársa ebből az alkalomból készített Kosztolányival. A riport – hasonlóan a Pókásznak írt levélhez – bizonyosan túloz abban, hogy az író általában a regény levegőjét „kereste” volna ekkor Fehérvárott. A folytatásos közlés kezdetének közeli időpontja azt sejteti, hogy a látogatásra nem az *Aranysárkány* előtanulmányaihoz volt szükség, hanem annak tisztázásához – különösen a tizenegyedik fejezet végelegesítéséhez, amely a nyolcadik egy óráját, Liszner Vili feleletét beszéli el. A műhöz – melynek meséje mellett címe is megvan már – amúgy sem sok „nyersanyaggal” szolgálhatott a székesfehérvári utazás, hiszen húsz év után Kosztolányi – így a riport – nem tált már rá sem a keresett hajdani tanáregyéniségekre, sem a feszültségbe betörő iskolai diákhumor ellentmondásos légkörére:

Azóta, hogy én diák voltam, egészen új világ alakult ki az iskolában. A tanárfigurák kipusztultak, de úgy látszik, kiveszőfélben van az a diáktípus is, amely örökös csínytevéseken és rakoncátlan gézengúzóságokon tornázza ki az agyvelejét. Mindenki megkomolyodott, és azt az erőfölösleget, mely régen humor alakjában bugyogott ki az emberekből, most felemészti az élet nehéz gondjai.²⁵

Kosztolányi – már csak anyagi érdekeltségei: húszas évekbeli bácskai publikációi miatt is – rendszeres levelezésben állott családjával. Az író levelei közül ugyan kevesebb ismert, de édesapjának sorai bőséggel maradtak fenn többek között épp az 1924–1925-ös esztendőkből, melyek az *Aranysárkány* keletkezését tekintve értelemserű jelentőséggel bírnak. S ha a pesti író szavait nem mindig ismerjük is, tudósításainak és értesítéseinek tartalmi vonatkozásai nem kis részben visszakövetkeztethetők az apa leveleiből. A családi levelezésben a regényre történő első egyértelmű utalás szintén igen kései, a Pókászhoz intézett levéllel egyidejű. 1924. március 9-én Kosztolányi Árpád föltehetőleg a levél elején említett, „március 4-én kelt” Kosztolányi-sorokra válaszolva írhatta:

²⁵ Dr. GÁL Lajos, *Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. A múlt bétén városunkban járt. Tanulmányokat végzett egy készülő regényéhez*, Fejérmegyei Napló 1924. márc. 30.; újraközl.: GyG, 198. Kiss Ferenc egyébként még „Pókász egyik tanítványától, Szentgróthy Rezsőtől” tudta meg, „hogy erre [a látogatásra] sor is került” (Kiss, *I. m.*, 215). Ugyanő másfelől azt is említi, hogy „Túróczy-Trostler József emlékezése szerint az *Aranysárkány*hoz készülő Kosztolányi hozzá is járt tanulmányozni az iskolai viszonyokat” (Uo., 215).

Meleg érdeklődéssel kísérjük 20 éves regényed megjelenését is, melynek közlését a Pesti Hírlap vasárnaponként ápril hónapban kezdi meg. Talán megtehetnéd azt, hogy a vasárnapi számokból a te regényed hasábjait kivágnád és levélborítékokban hozzánk juttatnád; így aztán mi is olvashatnánk nagy művedet, mert a Pesti Hírlapot itt kapni nem lehet.²⁶

A terjedelem meghatározása éppúgy része lehetett a Pesti Hírlappal való előzetes megegyezésnek, mint a folytatásos közlés megkezdésének időpontja. Ugyanakkor ennek közelsége azt sejteti, Kosztolányi már jócskán előrehaladt az írással, és tarthatónak vélte a kitűzött időpontot. Ha a kézirat még nem is volt letisztázva, a már kidolgozott fejezetek szövege alighanem többet is kirajzolt, mint a mű körvonalait.

A regény folytatásos közlése mégsem kezdődött el áprilisban, hanem csupán egy hónappal később. Ennek egyik lehetséges oka ismét a Kosztolányit jellemző túlzott bizakodás. Vagyis az, hogy a regényírással a tervezettnél lassabb ütemben haladt. A másik – Kosztolányinak ekkor talán kapóra is jövő – ok prózaibb: kevésbé ismert, de 1924 áprilisában komoly szedősztrájk volt a fővárosban, amely súlyosan érintette a budapesti lapokat. A Pesti Hírlap például április 8. és 15. között, majd – a munkabeszüntetés két napra való fölfüggesztése után, egy szerdai és csütörtöki lapszámot követően – április 18. és május 4. között nem jelent meg. A sztrájkot követő első lapszám május 6-án, kedden jött ki a nyomdából (hétfőnként, lévén vasárnap ünnep s munkaszünet, a Pesti Hírlap ekkor nem jelent meg), s az erre következő első vasárnap – amikor alighanem már nem kellett a megjelenés további akadozásától tartani – el is indult az *Aranysárkány* közlése.

Visszatérve a családi levelezéshez, a következő ismert levél – március 27-ről keltezve – nyíltan nem utal a készülő regényre. Ugyanakkor Kosztolányi Árpád fiának egy olyan – elveszett vagy lappangó levélben megfogalmazott – kérésére válaszol benne, amely akár az *Aranysárkánnyal* is kapcsolatba hozható:

Az 1902/3. iskolaévvégi Értesítőt (amikor te a 8-ik osztály elvégezted) már kivettem az intézet könyvtárából és ha a jó Isten engedi, személyesen akarom neked

²⁶ KCsaL, 71. levél, 102.

húsvétkor átadni a notesszel együtt, mert anyáddal szándékozunk benneteket pár napra meglátogatni.²⁷

Hogy Kosztolányi milyen részleteket közölt apjának a készülő regényről, annak tárgyáról, nem tudjuk, így azt sem, kérését nyíltan összefüggésbe hozta-e az *Aranysárkány* írásával – már ha valóban kapcsolatos vele.

Az apa 1924. március 27-ét követő rövid levelei a közeli viszontlátás jegyében fogantak, hiszen a szülők húsvétra Budapestre utaztak, ahol az apát agyvérzés érte. Ez is jócskán közrejátszhatott abban, hogy Kosztolányi áprilisra mégsem fejezte be az *Aranysárkányt*. Az anya és Mariska levélben köszönik meg az író segítségét, idejének és nyugalmának fölladozását otlétükkor és azt követően is.²⁸

Az agyvérzésből lábadozó apa kezdetben rövidebben s egyéb dolgokról ír, a regényről ekkor érthető módon nem ejt szót. Ám nem kell sokáig várni, 1924. június 8-ai levelében már azt kérdezi:

Repül-e már az „Arany sárkány” a Pesti Hírlap hasábjain? Hány folytatás jelent meg már belőle? Mikor reméled befejezhetni?²⁹

Majd ezt megerősítő június 16-ai levelének zárlatában ismét rákérdez a készülő regény befejezésére:

De most tőled is kérdezek még *újból* valamit, amit mult levelemben is megtettem, de választ nem kaptam rá. Nem felelték [!] meg arra, hogy mikor remélheted az „Arany Sárkány” befejezését? Pedig igen fontos, hogy nyaralás[t]ok megkezdése előtt készen légy vele, és aztán te is úgy lustálkodhassál, mint én: a vén lajhár!³⁰

A kérdező aggodást, a természetes érdeklődésen túl, a fiúnak az apa agyvérzése utáni fáradozása, a befejezés ebből fakadó késése is indokolhatta. Kosztolányi június 18-án kelt, megsemmisült vagy lappangó levelében válaszolt, megnyugtatta apját a munka bevégzését illetően. Kosztolányi Árpád ugyanis

²⁷ KCsaL, 72. levél, 107.

²⁸ Lásd KCsaL, 78. levél, 115.

²⁹ KCsaL, 77. levél, 114.

³⁰ KCsaL, 79. levél, 118.

június 22-én már a regény sikeres befejezésének örvend, megkönnyebbülésnek is hangot adva.³¹

Azt, hogy tényleg így volt-e, avagy Kosztolányi még csak közel állt a Pesti Hírlapban már május óta pergő mű befejezéséhez, s csupán apját akarta megnyugtanni a munka lezárásának elővételezésével, biztosan nem lehet megmondani. De még ha teljesen nem is végzett a regény tisztázásával, más is amellet szól, hogy a szóban forgó napokban valóban a végére ért az írásnak. A Tilkovszky Bélának küldött levél ugyanis három nappal később, június 25-én szintén az *Aranysárkány* befejeztére utal: „Én eddig hosszabb munkámon dolgoztam, s ilyenkor semmi egyébbel nem tudok foglalkozni.”³² A Réz Pál által szintén június 25-ére keltezett, Kuncz Aladárnak szóló levél is az új regény közelmúltbeli elkészültét állítja:

Sajnálattal értesítlek, hogy az Ady-ünnepre nem rándulhatok le ezer és egy ok miatt, pedig szeretnék már látni. Remélem azonban, hogy enélkül is meg tudunk egyezni majd regényemre vonatkozóan. Tíz napon belül elküldhetem majd neked a felét, teljesen hibátlanul kiszedve, s ti olyan adagokban közölhetitek, amint nektek tetszik. Kérlek azonban, hogy azonnal küldj valami pénzt, mert a római költséget több helyről kell összekaparnom. A *Pacsirtá*-ról való ismertetésem várom. Ma adtam postára zárt borítékban új verseskönyvemet is. Folyton dolgozom, mert csak ez érdek. Regényemmel a múlt héten lettem teljesen kész. Szeretném, ha elolvasnád. Azt hiszem, ilyet még nem sikerült írnom.³³

A zárlat az Osvátnak írott sorokat idézi – ott a *Pacsirtáról* vélekedett így Kosztolányi.

A fenti három levél egybecsengése azt jelzi, nem csupán túlzó, a munka közeli végét sejtető bizakodás ösztönözte az író, hogy immár az *Aranysárkány* befejezéséről számolt be. Annak ellenére, hogy a szintén Kuncz Aladárnak íródott, július 1-jei levél újfent a kézirat megküldését ígéri: „Regényem kézírata 10 nap múlva kezeid között van.”³⁴ Igaz, a levélből az is kiderül, *A bús férfi panaszait* szintűgy csak most, s nem az előző levéllel együtt tette Kosztolányi postára. Emellett a Kuncznak küldött második levél már nem csupán a regény első felének kiszedett

³¹ KCsA, 80. levél, 119.

³² LN, 843. levél, 492.

³³ LN, 844. levél, 492–493.

³⁴ LN, 845. levél, 493.

levonatát említi, hanem egészének kéziratát. Jóllehet a rövidebb s gyors fogalmazás következményére is gyanakodhatunk, az sem elképzelhetetlen, hogy július elsejére az író már a teljes levonatot megkapta, avagy néhány napon belül megkapni remélte. Akárhogy történt is, az Ellenzék végül nem közölte a regényt.

A Kosztolányi–Kuncz levélváltásból is világosan kiderül, hogy az *Aranysárkány* folytatásait a Pesti Hírlap nem hétről hétre szedette ki, mint ahogy Kosztolányi sem elaprózva juttatta el azt lapjához, hanem legalább két hosszabb részletben. Azaz a későbbi fejezetek befejezése-letisztázása a folytatásos közléssel párhuzamosan történt, a regény első felének szedési munkálatai közben/után. Ugyan a befejezést bejelentő levelek írásakor, június végén a Pesti Hírlap még csak az ötödik–hatodik fejezetnél járt, de a folytatásos részek már második hónapja jelentek meg az újság hasábjain.

Érdekes végül az is, hogy Kosztolányi a regény „teljesen hibátlanul” kiszedett feléről ír erdélyi barátjának június 25-én. Ebből nemcsak az következik, hogy az első tizenegynéhány fejezet szedése készülhetett el a regény június közepi-végi befejezéséig, hanem a levonatok átnézése-korrigálása, majd ennek nyomán a szedés nyomdai javítása is. Az persze messze nem igaz, hogy akár a Pesti Hírlap, akár a későbbi első kiadás szövege makulátlan lenne, de – különösen az utóbbi – a második kiadáshoz képest sokkal kevesebb és főként kevésbé zavaró nyomdahibával terhelte. Az viszont, hogy ez a korrektúrákat szélsőségesen hullámzó figyelemmel átnéző Kosztolányinak,³⁵ a férjét segítő feleségnek,³⁶ netán a nyomdai korrektornak köszönhető-e, egyelőre nem tűnik föl kideríthetőnek.

Ami a levelezésben ez után következik, félig-meddig már a regény befogadástörténetéhez tartozik. Arra vonatkozóan nemigen ad több fogódzót, hogy Kosztolányi – ha nem a nyaralás előtt – mikor s hogyan nézte át a levonatokot, milyen módon követte s irányította a hírlapi közlések könyvvé formálását. Mert jóllehet a Pesti Hírlap és az első könyvbéli kiadás szövege igen szoros kapcsolatban áll egymással, található közöttük néhány kisebb terjedelmű, de a regény fölfogását

³⁵ Példaként említve: alaposságot sugall LN, 323. levél, 232–233, 369. levél, 254 vagy szándékként 570. levél, 354, 585. levél, 362; ellentmondásosabb, mert a sajtóhibák miatt panaszkodik, ám a kiadói korrektort szólítja gondosabb munkára LN, 356. levél, 248, 592. levél, 366; s mintegy saját figyelmetlenségét szégyenlősen beismerve, a korrigálás feladatát fölnagyítva, Tevan segítségét kéri az ívek ismételt átnézésében-ellenőrzésében LN, 365. és 367. levelek, 253.

³⁶ Vö. (MÁS) [TAMÁS István], *Hogy születnek a regények és színdarabok. Beszélgetés Piri kisasszonnyal, a legnépszerűbb „irodalmi gépirónővel”, akinek csak híres írók és költők diktálják műveiket*, Keleti Újság 1929. jún. 20., 9; újraközli: GyG, 245.

érdemben is érintő különbség. Főként az első fejezetekben akad számosabb eltérés. Ez pedig azt a gyanút is fölveti, a Kuncznak írt levél ismét túlzott: a regény gyors, sőt az olaszországi út közeledtével sürgető befejezése mellett Kosztolányinak talán nem maradt ideje és ereje a levonatok átolvasásán túl azok gondos javítására. Hiszen ezzel párhuzamosan a későbbi fejezetek tisztázásával is végeznie kellett. Természetesen az sem zárható ki, az íveket Kosztolányi – az eltelt idő és a befejezett mű kínálta távlatból – hazatérése után nézte át és javította.³⁷ Hiszen ekkor a Pesti Hírlap még a regény felénél sem járt: szeptemberben a mindösszesen harminckét fejezetből a tizenkettedik–tizenharmadik jelent meg. Ha Kosztolányi csak ekkor, egyben nézte meg – netán többször is – a levonatot, világos, hogy a már megjelent folytatások javításai csak a könyvbe kerülhettek be, míg a későbbi fejezetek szövege a Pesti Hírlapban is igényesebben láthatott napvilágot.

A tisztázattól a könyvig

Kosztolányi tehát június második felében lezárta a regény egészének kéziratát. Hogy ennek az egységes kéziratnak az összeállításán-letisztázásán mikor kezdett dolgozni, bizonyosan nem állapítható meg. Tekintettel azonban arra, hogy a regény folytatásos közlése 1924 májusában indult, az első nagyobb egység tisztázatának ekkor már készen kellett lennie. A későbbi fejezeteken Kosztolányi még közel két hónapot dolgozott, míg végül a Pesti Hírlapnak átadta.

A regény (majdnem) folyamatos, autográf oldalszámozású szövege – már csak a mű terjedelme folytán is – a legnagyobb egységes Kosztolányi-kézirat. „Tisztázatnak” nevezhető, amennyiben – legalább egy részét tekintve – az önállóan kidolgozott fejezetek alapján készült. A tisztázat megjelölés idézőjeleit mégis indokolhatja, hogy a kézirat jelentős része számos változtatást, elsősorban törlést és beszúrást tartalmaz, s ennek megfelelően írásképe is eltérő mértékben kiolvasható.³⁸

³⁷ Kosztolányi lapjával külföldön is kapcsolatban maradt, onnan cikkeket és tudósításokat küldött a fővárosba. Mégis csekély annak a valószínűsége, hogy a regény (második felének) levonatót magával vitte, netalán postán kapta meg, s Olaszországból küldte volna vissza a Pesti Hírlaphoz.

³⁸ Elsőként foglalta össze és csoportosította igen tanulságosan a kézirat változtatásait: SZILÁGYI Zsófia, *A tökéletes szöveg illúziója. Kosztolányi Aranysárkányának példáján = Uő., A fellábú ólomkatona. Irodalmi mű-hibák*, Kalligram, Pozsony, 2005, különösen 50–57.

A zöld tintával írott kézirat³⁹ módosítása és javítása több lépésben történt. Kosztolányi közvetlen a másolás-tisztázás folyamatában is módosít(hat)ott a korábbi megfogalmazáson, de az utólagos javítások sokasága jelzi, hogy később is alaposan átnézte, újraolvasta a kéziratot – közben kihúzott, beszúrt, föltehetőleg vágott és ragasztott, akár több alkalommal is. Ennek fázisai kevésbé állapíthatók meg.⁴⁰ Annyi vehető biztosra, hogy az első fejezetek utólagos javításai részben párhuzamosan történetek a Pesti Hírlapnak csak hetekkel később átadott fejezetek tisztázásával, hiszen a szedés és közlés már jócskán a teljes szöveg letisztázása előtt megkezdődött. A későbbi javítások utolsó – általában ceruzás – rétege ugyanakkor jól megkülönböztethető a korábbi módosításoktól: a kézirat szedését készíti elő, kiemeli-egyértelműsíti a korábbi változtatásokat, tipográfiai utasításokat ad. Olyan tisztázatról van tehát szó – és nemegyszer zűrzavaros írásképe ellenére is ezért használtam a tisztázatot megjelölést –, amely a nyomtatott szöveg szedésének alapjául szolgált.⁴¹

Némi magyarázatot igényel, hogy – szemben a többi regénnyel – az *Arany-sárkánynak* nem készült a kézirat tisztázatot követően gépirata. Írásait Kosztolányi a Nyugathoz legépelve, azaz gépiratként juttatta el.⁴² Ennek megfelelően mind *A véres költő*, mind a *Pacsirta*, mind az *Édes Anna* esetében számolni kell a fennmaradt kéziratokat követően, azok alapján készült – csak igen töredékesen fennmaradt – gépirat létezésével.⁴³ És bár hitelessége, pontossága megkérdőjelezhető, Tamás István egy riportja is emellett szól, hogy a gépies tisztázástól idegenkedő Kosztolányi regényei gépbe mondásakor is alakított a szöveget:

³⁹ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az emberiség barátja* [1925] = Hattyú, 375.

⁴⁰ A javítások rétegeinek *relatív* időbeli sorrendjét mindez természetesen nem érinti. Nem úgy a ragasztások esetében, ahol fogas kérdés a kéziratlap-csíkok időrendje, hiszen általában nem rá-, hanem egymáshoz ragasztás történik. Ekkor a kézirat nyilvánvalóan különböző időből származó darabjai úgy kerülnek egymás után, hogy ez nem keletkezési-lejegyzési sorrendjüket követi – utóbbi esetben épp a ragasztás eljárása volna szükségtelen.

⁴¹ Jól illusztrálja ezt a hetedik fejezet matematikai képlete mellé írt „Ebben a formában kell szedni!” megjegyzés.

⁴² Vö. a Gellért Oszkárnak szóló sorokkal: „átadom neked regényem első részének legépel példányát”. (LN, 793. levél, 464. Keltezése bizonytalan, Réz Pál a levelet 1921-re teszi, és a mondatot *A véres költőre* érti.)

⁴³ A korábban idézett, Osvátnak írt levél a *Pacsirta* kéziratának egyetlen példányáról szólt 1922-ben. Hajlok arra a föltevezésre, ez valóban kézzel írott szöveget jelentett, s a gépiratos tisztázatot a levél keletkezése, 1922 vége és a Nyugat-beli megjelenés kezdete, 1923 májusa között készült el.

Tábor utcai villájában, a díványon fekvé diktálja a regényeit. Kezében jegyzetek, amikből összeállítja, legombolyítja a mesét. Csak zöld tintával ír, és az írógép szalagját is zöldre cserélem, ha hozzá megyek. Elegánsan, halkán beszél, néha megáll, a levegőbe mered, elméláz, kitekint az ablakon, majd ismét tovább folytatja a regényt. Mikor beszél, az az érzésem, hogy élő és jelenlevő személyek sorsát adja elő, annyira szuggesztív. A már kész íveket a felesége nézi át.⁴⁴

Kosztolányi később saját írógépet vásárolt, s megpróbálkozott annak használatával. Talán az sem véletlen, hogy éppen 1924 őszén, eddigi leghosszabb egységes szövegének, az *Aranysárkány*nak a megírását követően. Amikor apjának erről beszámol, közvetetten megerősíti, hogy írásai egy részét gépirónővel rögzíttette.⁴⁵

A gépirat hiánya szempontjából is fontos tehát, hogy az *Aranysárkány* Kosztolányi lapjában, a Pesti Hírlapban jelent először meg. A fennmaradt egységes kézirat és a folytatásos közlés különbségei könnyen magyarázhatók a szedőknek a szöveg értelmét nem fenyegető, így a levonat átnézésekor sem könnyen föltűnő figyelmetlenségével.⁴⁶ Ráadásul a lap szedői jócskán hozzá voltak már szokva

⁴⁴ (MÁS) [TAMÁS], *I. m.* = GyG, 245. (A szöveget a Keleti Újság alapján javítottam.)

⁴⁵ Vö.: „saját írógépemem írom ezt a levelet, [...] szakítani fogok a lassú, költséges kézírással. [...] Aztán kiadásom kifizetődik, nem kell többé diktálnom a gépirókisasszonynak, ami ma meglehetősen költséges és fáradságos, mert íveiket mindig át kell nézmem. [...] lélektanilag is előnyösnek látszik, hogy írásom áttekinthető legyen, mindjárt a gondolat térképét adja.” (KCsaL, 100. levél, 154, LN, 865. levél, 502–503; vö. még KCsaL, 102. levél, 158.) A Pesti Hírlap 1924. november 9-ei számában Kosztolányi a nyilvánosság előtt is beszámol elhatározásáról: „Nem minden büszkeség nélkül közlöm olvasóimmal, kikkel itt hetente találkozni szoktam, hogy ezt az írást már nem egy kézzel, hanem kettővel írom, mind a tíz ujjammal, írógépen.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Írógépen* [1924] = Hattyú, 266.) Halála évében – *A megvadult írógép* alcím alatt – komolyabban is mérlegeli az írógép hatását az írásra, immár nem csak előnyös lélektani hatásait állítva előtérbe: „Tanulmányt lehetne írni arról, hogy befolyásolják az írószerszámok az írás művészetét. [...] Évek óta figyelem, hogy teremt az írógép új helyesírást.” (Uő., *Tinta* [1936] = SB, 510; de vö. már Uő., *Az írás technikája* [1910] = NyÉL, 356; Uő., *Jókai keze írása* [1925] = LF, 332.)

⁴⁶ A nyomtatott kiadások némely hibája kifejezetten visszavezethető a nem épp rendezettségével tüntető kéziraatra. Például a második fejezetben a Pesti Hírlapban *Líznér* helyett *Líznér* szerepel (majd az első kiadásban csak félig javítva: *Líznér*). A kéziraton mindkét ékezet félreérthetően látszik. Az viszont, hogy az *Aranysárkány* bizonyos szavainak írásmódja (például *ucca*, *mingyárt*) eltér a Pesti Hírlapban általában követett gyakorlattól – sőt a hosszú ékezetek elmaradása is csökkent a hírlapi megjelenés során –, arra utal, Kosztolányi gondot fordított a szöveg igényes közlésére. A nyomdai és szerkesztői munkálatok közrejátszását a szöveg alakulásfolyamatában leginkább mint a szerzői szándéktól eltérő hibák forrását vizsgálták; pedig hogy ennél sokkal összetettebb

Kosztolányi nemegyszer nehezen olvasható kézírásához, javításoktól teletűzdelt kézirataihoz, semhogy ez különösebb fönnakadást jelentett volna számukra.⁴⁷

A Pesti Hírlap folytatásos közlése – mint már említettem, a tisztázás munkájának befejezése előtt – 1924. május 11-én kezdődik. Ebben a számban a *Napi hírek* rovat élen rövid cikk hívja föl a figyelmet a regény közlésének kezdetére, *Arany-sárkány. Kosztolányi Dezső regénye a Pesti Hírlapban* címmel:

Mai vasárnapi számunkban kezdjük el közölni *Kosztolányi Dezső* regényét, az *Arany-sárkányt*. Örömmel jelentjük be az élő magyar irodalomnak ezt a súlyosan számottevő eseményét. *Kosztolányi Dezső* a modern írói generációnak az a messzire kimagasló alakja, aki a művésziesség és az egyéniség rendkívüli erőnyeitől ékes. Nyugati kulturától áthatott költő, aki irásművei lelkében csodálatosan szintiszta, szeplőtlen magyar; és az emberi lélek birodalmában való szemképrázttató otthonosságát a formaművészetnek olyan tökélyébe testesíti, amely páratlan élő irodalmunkban. A lírikus sugárzó erőnyeit a legtökéletesebb epikában: a regényben a mesemondásnak különös bűbája oldja fel; nemrég megjelent regénye, melyet Nero császáról írt: *A véres költő*, nemcsak itthon keltett rendkívüli feltűnést és sikert, de a külföldet is egy csapásra meghódította, ami magyar regénynél meglehetősen ritka eredmény.

Az *Arany-sárkány* a tragikus ifjúság és a tragikus férfikor regénye; az élet nagy és tragikus feszülése a huszévesek és a negyvenévesek között. Vidéken játszik, egy lázas kisvárosban, az érettségi hónapja alatt; hőse egy tanár; az iskolatermek fülledt, titkokkal, diákreményekkel és reménytelenségekkel, küzdelmekkel és meddőségekkel teli levegője lengi át ezt a hatalmasan szép történetet, amelyen egy tragikus diákszerelm vonul végésvégig.

Ritka élvezetet szerzünk Kosztolányi regényével olvasóinknak, kiknek ezt a nagyszerű művet, – melyet vasárnaponként fogunk közölni – különös figyelmébe ajánljuk.⁴⁸

kérdésről van szó – Babits példáján – kitűnően mutatja KELEVÉZ Ágnes, *A nyomtatási folyamat szövegalkotó hatása* = Uő., *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Argumentum, Budapest, 1998, 26–38.

⁴⁷ Elhamarkodott lenne hű riportként olvasni, de már csak Pesti Hírlap-beli megjelenése okán is vö. *KOSZTOLÁNYI Dezső, Nyomdász* [1926] = BK, 300.

⁴⁸ *Arany-sárkány. Kosztolányi Dezső regénye a Pesti Hírlapban*, Pesti Hírlap 1924. május 11., 13.

Talán nem túl merész föltételezés, hogy e beharangozó írás megfogalmazása legalább részben, de akár egészében magától Kosztolányitól származik. Az író nyilatkozataival is rokon megfogalmazás mellett mérvadó érv lehet, hogy aki ezt a szöveget írta, annak ismernie kellett a regényt – egy olyan művet, amely nemcsak hogy nem jelent meg, hanem teljesen készen sem volt még...

A vasárnaponként, általában az első oldalakon közölt regénnyel⁴⁹ a Pesti Hírlap legközelebb 1924. november 16-án foglalkozik. Ekkor az újság utolsó lapjainak egyikén *Arany-sárkány. Kosztolányi Dezső új regényéről* címen lényegében tartalmi összefoglaló jelenik meg az addig közölt fejezetekről. Ezt a kisebb betűvel szedett és zárójelbe tett hírfejtésként indokolja:

A *Pesti Hírlap* vasárnapi számaiban folytatásonként közöljük *Kosztolányi Dezső regényét, az Arany-sárkányt* [sic!], mely a szülők és gyermekek, a negyvenévesek és huszévesek, a felnőttek és az életbe kilépő fiatalság küzdelmét rajzolja. Két hőse van: a férfikor, mely nem érti az ifjúságot s az ifjúság, mely nem érti a férfikort. Új előfizetőink nagy tábora számára ismertetjük az eddig megjelent folytatások meséjét, a regény főbb mozzanatait.⁵⁰

Az ezt követő tartalomismertetés elég száraz és gépies, néhol nem is egészen pontos. Talán ezt is Kosztolányi készítette – erre utalhatnak ismét a fölvezetés fordulatai –, éppen csak kevesebb törődéssel, pusztán újságírói kötelességet teljesítve; talán mást bíztak meg vele, hiszen a kivonat a már megjelent, tehát mások által is könnyen megismerhető folytatásokat tömöríti.

Akárhogy esett is, akármennyi is benne Kosztolányi szerepe, a két hasábot kitevő részletes ismertetés – túl azon, hogy a Pesti Hírlap előfizetői táborának gyarapodásáról tudósít – jelzi a regénynek és/vagy szerzőjének megbecsülését a lapnál. Ennek fényében szinte meglepő, hogy a regény befejezésekor pusztán ennyit találunk, azt is a *Napi hírek* rovatának sorjázó írásai közt eldugottan:

⁴⁹ Hangsúlyosabb kivétel az 1924. október 5-én megjelent rész, amely az újság vasárnapi számának ekkor még nem önálló mellékletében, de a megszokott lapszámot követő 33–34. oldalán látott napvilágot.

⁵⁰ *Arany-sárkány. Kosztolányi Dezső új regényéről*, Pesti Hírlap 1924. november 16., 37.

Az Arany-sárkánynak [sic!], Kosztolányi Dezső regényének befejező folytatását közli a *Pesti Hírlap* mai, vasárnapi, száma. A regény legközelebb a *Légrády Testvérek* kiadásában, könyvalakban, jelenik meg.⁵¹

A rövidséget magyarázhatja az, amit a levelezésből is tudunk: valójában az *Arany-sárkány* ekkor már megjelent könyv alakban.⁵²

A szöveg története, keletkezése vagy alakulása, természetesen nem ért véget ezen a ponton. Folytatódott – immár nem csak a szerző keze vonásaitól vezetve – a további nyomtatott kiadásokkal Kosztolányi életében, majd halála után is.⁵³

⁵¹ Pesti Hírlap 1925. április 5., 8. A hír kezdetének címként is szolgáló tipográfiai kiemelését elhagytam. A folytatásos hírlapi közlés és a könyvbeli megjelenés szoros kapcsolatát jelzi, hogy a *Légrády Testvérek* a Pesti Hírlapnak is kiadói voltak. Ez is érthetővé teszi, hogy az *Arany-sárkány* kéziratát egyszer használták a szedéshez: a lap vasárnaponként megjelent folytatásaihoz, majd ettől kezdve – mind Kosztolányi életében, mind a halálát követő kiadások számára – a korábbi nyomtatott szövegek váltak forrássá.

⁵² A szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött ügyészégi kötelese példány alapján napra pontosan – 1925. február 27. – közli: [BÍRÓ-]BALOGH Tamás, *Arany-sárkány gyerekeknek. Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye* = Uő., *Álmodozók irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Pont, Budapest, 2006, 52 és 72. A regényről a Pesti Hírlap később természetesen közölt ismertetést, Herczeg Ferenc tollából: HETES, *Arany-sárkány*, Pesti Hírlap 1925. április 26., 3.

⁵³ Az *Arany-sárkány* szövegének nyomtatásbeli alakulásáról részletesebben szoltam *Keretek költészet és valóság határán. Az Arany-sárkány keletkezéstörténetéről* című tanulmányomban: lásd „*Alszik a fény*”. *Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*, szerk. BEDNANICS Gábor, Fiala Írók Szövetsége – Ráció, Budapest, 2010, különösen 136–137 és 143–156 (Minerva Könyvek, 1); a kérdés teljesebb bemutatása pedig a kritikai kiadás feladata.

ELBESZÉLT HALÁL

Az *Aranysárkány* címadó motívuma elsőként a második és harmadik fejezetben jelenik meg, majd már emlékként – avagy mint a múlt szimbóluma – ismét föltűnik a huszonkilencedikben és az utolsó előttiben. Anticipációnak és nosztalgjának, előrefutásnak és visszatekintésnek ez a sajátos szerkezete mintegy keretül is szolgál a regénynek. A sárkány egyszerre része a cselekménynek, de mint keretező motívum a reprezentáció kérdésére is ráirányítja a figyelmet. Kezdetben tulajdonképpen eldöntetlenül hagyva, vajon a szöveg utaltját a mű határain belül kell keresni, vagy – minthogy az első és az utolsó fejezet a megképzett kereten kívül marad¹ – a reprezentáció aktusa az olvasás transzgresszív gesztusaként ragadható meg.

Az *Aranysárkány* cím második fele éppúgy utalhat papírsárkányra, mint szörnyre. Ráadásul a *sárkány* első szótagja nemcsak önállóan is értelmes szó, de a regény helyszínének, Sárszegnek a nevében is visszaköszön. Mindezzel már a cím olyan döntéshelyzet elé állíthatja az olvasót, amely az aranysárkány regényszövegben ismétlődő motívumának sajátos keretező szerepkörével rokon. A mellett a befogadói hozzáállás mellett ugyanis, amely az események logikus rendezésére összpontosít, egy olyan olvasói hangoltság lehetősége is megjelenik, amely archaikus és mitologikus képzettársítások sűrű szövedékébe merül alá. Egyszerűsítés lenne ugyanakkor ebben pusztá kizáró ellentétet látni.²

¹ Ekként olvasva a regény szerkezete szimmetrikus: nemcsak az utolsó két fejezet tekinthető időbeli előreugrást követő toldaléknak, hanem a későbbi eseményeket megelőlegező első is.

² A cím értelmezéséhez gazdag kontextust vázol föl SZILÁGYI Zsófia, *Aranysárkány = arany + sár? Egy regénycím nyomában = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Anonymus, Budapest, 1998, 92–105 (Újraolvasó); BÓNUS Tibor, *A kontextusra rábogyatkozó jelentés. Az Aranysárkány értelmezéséhez = Uo.*, 106–132; SZITÁR Katalin, *A prózanyelv Kosztolányinál*, ELTE, Budapest, 2000, 71–106 (Asteriskos, 1); FRIED István, „...hogya a sárkány ne szitáljon.” *Aranysárkány-értelmezések az Aranysárkányban*, Tiszatáj 2004/9., 60–72; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 255–257.

A meg(-nem-)értés színterei

Kosztolányi *Aranysárkány*ában a térbeli formák különleges szerepet töltenek be.³ Legkevésbé akkor, ha Sárszeg kisvárosi világát központ és peremvidék, művelődés és póriasság problémátlan ellentétezése mentén olvassuk. A regényben sokkal inkább a térfogalmak lehetséges formáinak összetett játéka érdekes. Ez persze nem jelenti az olvasás jelentékeny értelmező erővel bíró kontrasztív módjának merő fölfüggesztését, hiszen ez maga sem lenne más, mint a sarkított ellentétre egyszerűsítő befogadás naiv tükörképe vagy kifordítása.

Elsőként: a regény legkézenfekvőbb színtere a cselekmény fiktív földrajzi közege, amely egy alföldi kisváros – részben referencializálható – modelljét követve strukturálódik. Másodikként erre rétegződnek az *Aranysárkány* terének életrajzi képzettársításai, amelyek a történet kitalált helyszínét egyfelől valós tereknek feleltetik meg, mintegy térképészetileg rögzítik, másrésztől viszont maguk csak kikövetkeztetett, a fikció jelzései nyomán posztulált azonosítások.⁴

A regényvilágbeli mindennapok fizikai tere harmadjára egy általános technikai aspektussal is bír: olyan elvont fizikai térként jelenik meg, amelyet egyetemes természeti törvények irányítanak. Ezen a feltételen nyugszik a kísérleti demonstráció lehetősége, például éppen a természettani órák keretében. Negyedik síkként jelölhető meg – a tér fizikai jelentését tovább általánosítva – a vákuum üres, betöltetlen térfogalma. Az ötödik forma ehhez kapcsolódóan az úrnek olyan kozmológiai szemlélete, amely a világegyetemnek mintegy kezdettől fogva feltétele. A tér hatodik értelmeként veszem számba annak elvontabb matematikai gondolatát: nemcsak a geometria absztrakt világát, hanem az ezt általánosító topológiai és algebrai tereket is. Hiszen Novák a természet- és mennyiségtan képzett és elismert tanára. Ezzel pedig, hetedikként, jószerevel szemben is áll a tér spirituális kitágítása, azaz egy olyan transzcendens létsík föltevése, ahonnan a halottak szellemeit – mint az asztaltáncoltatás ironikus szcénáiban – vissza lehet idézni.⁵

Az események nyolcadik helyszíne a társas érintkezés (nyelvi) tere lehet, a diszkurzusok fonadékába és kölcsönhatásaik mezejébe beleértve a nyilvánosság

³ A regény időszemléletének bonyolítottságáról lásd SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 262–271.

⁴ Erről lásd a következő tanulmányt is: elsősorban 138–153.

⁵ A halotti idézés az *Aranysárkány*ban nem melleleg jelenetek ismétlődését, szövegszerű megidézését is jelenti, s teatralitása sem véletlen.

intézményeinek terét is: a kedélyes tanári összejövetelektől és diákozsonnáktól a konferenciákön át a feleletekig és vizsgálatokig. Érdemes kilencedik jelentésként megkülönböztetni ettől a nyilvánosságnak, a város „médiarendszerének” nem hivatalos porondját. Az *Aranysárkány*-beli botránylap, legyen bármily marginális, torzító hírverésével döntő szerepet játszik a cselekmény kimenetelében.

Ahogy Sárszegben összefutnak és keverednek a fiktív és biografikus mozzanatok, úgy foglaltatnak benne Novák Antal Benjamin Franklinre hivatkozó magyarázatában a sárkány technikai-rationális és csodás-túlvilági szemléletének pólusai:

Franklin Benjamin, kérlek, vele mutatta ki, hogy az istennyila azonos azzal a vilálamossággal, mely a lámpádban ég. [...] Egy sárkányt engedett föl, melynek fejére egy tút tűzött, az magába szedte a légköri elektromosságot, s a cukorspárga, mely megázott – szóval a rossz vezetőből jó vezető lett –, levezette. Állítólag agyonütött egy tyúkot is. Aztán a léggömb fölfedezése előtt a szél sebességét, a felső légréteg hőfokát is sárkánnyal mérték. Nagyon hasznos multság ez.⁶

A sárkány Novák számára a fizikai törvények bemutatásának eszköze, hasznos kísérleti és meteorológiai „berendezés”. Ebbéli funkciójában a sárkány összekapcsolja a fent és a lent található teret, vagyis afféle közvetítő helyzetet foglal el, ki-sülést-kiegyenlítődést hoz létre, mikor madzaga vezetővé válik. Összeszikkasztatván a megvilágító, egyszersmind félelmetes égi játéknak és földi megfigyelőjének világát, a sárkány mint kísérleti eszköz elmozdulást ösztönöz a természetfölötti képzetektől egy fizikai-fogalmi világkép felé.⁷

Az ésszel beláthatatlannak, a mitologikus-spirituális jelenségeknek a racionalizálását ellensúlyozza az *Aranysárkány* zárolata: legyen bármily ironikus is a szellemidézés jelentette válasz, általa a természet és az élet logikus magyarázatának fölvilágosult eszménye is elbukik. Ez a fölismerés Novákban szintén fölmerül, mikor megveretését követően úgy érzi, a rationális életvitel mintája nem képes többé rendezni széthulló életét, mert az álom, az örület vagy konkrétan a regények működésmódja veszi át fölötte az irányítást:

⁶ AS, 190.

⁷ Novák a valóság absztrakt racionalizációját természetes és világos folyamatnak véli; például fölöslegesnek tartja, hogy Vili a táblánál válaszolhassa meg a számára fölített kérdéseket (AS, 284).

Isten verése után ez, a másik. Hilda elment, és most itt állok a szobában. Hol az összefüggés, a kapcsolat? Ilyen az élet? Nem, ez nem is élet, csak a regények ilyenek, mikor az író egymásra torlaszolja az eseményeket, s nem indokolja meg kellően.⁸

Novák úgy tekint a regényekre, mint amelyek nem valóságosak, és ekként az életet sem tudják magyarázni: a művészet tapasztalata nem a megértés gyarapodása, hanem fogyatkozás, a kellő indoklás zavarba ejtő hiánya. Ezzel az elvárással szemben az *Aranysárkány* nem célelvű haladást, nem két pólus közötti egyirányú mozgást vázol, mikor az értelemben vetett hit végső soron éppoly esendőnek bizonyul benne, mint a szellemvilág babonája.

Mindegyre erősödő olvasói tapasztalat, hogy a regénynek sem referenciális és mitologikus, sem biografikus és imaginatív aspektusait nem lehet világosan szétválasztani. A tisztán tényszerű és a mitikusan önreferenciális közelítések köztes terében viszont számos jelképes értelmezés bontakozhat ki. Amikor a regény egy jelenetében Novák egy ocsmány küldeményt kap, az olvasó – szemben a jelenetet partvonalról szemlélő Gergellyel – nem tudja meg, mi is volt a csomag undort és fölháborodást keltő tartalma.⁹ Ez könnyen azt a benyomást keltheti, az olvasói tudás határai éppoly szilárdak és meghatározottak, mint a regényben szereplő faládika oldalai. Csakhogy az elbeszélői nézőpont nem ilyen állandó, sőt épp ellenkezőleg: jószerével állandó átmenetek jellemzik. A mindentudásnak és a korlátozott ismereteknek az érzései közt csúszkálva könnyen elbizonytalanodnak a viszonyítási pontok. Paradox módon úgy, hogy ebből egyaránt következhet az olvasás fokozott tudatossága és reflexivitása, illetve az értelmezés példázatszerű rövidre zárása, amennyiben valamely távlat parabolikus kitüntetése-kiemelése során az ennek kizárólagossá tételét korlátozni képes mozzanatok – hisz ezek is viszonylagosnak mutatkoznak – úgymond kisebb ellenállással söpörhetők a szőnyeg alá.

A látókör módosulása mindeközben többféleképpen is leírható. Lehet – az időben kibomló olvasás egyfajta fenomenológiai közelítését adva – vándorló nézőpontról beszélni, mint belső és mentális tereken keresztül vezető utazásról – a jelentés irányában. Ez a látókörnek egy tőle függetlenül létező, többé-kevésbé elvont és állandó fikatív világban történő mozgását feltételezheti, melynek során csu-

⁸ AS, 362.

⁹ A jelenet elég zavarba ejtő ahhoz, hogy az ifjúsági kiadás konkretizálja: ASIfj, 90.

pán a belátható térszelet mérete és helyzete változik.¹⁰ Ugyanakkor a fokalizáció folyamatának térbeli metaforái nem szükségszerűen az utazás képei: a tér változására tekinthetünk úgy is, mint amely a néző körül – annak helyzetét rögzítetten hagyva – módosul, egyfajta köré vetített színtérként. A terek egymásba alakulása ekkor a jelképes képzettársításoknak, a diszkurzusok átmetszésének, a helyettesítések által rendezett helyek figuratív terének tapasztalatával rokon.¹¹

A tér percepció és projekció keltette összetett tapasztalata felől központ és peremvidék egyszerű metonimikus fölfogása sem lehet kielégítő, amennyiben az kép-telen számot vetni a térviszonyok kölcsönös és reflexív jellegével. Jóllehet a regény mentális térképén nyomatékosan jelenik meg Sárszeg és a majdnem-metropolisz Budapest távolsága, a két város térbeli és kulturális helyzete között párhuzamok is kialakulnak. Legfőképp az utolsó előtti fejezet tanúsága szerint azok a szereplők, akik Budapesten próbálnak szerencsét, talán boldogulnak, de nem boldogabbak a fővárosban, mint Sárszegen. Minthogy centrum és periféria fogalmi messze nem egyszerű földrajzi terminusok, egy nagyváros – nem azonos módon, de valamiképp mégis – lehet éppannyira póriás, mint egy kisebb település. Hasonlóan ahhoz az ironikus viszonyhoz, amely a spirituális-mitologikus tér absztrakt-kozmológiai térrel történő helyettesítésének felemás sikerében is gyanítható.

Központ és perem viszonylagossága abban az ellentmondásos kapcsolatban is érzékelhető, amely a város közvéleményét az Ostor képviselte nyilvánosság nem hivatalos, törvényen kívüli teréhez, egyszerre megvetett és félve tisztelt formájához fűzi. A bukott diák által szerkesztett zsaroló szennylap torzításokon keresztül, nyilvánvaló elfogultsággal támadja a tanárokat és az oktatási rendszert, mégis jól látható hatást gyakorol a pletyka bensőséges hálózatára. A félnyilvános vélekedések e rejtett-eltagadott csatornája végül komoly szerepet játszik a főhős öngyilkosságában.

¹⁰ Közel áll ez Novák – persze sarkítottabb – fölfogásához. Miután már Tibort rajtakapta, racionalis-tudományos érveléssel próbálja meggyőzni Hildát a tagadás értelmetlenségéről: „Nézd ezt a papírnehezéket. Most itt van. Bizonyos, hogy itt van, mert látom, tapintom. Hiába állítod, hogy nincs itt, mert itt van, és mikor nincs itt, hiába állítod, hogy itt van, mert akkor nincs itt. Az igazság, az kézzel fogható, mint a valóság. A hazugság, az puha, szétfolyó, mint az álom.” (AS, 269.) A papírnehezék eszerint állandó eleme a valóságnak, s annyi változik csupán, látjuk-e vagy sem, ami viszont kísértileg-tapasztalatilag ellenőrizhető és igazolható.

¹¹ Apjával szemben Hilda éppen efféle projektív fölfogás képviselője a regényben: „Az orvos nem mérte meg: ismerte kis páciensét, hogy az akármikor annyi lázat tud termelni, amennyit akar, s nála a hőmérséklet nem irányadó.” (AS, 275.)

Az ambivalens együttállások egy másik példája lehet a labirintusmotívum regénybeli újraírása. Amikor Csajkás Tibor, Novák diákja és Hilda szeretője, lényegében bizonyosságot szerez arról, hogy a leány más diákokkal is viszonyt folytat, minden cél nélküli gyaloglásba kezd, keresztül-kasul a városon, önkényes irányokban. Megszűnik számára tér és idő; a kóborlás során látottak kevésbé egy fizikai tér, mint inkább egy jelképes rend elemeinek mondhatók. Tibor két (traumatikus jellegű) helyre, noha nem szándékosan, mégis mindegyre visszatér. Az egyik a város fizikai határa, a vasúti sínpályák tere:

[...] valami magas helyre ért, s egy zöld lámpát pillantott meg, lábainál kavicsokat, síneket. A vasúti töltésen állt. Idáig hajszolta a szégyene. Átlépett a drótokon, váltókon, anélkül, hogy tudta volna, miként. Egy vonat jött lassan, zakatolva, rázva vörös szikrasörényét.

A diák lefutott a töltésről, szaladt a város felé.

Nem határozott irányban, hanem összevissza, mint a kutya, melyet kergetnek, majd erre, majd arra csapva, kaszárnnyák, raktárak felé, s észrevette, hogy mindig azokra a helyekre ér, melyeket bebarangolt. Sárszeg kicsinek tetszett.¹²

A városból kivezető vasúti sínek kiemelik, hogy Tibor csapdahelyzetbe került.

A vasúthálózat előrémlő rajzolata olyan absztrakt formára redukálja még az eleve szimbolikus térképet is, amely a fizikai távolságot áthidalva hozza egymás közelébe azokat a helyeket, ahol állomás található. Ám mikor a fiatal pár megszökik, útjuk viszontagságos:

Hilda és Tibor rosszul utazott. Két ízben át kellett szállniok, órákig várakoztak a csatlakozásra, s a nap már magasán állott, mikor vonatjuk befutott a mezővároska elhagyott állomására, honnan a puszta szintén jó messzire volt. Tibor egyedül gyalogolt be édesanyjához, Hilda pedig egy padon várt, az indóházban.¹³

¹² AS, 250. Vö. *A szegény kisgyermek panaszaiból*: „Hogy vágyom innen el, el messzire, / hol kanyarog a vonatok sine, / s piros, zöld lámpa lángol biztatón, / oda, a sín felé tárom karom. / És nézek a mozdonyra, póznadrótra, / ott az öröm, ott a világ talán. / De itt maradok s topogok vívódva, / mint a rabok a börtön udvarán.” (ÖV, I, 191.)

¹³ AS, 337. A kétszeri ismétlődés motívuma újra és újra visszatér a regényben, nemegyszer sajátos eldöntetlenséget teremtve: nemcsak megerősíti, de meg is kérdőjelezi annak bizonyosságát, ami ismétlődik.

A másik hely, ahová Tibor éjszakai ténfergése másnapján – mintegy megismételve-folytatva kóborlását – kétszer is visszatér, Novák háza:

Hilda nélkül azonban nem volt a világnak értelme. Hiányzott számára a szokott találka, mint morfinistának a mindennapi adag. [...] Elsétált házuk előtt. A két ablakra leeresztették a függönyt, s fájdalom facsarta szívét, mintha ez a függöny már egészen idegen volna.

Tartott attól, hogyha viszontlátja, nem bír többé elszakadni tőle. [...] És ezt a jövőben fokozni is lehet, a végtelenig, amennyiben folyton vele lesz, magával viszi, elzárja, lehetetlenné teszi, hogy megalázza.

Így tépelődött az utcákon, míg be nem alkonyodott. A gimnázium előtt látta, hogy a fizikai szertár ívlámpák fényében ég, Novák Antal kísérletet készített elő, s tudván, hogy tanárja ilyenkor sokáig marad ott, még egyszer házuk elé osont.¹⁴

Hilda egyfelől Ariadné archetípusához kerül közel, amennyiben utat mutat Tibor számára, egy romantikus élet illuzórikus vágyát ébresztve föl benne, így vonva őt magához. Ugyanakkor ezzel a tanárkisasszony egy másik mitológikus szerepet is fölvenni látszik: Mínotaurusét. A rab, szerelmébe börtönzött diáknak¹⁵ boldog házaseset helyett az élet kiüresedtségét hozza el, mintegy a középpont rettenetét reprezentálva.

A két mitológiai alak és helyzet összeolvasztása a labirintus kétféle értelmezését is egymásra vetíti: egyikben a szereplők a választható utak sokaságában tévednek el, a másikban pedig eleve kiüttalan ürességet találnak.¹⁶ Az előbbi ellentéte a térkép, a tudományosan rendezett s ésszerű áttetszőséget biztosító tervrajz. Az útvesztő másik típusa a különbségek hatálytalanításával a jelek „légüres terét”

¹⁴ AS, 251–252.

¹⁵ Tibor megláncolását lásd AS, 222. (Az első kiadásban itt szereplő mondat a másodikból már elmaradt: „Tibor ekkor már egészen rab volt.” – KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranyárhány*, Légrédy Nyomda és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1925, 72.) A rabság szintén állandóan visszatérő motívum a regényben: például a már halott édesanya – a cím motívikájába is illeszkedve – „rab a keret aranylécei között” (AS, 273); a nyolcadikos nagy kamaszok kalitkába zárt rab madarakként jelennek meg (AS, 279); Novák Glücköt arra figyelmezteti, az első tanárok rabszolgák voltak (AS, 380); álmatlan képzelődéseiben pedig Vilit látja rabnak (AS, 428 és 431).

¹⁶ Vö. Umberto Eco, *Semiotics and the Philosophy of Language*, MacMillan, London, 1984, 80–81; Kristin VEEL, *The Irreducibility of Space. Labyrinths, Cities, Cyberspace*, *Diacritics* 2003/3–4., 151–172.

hozza létre. Ekként ugyanúgy áll szemben a mérhetőség eszméjével, mint a jelek végtelen s ezért uniformizáló megsokszorozása.¹⁷

A spirituális, a transzcendens éppúgy mérhetetlen, mint a végtelen – egyik sem vehető alá érzéki megismerésnek. A probléma matematikai kezelését a tet-szólegesen sok pici részre osztás, a differenciálás és integrálás műveletei kínálják.¹⁸ A regény egy rövid passzusa szerint:

Ebeczky Dezső az integrálszámítás iránt érdeklődött. Ő az iskola padjain túl is a jó diák maradt, s a magyarázatot, melyet előre megköszönt, a tanár arcába nézve hallgatta, félrebillent fejfel, mint valaha a tanteremben. Elvesztek, megtalálták egymást a végtelen térben és időben.¹⁹

Ez a részlet a cselekmény két szorosan összetartozó pontja közt foglal helyet: Hilda és Tibor szökése után, de még azelőtt, hogy Novák ezt fölfedezné. Történet és tapasztalás közé az integrálás elvi-tanári magyarázata ékelődik: csak látszólag köti össze azt, ami az apa számára mindvégig megérthetetlen-elemezhetetlen trauma, az élet rendjének végzetes megszakadása marad. Az összegzés módszere az olvasásban sem érvényesíthető maradéktalanul: a cselekmény kronologikusan integrált mintázata nem alapoz meg egyértelmű interpretációt. A kartársak Novák öngyilkosságán csámcsogó beszélgetése is így szóródik szét egymást kizáró irányokban.

A fölosztás és egyesítés kettős mozgása a kölcsönös megértés nehézségére-lehetetlenségére is fényt vet.²⁰ Hiszen az individuumról azt tartani, oszthatatlan, s ennyiben az isteni rend transzcendenciájához vagy a szekuláris káosz homályosságához hasonlít. Novák erőfeszítése, hogy megértse az individuális – nem

¹⁷ A látás mérhetővé tétele és absztrakciója kapcsán vö. Jonathan Crary, *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*, ford. LUKÁCS Ágnes, Osiris, Budapest, 1999, 162.

¹⁸ A kérdés más megközelítésére is sarkallhat Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*, ford. KRISTÓ NAGY István, Terzor, Budapest, 2001, 23, 164.

¹⁹ AS, 328.

²⁰ A tizenkettedik fejezetben az égboltozaton leképeződő kozmoszt, az égitesteket megfigyelve Hilda kétértelműen jegyzi meg, hogy „de messze vagyunk” (AS, 298). Kijelentése – amelyet Novák rögvest pontosítani is próbál, szilárd viszonyítási pontot jelölve ki – éppúgy vonatkoztatható a Föld és a csillagok, mint a lány és apja távolságára. Hilda lebegtetett fogalmazása szinte retorikai megfelelője az apa ezt megelőző logikus magyarázatának, amely az észlelés időbeli elcsúszását írta körül a Szíriusz megfigyelt állapotának és a megfigyelő jelenének különbségéhez kilukadva.

racionális, de ösztönös – motivációkat, sikertelen kísérlet marad: vagy a személyiség egyedisége őrződik meg elemezhetetlenül, vagy a megértés során részekre tagolt individuuum veszti el emberi sajátosságát.²¹ Az *Aranysárkány* – és nem csupán Novák története – úgy is olvasható, mint kudarcba fulladó találkozások egymást tükröző sorozata; olyan ismétlődésláncként, amely félreértések sorából épül föl,²² s a szereplőket magukba zártan, szorongatott helyzetben mutatja. Az egyének regénybeli topológiája így mint egymástól elválasztott elemek széttagolt halmaza írható le.²³

Az elhatárolt és darabokra tagolt, ekként párbeszédre képtelen individuuumok a természet – kontinuum helyett – korpuszkuális szemléletét is fölidézhetik. Azaz egy olyan fizikai elméletet, amelynek sikeres alkalmazása többek közt annak a Ludwig Boltzmann-nak a nevéhez kapcsolódik, akinek előadásait 1904-es bécsi tanulmányai során Kosztolányi is látogatta. Igaz, Boltzmann ekkor nem a gázok statisztikus elméletét tárgyalta, hanem – korábbi vizsgálódásainak atomelvű fogalmi keretére is építve – természetfilozófiáról beszélt. Boltzmann szemléletmódja ösztönözhetette Kosztolányit, aki pályája során egyre inkább áthidalhatatlannak látta az emberek közti különbségeket, áthatolhatatlannak a nemzetek és a nyelvek távolságát – a rangsoroló megítélés helyébe a viszonylagosság elismerését állítva.²⁴ Egy pusztán térbeli metaforarendszer viszont már nem alkalmas arra, hogy artikulálja vagy elbeszélje a másság efféle tapasztalatát.

²¹ Novákat tanulói mintegy saját módszerét ellene fordítva figyelik, árgus szemekkel: „aprólékos kandsággal részekre bontották őt, akár játékukat, melyet egykor szerettek s elrontottak, hogy megnézzék, mi lehet benne” (AS, 205). Úgy tűnik föl, növényekéi olyan tükröt tartanak tanáruk elé, amely az embert ugyan részekre oszthatónak mutatja, de tagadja azt, hogy ezen részek ismét egy individuuum egészévé lennének összeállíthatók.

²² Az egyetértésként és félreértésként vett megértés különbségéről lásd Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 138–143.

²³ Kosztolányi egy helyütt úgy véli, a vita sokszor csak elfedi azt, „hogy mindenki mást akar, hogy mindenkinek más igaz és szép, hogy egyik ember a másik számára teljesen áthatolhatatlan” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vita a vitáról* [1931] = ÉTŐ, 317; előzményeként lásd Uő., *Sorok a naplóból* [1927] = Hattyú, 522–523; kevésbé elhatároló szemléletet képvisel viszont Uő., *Lélek* [1933] = SB, 145). Nem kevésbé ironikusan reflektál erre a pajzánul értett „vegytani tétel”: „Ha két test parányi részecskéi érintkeznek egymással, akkor azokból egy harmadik test keletkezik.” (AS, 246.)

²⁴ Fölhossa Boltzmann LN, 44. levél, 57; KOSZTOLÁNYI Dezső, *A gondolkodás halottja* [1906] = ÁÓ, 211–214. Az individuuumok monász jellegű fölfogásának távolabbi filozófiai előzménye lehet Leibniz, akit – ugyan más összefüggésben, de – az *Aranysárkány* is említ (AS, 364; élet és költészet egy „monisztikus fölfogását” negatív kontextusban szerepelteti Uő., *Heti levél* [1905] = ÁÓ, 85). Nem melléleg a leibnizi metafizika összefüggésben áll szerzőjének jelentős mate-

Elbeszélt halál

Motivikusan kevésbé szorosan, de a történetmondás és a nézőpont alakítása révén lényegi módon kapcsolódik az *Aranysárkány*hoz az az 1921-es öngyilkosság-elbeszélés,²⁵ amely már ekkor *Öngyilkosként* és *Tizenegy percként* is megjelent. 1924-ben – talán nem véletlenül épp egy hónappal a regény folytatásos közlése előtt – *A küszöbön* címváltozattal látott napvilágot a hamarost az *Aranysárkánynak* is otthont adó Pesti Hírlap hasábjain.²⁶ Végül az elbeszélés Kosztolányi utolsó kötetének, az 1936-os *Tengerszem* első ciklusának is részét képezi, immár negyedik címén, mint *Hogy is történt?*

Az 1924-es *A küszöbön* cím kiemeli, fölerősíti annak a motívumnak a metaforikus értelmezési lehetőségét, amely Novák halálának mintegy helyszíne, s ekként jelképesen is lezárulás, kilépés, életből való kiesés és kiesettség. A szóban forgó rész a regényben:

Csak egy pillanat lesz az egész. Látni fogja a fényt, mely kilövell a csöből, nyelvét, szájpaddlását megperzselve, majd akár viharból a villámlás után a mennydörgés, robaj hallatszik, mely mindennél nagyobb. Talán a puskapor szagát is érzi s egy utolsó fájdalmat, mely semmihez se hasonlítható. Csak egy másodperc. Aztán, mint a szegény verebek az üvegbura alatt.

Most elsütötte a ravaszt.

Nem így volt, nem így volt. Nem egy pillanatig, nem egy másodpercig tartott. Fejében, mint az órában, melyet összetörnek, megállt az idő. De mintha leszakadt volna a padlóval a földszintre, vele együtt pedig mintha rázuhant volna a mennyezet, mintha összedőlt volna az egész gimnázium s az égbolt is, az égbolt.

matikai munkásságával is (lásd például BOROS Gábor, *Leibniz gyakorlati filozófiája*, Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2009, 57–60). Szintén megfontolandó a matematikai tanulmányokat is folytató Zalai Béla hatása – erről lásd e könyv harmadik részének Kosztolányi nyelvszemléletéről szóló tanulmányát, elsősorban 205–206.

²⁵ Lásd erről röviden SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 79.

²⁶ A korban bevett gyakorlat volt az írások többszöri közlése. Hogy a húszas évek közepén Kosztolányi számos korábbi szövegét előveszi, alighanem szorosan összefügg a regényírással: emellett az írónak szükösebben juthatott ideje és ereje újságírói munkájára, úgy segített hát magán, ahogy tudott, s több-kevesebb változtatással ismételt megjelentette némely írását. Az, hogy éppen melyeket, részben gyakorlati okokkal magyarázható, s nem föltétlen a regényekhez illeszkedő poétikai szándékkal. Ugyanakkor a leporolt szövegek fölelevenített emléke könnyebben hagyhatott nyomot azokon a munkákon, amelyeken Kosztolányi ekkortájt dolgozott.

A golyó, minthogy a csövet tudatosan fölfelé irányította, szétroncsolta nyúlt-
agyát. Novák Antal a küszöbön átesve a kályha elé bukott. Egypárat mozdult.
Akkor beállt a nyugalom.²⁷

A pisztolylövés robaja, a puskapor szaga, az öngyilkos utolsó pár mozdulata, tes-
tének végső rángásai, majd teljes elnyugvása egyaránt olyan motívumok, illetve
apró cselekményelemek, amelyek közösek a regény és a novella elbeszélésében.
Sztintén egybevágó szerkezeti tagolás a halál előre várt, számított és elgondolt,
illetve tényleges tapasztalatának ellentéző leírása. Igaz, Novák történetében ezt
a szembeállítást részben tompítja, elfedi, hogy a lövés utáni fájdalom eleve föl-
mérhetetlenként és hasonlíthatatlanként, emberi tapasztalat számára értelmez-
hetetlen küszöbként jelenik meg a főhős tudatában. Az ellentétet, élet és halál
egybeolvaszthatatlan szakadását ezért – melyet a Novák képzeletéből kivetülő
képek végső soron éppen úgy áthidalni igyekeztek, mint az értelemnek a hasonlí-
tás lehetetlenségét elismerő reflexiója – a „nem így volt” ismétlődése nyomatéko-
sítja, sőt állítja helyre. Az ismétlést – kétértelműen – a bekezdés „az égbolt is, az
égbolt” zárata visszhangozza, a fénnyel és villámmal is összecsengve.

Novák gondolataitól eltérően, az utolsó fájdalom a novella főhőse számára
hasonlónak rémlik az élet többi megélt szenvedéséhez, azoktól csak fokozatában
különböztet:

Már elkészült a fájdalomra is. Fájdalmat érez majd, mely talán egy másodpercig a
legnagyobb fájdalom lesz, de hasonló a többihez, amit már érzett, noha hatásában
ki tudja milyen tájak felé vezet, milyen következményekkel jár. [...]

Most zajt hallott, rettenetes zajt, olyant, amilyent még soha. Mindenütt hallotta
ezt a zaj[t], fülében, szájában, orrában, mellében, hasában, megrepedő csontjaiban
és véres-cafatos húsában, egész testében, mintha belülről jött volna és nem kívül-
ről, körülötte a szobában, a városban is, minden városban, ahol csak járt, az egész
világon, a földgolyón, a csillagok közt hallotta, hallotta, még mindig hallotta a piz-
tolydurranást, mely már nem is idegen volt, hanem ő volt, egy volt megszülemlő
hirtelen halálával és érezte az utolsó szagot is, melyet várt, de nem tudta, hogy
ilyen erős lesz, a puskapor vad, tolakodó szagát, mely előntötte a szobát és befel-
hözte boldogtalan ágyát. A kín majdnem olyan volt, mint amilyent elképzelt, de az,

²⁷ AS, 448.

ami utána következett, már egészen más volt, mindentől különböző volt, amiről eddig olvasott vagy értesült s az ezen való csodálkozás azonnal kiült arcára, annak a merev mosolynak alakjában, melyet minden halotton észlelni, mi azonban, akik kívülről szemléljük őket, nem vagyunk képesek megfejteni. Most ő is tudta azt, amit sok százmillió ember, aki a világ teremtése óta született és meghalt.

Egy-két mozdulatot tett még kezével, lábával, majd nyugodtan maradt. Feje alighogy oldalt billent. Halántékából lassan, aztán mintegy megijedve, gyorsan bugyogott a vér.²⁸

Elsőre itt egyértelműbb lehet az ellentétező szerkesztés, elképzelt és – ha nem is megélt, de – leírt halál szembesítése, mint a regényben. Ugyanakkor a „hasonló a többihez [...] olyant, amilyent még soha [...] melyet várt, de nem tudta, hogy ilyen erős lesz [...] majdnem olyan volt [...] már egészen más volt, mindentől különböző volt [...] nem vagyunk képesek megfejteni” sor inkább olyasféle fokozásos szöveg-építkezésre utal, ahol a tapasztalathoz viszonyító állítás és annak korlátozó visszavonása addig váltogatja egymást, míg végül a hasonlítás alapja számolódik föl, és a belső nézőpont külsőbe, az olvasóéval közös látókörbe vezetődik át: „mi azonban, akik kívülről szemléljük” a halottakat. Ekként az ellentételezések nem egyszerűen a várt és a megtörtént közti szakadékot hangsúlyozzák, hanem a halál leírásának menetébe ékelődnek: a folyamatszerűségben hoznak létre megszakításokat, s mintegy a nézőpont mozgásának eredményeként viszik színre az élő ember és a dologszerűvé váló halott, pontosabban hulla ésszel megragadhatatlan különbségét.

Az *Aranysárkány*ban a minden megélttől különböző halált – jószereivel a leírhatatlan leírásának határait tapogatva – az idő megálltának és a tér összeroppantásának hasonlatai kísérik, a szinte kényszeresen keretező, ismétlő, ellenpontoszó elbeszélés rendjét és támpilléreit is csak látszólag hagyván érintetlenül. A novellában mindez ellentmondásosabb folyamatban történik meg: az öngyilkosság során a tér kitágul („mindenütt hallotta”), úgy azonban, hogy ez egyszerre jelenti annak a főhős testére való leszűkítését („egész testében, mintha belülről jött volna”), és azokra a terekre való kitágítását, amelyeket az öngyilkos addigi élete során bejárt („minden városban, ahol csak járt”). Ezáltal a szereplő életútjának teljessége most halálának pillanatába összpontosul, amit viszont a fokozó fölsorolások és

²⁸ T, 116–117; ALE, 792–793. Az 1924-ben közölt szöveg csak apró, az itt tárgyaltak összefüggésében nem mérvadó mozzanatokban tér el ettől: KOSZTOLÁNYI Dezső, *A küszöbön*, Pesti Hírlap 1924. ápr. 6., 5.

ismétlések pillanatot kiterjesztő – némiképp tompítva egyébként a regényben is megfigyelhető – mozgása ellensúlyoz. Végül mindez ama kozmikus-egyetemes távlatba illeszkedik („az egész világon, a földgolyón, a csillagok közt”), amelyből szemlélve saját és idegen, kívül és belül, sőt élet és halál, születés és vég is immár fölcserélhetőnek bizonyul a megszülető halál oximoronjában („már nem is idegen volt, hanem ő volt, egy volt megszülemlő hirtelen halálával”). Túl azon, hogy a különbségek megszüntetése egyúttal fölszámolja azokat a kereteket is, amelyek az elbeszélő megszólalásának feltételeit és lehetőségét adják a novellában, a sajátjának – ha tetszik: az emberi élet eleven, változandó, mégis egyéni jellegének – a halálban történő egyesülése azzal, ami tőle teljesen idegen, egyúttal mélyebb értelmezését is kínálja ama nem teljesen értelmetlen közhelynek, hogy a halál minden ember közös sorsa, hogy a halálban minden ember egyenlő.

A halálban fölsímt, „megélt” testvériség tragikus és fölemelő, másfelől azonban személytelen és közömbös tapasztalatának feszültsége ugyan nem fejt meg a halottak arcára kiülő „mrev mosolyt”, ám párhuzamba állítható ennek életre és halálra tekintő kettős modalitásával. A csodálkozás és mosoly, vigyor és grimasz, jelentőség és hiábavalóság ellentétező szorításában élő-változó, ebben az értelemben minduntalan születő és távozó ember alakja a novellának azt a korábbi részletét idézi föl, amely minden ember sajátos – titokzatos és célszerűséget megkérdőjelező, leírhatatlan és furcsa, méltóságtól és ismétléstől egyaránt áthatott – neveltségességéről szól:

Gondolkozott [...] arról a végtelen furcsaságról, hogy szájunk az arcunk alján van s ebbe a lyukba gyömöszöljük állatok hulláit, fák gyümölcsseit, melyeket ételnek neveznek, arról a megmagyarázhatatlan titokról gondolkozott, hogy az ember hosszúkasalakú, feje egy golyóbis s torkából hangok törnek elő.²⁹

A novellának az ember eredendő neveltségességét állító motívuma az *Arany-sárkány* harmadik fejezetével hangzik össze, Novák Antalnak azzal a sajátos hangütésű, alapvetően a diákok nézőpontját érvényesítő leírásával, amely során lényegében szétszálazhatatlanná válnak az elbeszélő és a nyolcadikos tanulók megszólalásai:

²⁹ T, 115–116; ALE, 791. (A Pesti Hírlapban megjelent változat ebben a rövid részletben viszont több ponton is eltér, például a *megmagyarázhatatlan* szó helyén még *leírhatatlan* áll.)

Neveltség volt-e tehát? Ezt tisztáznunk kell. Kicsit az volt, de föltétlenül az volt. Elsősorban azért, mert ember volt, és minden ember neveltség. Neveltség volt, mert zömök, kappanhájjal fődött törzsén egy golyóbist hordozott, melyet egyébként fejnek neveznek, emeletes fején pedig egy szöszcsombók látszott, melyet egyébként hajnak neveznek, az arcán két pislogó-világító kör, melyet egyébként szemnek neveznek, egy alig vörhenyes dudor, a fej szelelőlyuka, melyet egyébként orrnak neveznek, aztán egy piros húsdarab, melyet egyébként szájnak neveznek, kissé elferdülve a barna bajusz alatt, a szája, az ő szája, Novák Tóni szája, mellyel az iskolában beszélni szokott, de enni is, titokban, akkor, mikor nem látják a diákok.³⁰

Emberi neveltségesség és halál a novellában közvetlenebbül megnyilvánuló összefüggése nyomán a regény két távoli fejezete is közelebb kerül egymáshoz, még ha áttételesebben is, mint a rövid elbeszélésben. A szövegközi kapcsolat érdekessége épp abban rejtezhet, hogy a két szöveg olvasásának kevésbé nyilvánvaló lehetőségeit nyitja meg.

³⁰ AS, 203. A diákok éles-kaján pillantásait Kosztolányi mindkét oldaláról ismerhette – részint mint aki maga is így tekintett tanáira, részint mint aki a tanár édesapát ért gúnyolódásokat is tapasztalhatta diáktársai részéről: „Amint láttam őt nap-nap után az iskolában, a diákjai között, akik tisztelték tudásáért, de igyekeztek kipécézni gyöngéit is, s egyáltalán nem kímélték meg gyilkos bírálatuktól, egyre jobban feléje hajoltam.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édesapám* [1932] = BK, 387. A gyerekeket mint „barbár, kegyetlen kritikusokat” említi Uő., *Tanár* [1927] = BK, 284. Az ember neveltségességét általános érvennyel állítja Uő., *A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához* [1930] = NyéL, 90: „Neveltség ez? Majdnem minden ember ilyen neveltség. Amíg társalognak egymással, többnyire csak monologizálnak.”) Az *Aranyárványból* idézett részt nem sokkal követi az a mulatságos, a tanulók távlatát szóhoz juttató megjegyzés, mely szerint diákjai „az ételeket, melyeket az élettan törvényei szerint már emésztett, szinte látták [Novák] gyomrában, mint egy üvegfalon keresztül” (AS, 203–204). Kosztolányi ezzel a hasonlattal nem sokkal korábban, 1923-ban is élt, Freud és a véletlen kérdését tárgyalva: „Aki a lélekelemzés alapján nyílt szemmel nézi az életet, naponta ezerilyent talál, s élesebben látja az embereket, mintha üvegfalon át szemlélné lüktető szívüket, falánk gyomrukat, emésztő beleiket, s prédára leső, telhetetlen étvágyukat, mely mindig kész kisebb-nagyobb gyilkosságra.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *A véletlen* [1923] = Hattyú, 152. Erre a kapcsolatra a lélektani írás címét elhagyva hívja föl a figyelmet KIRÁLY István, *Kosztolányi. Vita és vallomás*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 115. Alighanem toposzról van szó, amellyel Kosztolányi Ignótus 1906-os *Olvadás közben* című kötetében is bizonyosan találkozott: lásd BÁRDOS László, *Angyalosi Gergely: Ignótus tanulmányok, Irodalomtörténet* 2011/2., 271.)

MOTÍVUM ÉS HATÁS

Egy mű történeti „bezárasa” a keletkezés valamely körülményének allegóriájává egyszerűsíti a szöveget, biografikus-szociologikus példázatként szakítva el azt olvasóitól. Az ellenkező eljárás a műveket naiv vagy álságos módon idomítja hozzá a mindenkori befogadás pillanatnyi élethelyzetéhez, a szövegek történeti-telen kisajátításához szolgáltatatva ürügyet. E két kisarkított értelmezői hozzáállás osztozik abban, hogy a nyitott hatástörténeti párbeszéd és a figyelmes olvasói elsajátítás helyébe valami nagyon mást állít. Amikor a következőkben Kosztolányi *Aranysárkányát* a megírás ösztönzéseit kutatva veszem szemügyre, igyekszem elkerülni az egyoldalú elvárások csapdáját. Olyan filológiai szemléletet próbálok érvényesíteni, amely nem tekinti feladatának sem a jelentés stabilitásának kétségbeesett hajszolását, sem mindennemű bizonyosság végletes megkérdőjelezését. Leginkább azt az álláspontot osztom, amely a kérdést nem a keletkezés-, hanem a befogadástörténet részének tekinti: életrajz és mű között kölcsönös hatásfolyamatot tételezek föl, s a szöveg köré épített „szerzői” kontextust az értelmezés egyik lehetséges keretének gondolom.¹

Önértelmezés és önéletrajziség

Az „alkotás természetéből következik, hogy nem létezhet olyan írói mű, mely ne volna önéletrajzi eredetű” – életrajz és értelmezés közül azonban „egyik sem helyettesítheti a másikat”.² Másképp fogalmazva a keletkezés összefüggéseiről alkotott képünk szerepe nem az olvasás *értelmi és érzelmi* munkájának kiküszöbölésében, megspórolásában rejlik, éppen nem a mű megfejtésében, hanem az értelmezés terének, játékának és kérdéseinek bővítésében. Kosztolányi maga is kételkedő véleményen volt: némely „lelkes rajongók [...] abban a

¹ Itt említem meg, hogy nem csak a Kosztolányi-filológia számára jelent fölbecsülhetetlen segítséget a forrásgyűjtés folyamatban lévő munkája, amelynek eredményei a megjelent kötetek mellett (*Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke*, I–IV, szerk. ARANY Zsuzsanna, a IV. kötetet DOBÁS Katával közösen, Ráció, Budapest, 2008–2011) a www.kosztolanyioldal.hu honlapon férhetők hozzá.

² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 325.

hiszemben vannak, hogy az élmény azonos az alkotással, s elég az élményt rátenni a papírra”³

Kosztolányi levelei és nyilatkozatai ennek megfelelően elég szabadon is bántak az írói munkával kapcsolatos adatokkal. Nem afféle műhelytitkokat fedtek föl, nem betekintést engedtek a teremtő hév perceibe, hanem attól függően, kihez és milyen célból szóltak, másképp és másképp alkották meg és hozták létre a művek alkotói környezetét, de legalábbis eltérő hangsúlyokkal ágyazták be a szövegeket az írói pálya – ekként egyszerre reális-biográfiai és fiktív-textuális – összefüggésrendszerébe.

Akkortájt, amikor az *Aranysárkány* egységes kidolgozásába kezdett, Kosztolányi diákkori emlékei föllevenítéséhez székesfehérvári rokona, Pókász Béla segítségét is kérte. Túl azon, hogy a kérés eleve megmosolyogtató naivságnak mutatja, ha valaki az *Aranysárkány* majd minden eseménye és alakja mögött az író gyermekkorának nyomát keresi, meg is erősíti a regény világa és a szabadkai tapasztalatok közti kapcsolatot:

én most egy diákgregényt írok. [...] Mondanom sem kell, hogy a munkám szabadkai emlékekből táplálkozik, alakjai mind odavalók, így ellenetek még akarva sem követhetek el tapintatlanságot.⁴

Csakhogy a levélből az is kitetszik, Kosztolányi jó előre még a gyanúját is el kívánta hártani annak, hogy művében mintegy kibeszélné a székesfehérvári gimnáziumot. A látogatás alkalmával készült riport szintén ezt hangsúlyozza:

– Tehát miről fog szólni a készülő regény?

– A tanár és diák tragikus viszonyáról. Mert mindkettő tragikus hős: a tanár a be nem teljesedett vágyai miatt, a diák azért, mert az ő vágyainak szárnyát megkülönbézte fegyelmi szabályok és élettörvények nyesegetik. E tárgyból azért nem kell azt következtetni, hogy diákgregény lesz. Nem. Sőt az élet legtragikusabb mélységeibe fog belenyúlni.

– Mi lesz a címe?

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre* [1931] = NyéL, 463.

⁴ LN, 841. levél, 491–492.

– *Az aranysárkány.* A történet pedig Szabadkán játszódik le, az én kedves szülővárosomban.⁵

A Pókász Bélának írott levél és a Gál Lajosnak adott interjú között azonban nem elhanyagolható különbség, hogy míg előbbi a készülő *Aranysárkányt* diákregegynek nevezi, az utóbbi éppen tagadja ezt. Aligha a regény alapvetése változott meg egy hónapon belül: míg a levélbeli megjelölés különösebb indoklás nélkül is érthetővé tette Kosztolányi kérését, addig a Fejérmegyei Napló fölött olvasói – mint a regény lehetséges közönsége – számára azt volt érdemes hangsúlyozni, az *Aranysárkány* témája ellenére sem csak afféle ifjúsági könyvnek íródik.

A regény viszonya Kosztolányi diákkorához más, nem kevésbé kényes összefüggésben is fölmerült. Az író és édesapja közt zajló levelezésből gyanítható, Kosztolányi több részletet árult el az otthoniaknak készülő munkájáról, mint ami a fennmaradt levelekben benne foglaltatik. Ám túlzottan bőbeszédű sem lehetett. Erre utalnak az apa rendre ismétlődő faggatózásai, kérdései és kérései, amelyeket az író többé-kevésbé figyelmen kívül hagyott, s vonakodott a regényből akár csak mutatványt küldeni szabadkai családtagjainak.⁶ Végre-valahára az édesapa 1925 elején írt – valószínűleg a postán először elkallódott⁷ – levele értesít a fiútól kicsikart – és Kosztolányi Árpád meglegedésére szolgáló – ígétről:

Köszönöm, édes fiam, a legutóbbi leveledben tett ígéretedet, hogy nemcsak a Nyugatnak rég várt számát küldöd meg, hanem az Arany Sárkány teljes levonatát is. Türelemtenül várjuk mindkettőt.⁸

Csak hogy ez az ígéret sem bizonyult komolynak. Kosztolányi nem sokkal később talán azzal hátrította el az apa korholását, hogy a regény hamarost amúgy is napvilágot lát könyvként.⁹ Az idősebb Kosztolányi mindenesetre egy időre pi-

⁵ Dr. GÁL Lajos, *Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. A múlt héten városunkban járt. Tanulmányokat végzett egy készülő regényéhez*, Fejérmegyei Napló 1924. márc. 30.; újraközl.: GyG, 198.

⁶ Lásd például KCsaL, 103. levél, 161–162.

⁷ Lásd KCsaL, 111. levél, 180.

⁸ KCsaL, 110. levél, 179.

⁹ Vö. KCsaL, 111. levél, 182. A levél az *Aranysárkány* készülő német fordítását is említi.

hentesi a témát, s csak március 27-én tér rá vissza, igen röviden és immár a közeli olvasás izgalmaiban: „Az arany sárkányt várva-várjuk.”¹⁰

Ismert Kosztolányi 1925. március 30-án keletkezett, édesanyjának írott levele, amely a könyvként is megjelent *Aranysárkány* tovább már nem odázható elküldéséről számol be – igaz, nem a szülői házba, hanem a testvérnek, Árpának címezve:

Az *Aranysárkány*-t Árpi címére elküldtem. Olvassátok el ezt a regényemet, melyben egy tanár tragédiáját írtam meg a lelkem lelkéből. Az alakokban ne keressetek élő személyeket. Őt-hat emberből formáltam egyet, mint az álomban. De amit írtam, azt hiszem, igaz.¹¹

Nem lehetett véletlen ez a különös és körültekintő óvatosság; a késlekedés nem írható az író tömérdek elfoglaltságának számlájára, vagy róható föl fiúi nemtörődömségnek. A családi viszonyokat megbolygató *Pacsirtát*¹² és apjának alig egy évvel korábbi agyvérzését követően Kosztolányi joggal volt óvatos: amennyire lehetett, keveset árult el új regényéről, amíg kerülni tudta, nem küldte el a szöveget, s amikor végül postára adta az *Aranysárkányt*, olvasási útmutatóval és az öcs szűrőjén keresztül tette. Kosztolányi éppen ellentétes módon igyekszik előkészíteni a mű fogadtatását, mint Pókász felé tette: az áttételességet és a távolságot hangsúlyozza, amely a regényvilágot Szabadkától elválasztja.

Az *Aranysárkány* körültekintő beharangozása ellenére aligha hihette komolyan Kosztolányi, hogy édesapja nem ismeri majd föl az átformált, de valahol mégis otthoni, szabadkai, gyermekkori, gimnáziumi emlékeket. A íróvá lett fiú és a tanár-igazgató apa részben közös emlékeit. A testvér nem is sietett apjuknak átadni a kötetet, így április 5-én Kosztolányi Árpád még mindig nem vehette

¹⁰ KCsaL, 116. levél, 192.

¹¹ KCsaL, 117. levél, 193. LN, 869. levél, 507. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Indiszkreáció az irodalomban* [1927] = NyéL, 376: „Mindegyik alakomnak meg tudnám adni pontos lakáscímét. Gyakran több lakáscímét is, mert némelyik kettőből-háromból van összeróva. [...] az *Aranysárkány* minden szereplője szintén él vagy élt.” Kosztolányi Dezsőné *A véres költőről* azt írta, Kosztolányi „*Britanicus* és *Seneca* alakjában önmagát eszményesítette s a regény csaknem valamennyi szereplőjének van egy-egy élő, halvány mintája”. Majd mintegy ezt tompítva hozzát teszi, szinte a fönti levél szavait visszhangozván: „de egy-egy alakja [...] nem egy-egy emberből, hanem többekből teremtődött”. (KDné, 241.)

¹² KDné, 249: a *Pacsirta* „fájdalmas leleplezéseit öccse, Árpi, hűvös hangú levélben nehezményezi”.

kézbe a könyvet: „Az Arany Sárkányt öcséd megkapta, mi még nem olvashattuk, talán husvéti piros tojásként juthatunk majd hozzá.”¹³ Az április 14-én kelt levél szerint így is történt.¹⁴ A majd két héttel később, 1925. április 27-én írott levélben viszont az édesapa már a szöveg olvasásáról, értelmezéséről és értékeléséről számol be:

A diákélettel kapcsolatban be akarok számolni azon élvezetről, melyet nekem az Arany sárkány olvasása szerzett. Rövid 3 nap alatt olvastam el azt, ami az én öreg szemeimnél rekord számba megy, mert alig tudtam egyes szakasznál félben hagyni az olvasást, különösen akkor, midőn a „seregszámlá”-n már túl voltam és a változatos és izgató események megkezdődtek szép lélektani rajzokkal. Nem is csoda, hogy engem ennyire érdekelt ez az értékes és nagy műved, nemcsak azért, mert te írtad, hanem azért is, mert én 50 esztendő-t töltöttem el a gimnáziumban (8-at mint diák, 42-t pedig mint tanár, igazgató és újra tanár). Csak egy dolog hatott eleinte kissé zavarólag reám: nem tudtam eléggé magamat emancipálni attól, hogy a szereplőkben ne keressem a te diákévidben [!] valósággal élt egyéneket, habár előzetesen figyelmeztettél, hogy a szereplők legtöbbször két-háromból össze-szótt alak. – Csak akkor, midőn a cselekmény kezdett összetömrölni Novákra, Nyegrére [!], Vilire és társaira és a megtörtént dolgokat a képzelet alkotásai váltották fel, vagyis midőn a Novák ellen a merénylet megtörtént már, ekkor szabadultam föl a reminiscenciák hatásaitól teljesen. Természetesen az, ki az itteni régi körülményeket nem ismeri és így a szereplőkben csak fantázia-alkotta egyéneket lát, ilyen átmeneten nem megy keresztül olvasás közben. De azért e kis, zökkenés szerű változás nem hatott zavarólag nálam sem az élvezésre. Legfőleg annyit tudnék még megjegyezni, hogy a végén hiányzik a régi regényeknél szokásos erkölcsi elégtétel-adás, vagyis Vilinek és társainak bűnhődése (beleértve az Ostor szerkesztőjét is), de ez, sajnos, manapság azzal indokolható, hogy az ilyen cudar merényletek legtöbbször megtorlatlanul maradnak. – Még egyszer köszönöm neked, édes fiam, azt a lelki üdülést, melyet e nagy alkotásod olvasása nekem, öcsédnek és húgodnak is okozott, ezután fog az kézről-kézre vándorolni családunk többi tagjai között.

[...]

¹³ KCsL, 118. levél, 194.

¹⁴ KCsL, 119. levél, 196.

Fenyves megkapta az Arany Sárkányt és ismertetés végett Haraszi munkatársnak adta át, ki a napokban tért vissza Olaszországból; ő fog róla legközelebb cikket írni.¹⁵

A regény félt hatása tehát elmaradt: vagy az előkészítés volt mégiscsak kellően alapos, vagy az aggodalom túlzó... Arról ugyan szó sincs, hogy Kosztolányi Árpád figyelmét elkerülték volna a diákokéval múltbeli alakjai, a történetben visszaköszönő események. De mintegy tanúként igazolja fia érvelését, amely szerint az emlékek nem egy az egyben tétettek át a regény kitalált világába. Sőt véleménye kifejezetten arra figyelmezteti a mai olvasót, még ha jól ismeri is az *Arany Sárkány*ban föllevenített életrajzi vonatkozásokat, a regény értelmezési lehetőségeinek sokrétűségét és befogadásának élvezetét annyiban tapasztalhatja meg, amennyiben gátat vet rejtvényfejtő izgalmának, a tevékeny olvasást biográfiai allegorizációk sorára csupaszító ösztönzéseinek.

Az édesapa elismerő-lelkendező beszámolójának fényében Kosztolányi már alighanem nyugodtabban válaszolhatott. Levelét újfent nem ismerjük, de híradásai részben visszakövethetők az édesapa május 9-ei válaszából:

Édes fiam, május 4-én kelt és 6-án érkezett kedves leveledből örömmel olvastam, hogy az Arany Sárkányról eddig a fővárosi lapokban 3 szép és hosszú kritika jelent meg. [...]

Azt hiszem, nem került el figyelmedet az, hogy a Fenyves újságjának május 5-én megjelent 120-ik számában is megjelent a 4-ik kritika Milkó Izidor szép tollából. Engem meglepett, hogy ezt nem a Fenyves által jelzett Haraszi írta, de természetesen nagyon örültem, hogy neves és érdekes íróbarátunk vállalkozott szívesen erre ki írói érdemeinél és koránál fogva is kompetensebb erre, mint a kezdő újságíró.¹⁶

Milkó kritikája azért is érdekes lehet, mert arra a visszhangra enged következtetni, amelyet a regény írója szülővárosában kelthetett. Ez pedig nem mentes némi pikantériától, ha arra gondolunk, hogy Szabadkának Sárszeggel azonosítása nem vetett volna kifejezetten előnyös fényt a bácskai településre. Milkó elismerő bíráló

¹⁵ KCsaL, 120. levél, 198–199.

¹⁶ KCsaL, 121. levél, 200.

lata nyomatékosan ellene is szegül egy efféle olvasói tapasztalatnak, amit nyilván valós fenyegetésnek érzett: szinte rögeszmésen ismételteti, hogy az *Aranysárkány* gimnáziuma, kisvárosi terei és alakjai általánosak, mindenhol megtalálhatóak, és bárki bárhol saját környezetére ismerhet bennük.¹⁷

Az apa következő levele végül annyiban érdekes, amennyiben a regény fogadtatásának személyesebb oldaláról számol be fiának:

Az Arany Sárkányt Józsi bácsi már elolvasta és elragadtatással nyilatkozott róla; kritika gyanánt legyen elég most veled csak annyit közölnöm, hogy a terjedelmes regényt egy nap alatt átolvasta, annyira lekötötte (!) minden részlet a figyelmét.¹⁸

A regény hatását a rá következő munkák sem oltották ki. Ugyan csak említések formájában és más művek apropóján, de később is megjelenik a családi levelezésben – következetesen a *Pacsirta* mellőzésével.¹⁹

A valós fikcionalizálása és a fiktív biografizálása

Kosztolányiné könyve – szemben férjének a családi levelezésben megfogalmazott távolító gesztusaival – szoros kapcsolatot sugall a regény és Szabadka világa között. Az *Aranysárkányra* vonatkozó néhány sor eleve az *Apuska halála* című fejezetben szerepel:

1923. Húszéves érettségi találkozó az elszakított Szabadkán. Megírja az *Aranysárkány*-t.

A legtöbb emlékét két oldalról látta ő, a színén és a fonákján is, meghatódott és mosolygott a multon. Ezen a tanár- és diákmitoszon csak sírni tud. Sír, amíg írja, egyre sír. Öregedő apjára gondol, diáktársaira és önmagára [...].

¹⁷ MILKÓ Izidor, *Kosztolányi új regénye* = Uő., *Harun al Rasid és egyéb írások*, vál. SZELI István, Forum, Szabadka, 1966, 144–146 (Milkó Izidor hátrahagyott írásai, II). A Bácsmegeyi Naplónak a bírálator elsőként közlő számához a fővárosi közgyűjteményekben nem sikerült hozzáférnem.

¹⁸ KCsaL, 122. levél, 204.

¹⁹ KCsaL, 135. és 181. levelek, 222 és 277. Egyszer – többé-kevésbé formális kedvesség gyanánt – Kosztolányi is említi: KCsaL, 150. levél, 240, LN, 905. levél, 525.

Az *Aranysárkány* tanárkisasszonyának alakjában, első nagy szerelmének arc-képét rajzolja.

*

Anyika szeme romlik, apuskának is rossz a szeme s a szíve sem egészséges már, vérnyomása veszedelmesen megnövekedett. A határ megnyílt, a karácsonyt odahaza töltjük. Dide szomorúan nézi apja botladozó, bizonytalan járását, lihegő lélekzetvételét. Húsvétra apuska jön hozzánk. Ádám unokája tízesztendő születésnapjára. Régen, nagyon régen, 1916 óta, nem járt Budapesten. Most révetegen jön-megy, nem találja a helyét, [...] éjfél felé hirtelen rosszullet fogja el, szaladunk hozzá, apuska nem tud szólni, sem mozdulni, agyszélhűdés érte. Dide orvosért rohan, eret vágnak, az ágy ázik a vérben.²⁰

A rövid rész egyszerű tényként rögzíti az *Aranysárkány* megírását. A mondatok rendje, egymás mellé állításuk arra utal, Kosztolányi az 1923-as érettségi találkozó után/kapcsán fogott hozzá a műhöz, de a tágabb szövegrész időrendi viszonyai ellentmondásokat rejtenek.

A fejezet – itt nem idézett első része – 1924-gyel veszi kezdetét, *A bús férfi panasza*inak megjelenésével, majd innen ugrik hirtelen vissza 1923-ra és az *Aranysárkányra*. Kosztolányiné elbeszélését ezt követően egy csillag töri meg, s az életrajz rátér az apa agyvérzésére, majd halálára. A szülők látogatása és az édesapa agyszélhűdése 1924 húsvétján történt,²¹ valójában még a regény megírásának befejezése előtt. Csakhogy ekkor Kosztolányi fia – aki 1915. április 18-án született²² – kilencesztendő volt. Kosztolányiné vagy a születésnapot téveszti el, vagy – ami valószínűbb – a szülők látogatásának évszámát. A feleség könyvének szóban forgó fejezete tehát nem időben egyenes vonalban haladva követi az elbeszélte események menetét. Így adalékainak időrendi elhelyezése bizonytalan vagy homályos, sőt részben alighanem téves.²³

²⁰ KDné, 252.

²¹ Többek közt lásd az utazásról KCsaL, 73–74. levelek, 109; a betegségről főként 75–78. levelek, 110–115, valamint később 167. levél, 258; majd a fiatalkori és időskori bajok idejének babonás egybeeséséről KCsaL, 80. levél, 119 (ezt említi KDné, 252 is).

²² Lásd például KDné, 211.

²³ Az *Aranysárkány* körüli események időrendjéről részletesebben lásd az előző tanulmányt (főként 94–95). Az *Apuska halála* fejezet egyébként két családi levelet – bár nincs különösebb jelentősége – fordított sorrendben idéz: az első levél 1924. december 15-ei (KDné, 251 – KCsaL, 108. levél, 174–175), a második dátuma 1924. szeptember 6. (KDné, 253–254 – KCsaL, 96. levél, 144).

Kosztolányiné kötete ugyanakkor nemcsak az *Apuska halála* részben említi az *Aranysárkányt* s anna kapcsán az édesapa alakját, hanem már jóval korábban is:

Hatodik osztályba jár, amikor a gimnázium egy bukott diákja agyonlövi magát. Az eset, az „Aranysárkány” esete, feldúlja a várost. Névtelen, fenyegető levelekkel árasztják el az új igazgatót, helybeli lapok durván támadják, vádolják. Dide most először találkozik a kívülről beható, kiszámíthatatlan és veszélyes étellel s ez megzavarja. Egy ebéd után hirtelen benyit az ebédlőbe s az ebédlődívánon ott látja feküdni édesapját mozdulatlanul, fehéren, lecsüngő kezében forgópisztolyt szorongatva. A pisztoly piros börtökja, kibontott inge között csupasz mellén hever. Dide sikoltozni kezd, a többiek berohannak, apuska felriad álmából. Pisztolynak, börtöknek sehol semmi nyoma.

Dide esküdjözik, hogy látta a pisztolyt apja kezében, s a piros börtököt a mellén.

Később, valahányszor elmesélte ezt, valami ravasz, bizonytalan mosoly ült az arcára, mint aki ezt mondja: „Eltagadták, pedig hát két szememmel láttam. Ámbár az is lehetséges, hogy...” Ezzel szemben apuska élete végéig erősködött, hogy pisztolynak nyoma sem volt akkor a közelében. Vajjon mi lehetett ez? Lázlátomás? Vágylátomás?

Belső harcaitól függetlenül, Dide most nyíltan apja mellé áll. Amíg erősnek, keménynek látta apját, félt tőle, haragudott rá, olykor, be nem vallottan, gyűlölte. Gépiesnek, modorosnak érezte, tréfás, tanáros kiszólásai sokszor gyötörték érzékeny fülét. Ridegnek gondolta. Amikor ő fuldoklási rohamokkal, halálfélelmekkel küszködött, kétségbeesetten rémülődött, apuska kíméletlenül, többnyire csak ezt harsogta felé: „Ha meghalsz, tisztességgel eltemetünk”.

Holott apuska maga is ideges. Esténként gondosan körüljárja a házat, minden szekrényt kinyitogat, minden ágy, minden pamlag alá benéz, aztán kulccsal bezárja az összes ajtókat, éjjel pedig többször felkel megnézni, vajjon az ajtók, amelyeket ő maga kulccsal bezárt, nincsenek-e nyitva. Apuska nem olyan hibátlan-erős, mint amilyennek fia véli.²⁴

²⁴ KDnÉ, 40. A gyermek Kosztolányi szorongásairól az árulkodó, *A szegény kisgyermek* című fejezet is szól, utalva az életmű későbbi távlatára, részben a kései napló kontextusára: Uo., 17–22. Az „esetről” lásd Ifj. BRENNER József (CsÁTH Géza), *Napló. 1900–1902*, s. a. r. DÉR Zoltán, Szabadegyetem, Szabadka, 2006, 123–126, valamint 179–186 (Életjel Könyvek, 117).

Az *Aranysárkány* eseteként említett öngyilkosság talán kapcsolatba hozható az 1917-es – de éppen 1924-ben is újraközölt – *Legenda*, későbbi címén *Vékony Pál élete és halála* fölütésével, amely rögvest azt jelenti be, hogy egy – igaz, nem bukott – tanuló föbe lötte magát.²⁵ A novellában, az elbeszélés kifejlésében – még ha nem is olyan összetetten, mint a későbbi regényben – fontos és sarkalatos szerepet tölt be az öngyilkosság érthetlensége. A diák tette különböző, egymásnak ellentmondó magyarázatokat hív életre, alakja pedig az évek múlásával az – *Aranysárkány* utolsó előtti fejezetére is hajazó – emlékezésben legendává olvad, az elbeszélés fényében valamikori mivoltához semmiben sem hasonlító figurává fikcionalizálódik. A halott köré font, lényét megemelő mitikus-kitalált képzetek úgymond ironikusan leplezik le azt, amit a regény leginkább a lehetőségek és álmok földhözragadt megvalósulásában, kifordulásában és leértékelődésében mutat föl.²⁶

Kosztolányiné elbeszélésében azonban „az *Aranysárkány* esete” tovább terjed egy diák történeténél, aki önkezével vetett véget életének. Középpontba sokkal inkább Kosztolányi édesapjának vélt vagy valós öngyilkossági gondolata, terve kerül.²⁷ Ez a homályba vesző eset – amely kézenfekvően összefüggésbe hozható Novák végső tétével – utalásszerűen, kifejtetlenül megjelenik az író édesapjáról írt visszaemlékezésében is. Ott, ahol a korábban érzett félelmetességet és nagyságot a részvét kezdi fölváltani vagy valamiképp egyensúlyozni:

²⁵ A *Legendát* az 1917-es Pesti Napló-beli első – és a *Béla, a buta* kötetben történt – közlés után 1924 februárjában, alig valamivel az *Aranysárkány* hírlapi folytatásai előtt Az Érdekes Újság is megjelentette. A novella új címét – talán a sokadzsori közlést is leplezendő – a Pesti Hírlapban nyerte el, röviddel a regény megjelentetése után: 1925 májusának végén. A novella és a regény kapcsolatára röviden utal Kiss Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Akadémiai, Budapest, 1979, 215 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 34).

²⁶ A *Legenda* és az *Aranysárkány* talán mellékes, hisz szokást idéző, de közös cselekménymozzanata még az elhunyt osztálytárs sírjának megkoszorúzása az érettségit követően.

²⁷ Ide kívánczik egy harmadik „öngyilkossági” eset is: Kosztolányi Dezsőé (lásd ehhez 1905-ből LN, 74. levél, 89). Király István lélektani spekulációja szerint Novák „Kosztolányi helyett lötte agyon magát; helyette követett el öngyilkosságot”. (KIRÁLY István, *Kosztolányi. Vita és vallomás*, Szépirodalmi, Budapest, 1986, 104. Másutt Kosztolányi Árpádot és Novák Antalt azonosítja kétségek és fönttartások nélkül: *Uo.*, 15–16.) Az viszont mindettől függetlenül megfontolandó életrajzi fölvetés, hogy a regény Novákot lejárato, nevét besározó szennylapja, az Ostor, a Kosztolányit támadó sajtóval, különösen Göndör Ferenc Az Ember című lapjával vonható párhuzamba – legalábbis az író távlatából (*Uo.*, 104–106; az itt említett 1924-es cikket lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Azokról, akik engem gyűlölnék* [1924] = Hattyú, 264–265).

Úgyszólván egész kamaszkorom azzal telt el, hogy féltettem őt. Attól tartottam, hogy valami veszélyes kísérlet közben életét veszti, hogy elmegy hazulról és több nem jön vissza, hogy egy „rejtélyes” ok miatt öngyilkosságot követ el. Ha vacsorára volt híva, hajnalig virrasztottam ágyamban, csak akkor aludtam el, miután hazatért.²⁸

Az apa „öngyilkosságának” hasonlóan rövid – tulajdonképp enigmatikusan tömör, hisz az önéletrajz ismert adatainak éppen hogy ellentmondó – említése előkerül Kosztolányi részben gyorsírással lejegyzett kései *Naplójának* 12. oldalán is, *Önéletrajzi emlékek* cím alatt:

Apám öngyilkossága. A gutaütés: Anyám átjön: – Nem tudom fiam, Apád olyan különös. Nem tud beszélni. Motyog. Ágyam véres a csapolástól. Az Aranyárskányt írom, nézi, aztán még berajzolja a sárkányt.²⁹

Aligha véletlen, hogy az emlékező passzus fölütése az apa agyvérzésének és az *Aranyárskány* ezzel egy időben is folyó munkájának társaságában szerepel. A *Napló* kiadásának ehhez fűzött jegyzete megismétli Kosztolányiné fönt idézett sorainak részletét, majd hozzáteszi: „Kosztolányi ezt az élményt dolgozza át és használja fel *Aranyárskány* (1935 [sic!]) című regényében, valamint egy 1908-ban írott novellájában (*Néhány levél a »Zöld Napló«-ból*) is.”³⁰ Az utóbbi novella kapcsolódó részlete így hangzik:

Egy délután, tízéves koromban, a kertből szaladtam az utolsó szobába, oda, ahol apám aludt. Ma se tudom, mi vitt rá, hogy a végzettel versenyt fussak. A szívem egyszerre kalapálni kezdett, és az üres szobák csendjéből előre hallottam a dördülést. Még jókor érkeztem. Apám ott feküdt a díványon, sárga kendőjével betakar-

²⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édesapám* [1932] = BK, 387.

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló. Igen becses kéziratok (1933–1934)*, s. a. r. KELEVÉZ Ágnes – KOVÁCS Ida, a gyorsírással részleteket ártette SCHELKEN Pálma, Múzsák Közművelődési Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1985, 23; újraközölte LN, 815.

³⁰ KOSZTOLÁNYI, *Napló*, 109; a Kosztolányiné-idézet elhagyásával LN, 1069 (a regény könyvként való megjelenési dátuma mindkét helyen elírva szerepel, helyesen természetesen 1925). A *Néhány levél a »Zöld Napló«-ból*, esete” mindeközben nemcsak az *Aranyárskány*éval rokon; az öngyilkosság családi vonása a fiatalkori napló egy másik jelenetét is fölidézi: „Joót, kit saját keze küldött a más-világra, ma temerték. Ez náluk családi betegség, alig van közülük olyan, kit az Isten szólított von magához.” (KDnÉ, 82; LN, 796.)

va, kezében a forgópisztollyal. Elordítottam magam. [...] Másnap ugyanabban az órában, közvetlen ebéd után főbe lőtte magát.³¹

Nem sokkal később hasonló motívumok *A szegény kisgyermek panasza*i egyik versében, az *Akárcsak egy kormos szénégető...* kezdetűben is föltűnnek, együtt az apához fűződő viszony ambivalens érzelmi hangoltságával:

Úgy szeretem s félek vacogva tőle
és félek, hogy egyszer a fegyverével
ennen koponyáját loccsantja széjjel,
vagy elmegy innen, nem jó sose vissza
s vérben, halálban omlik el a titka.

Ha elmarad, virrasztva sírok éjjel.³²

Mindeközben legalább ilyen fontos, hogy ez az emlék – más gyermekkort idéző képekkel együtt – az önéletrajzi regény műfajába ugyan nem sorolható, de attól nem is teljesen független *Esti Kornél*ban szintén fölbukkan. Annak második, gyermekkorról szóló, 1929-es fejezetében olvashatjuk:

Félt attól, hogy édesapja – nem tudni miért – föbelövi magát s ilyenkor előre befogta fülét a két tenyerével, hogy ne hallja majd a pisztoly dörrenését. Félt attól, hogy nem kap elég levegőt s szobáról-szobára járkálva különböző bútorokat ölelgetett, hogy az erőfeszítéstől mellkasa kitégüljön s meg ne fulladjon. Félt a koporsóüzletektől s a haláltól.³³

Az 1930-as *Házi dolgozat* elbeszélője pedig így gondol vissza gyermekkori apaképre:

Mit írtam volna én tizenkét éves koromban édesapámról? Hegyláncnak láttam őt, sötét őserdőnek. Hangja mennydörgött. Reszketve imádtam s kétségbeesve, dü-

³¹ ALE, 223.

³² ÖV, I, 155.

³³ EK, 30–31.

högve keltem föl az asztaltól, mikor észrevettem, hogy modoros szokása szerint kissé megszagolja a húst, a másik szobába menekültem s ott hangosan ordítottam, hogy ne halljam rémes gondolataimat. Néha félttem, hogy főbelövi magát.³⁴

A szépirodalmi párhuzamoknak azért is van jelentőségük, mert Kosztolányiné könyvének a forrásaira irányítják a figyelmet. Vajon az író emlékezéseire való visszatekintéseken, részben talán Kosztolányi saját önéletrajzi följegyzésein, néhanem Kosztolányi-művek motívumainak önéletrajzi átfordításain alapulnak a feleség által közölt korai életrajz egyes részletei?³⁵ Az idézett szövegpárhuzamok nemcsak azokra a kapcsolatokra vethetnek fényt, amelyek a szerző életének eseményei és műveinek elemei között húzódnak, hanem azt sem zárják ki, hogy a Kosztolányi élettörténetét átfogó könyv az irodalmi alkotásokból kísérelte meg az életrajz egynemely adalékát kinyerni-kiegészíteni. Ezt manapság, amikor az irodalomelméleti iskolázottság a módszertani tudatosságot és átgondoltságot természetes követelménnyé tette, könnyű naivnak, sőt egyenesen értelmetlennek bélyegezni. Nem hiszem, hogy akadna napjainkban olyan filológus, aki – tudván a benne rejlő módszertani buktatók seregét – könnyűszerrel ilyesmire vemednék. Mégsem tudom, nem is akarom elhessegetni a kérdést: helyes-e így közelíteni Kosztolányiné munkájához? Láthatja-e, keresheti-e az olvasó abban az életút tényeinek hiteseletéményesét s a történeti összefüggések szabatos föl-tárását? Vajon a könyvet nem sokkal inkább kell-e életrajzi *regényként* olvasni, amely nemcsak megidézni, de megérezkíteni, megeleveníteni, a befogadókat, sőt tisztelőket belevonva újrajátszani is törekszik Kosztolányi életét és alkotó pályáját? Hajlok arra, hogy utóbbiként olvassam a feleség történetmesélését; s ha így teszek, talán – jelentesen ez most bármit is – nem hiteles, mégis sikeres és élvezetes elbeszélés bontakozik ki belőle.

Amennyiben inkább életrajzi *regényként*, mint tényszerű életrajzként tekintem a visszaemlékezést, érthetővé lesz az időrend szabadabb kezelése, helyükre

³⁴ T, 303; HKE, 124. Vö. KDné, 269.

³⁵ A szerzőség kérdéséhez vö. Kiss Ferenc, *Adalékok Kosztolányi életrajzához* = Uő., *Kosztolányi-tanulmányok*, Felsőmagyarország, Miskolc, 1998, 177: „Kosztolányiné könyvének a költő családjára vonatkozó adatai magától a költőtől származnak, még élt is, mikor felesége a könyv első fejezetét írta, olvasta s jóváhagyta ezeket. Kosztolányiné hozzám írott levelében is megerősítette ezt.” Érdességként lásd még SZILÁGYI Zsófia, *Özvegy, burokban* = Uő., *A féllábú ölmakatona. Irodalmi mű-hibák*, Kalligram, Pozsony, 2005, 59, lábjegyzetben.

kerülnek a pongyola tévedések és lebegtetett adatok, s még Kosztolányiné hol mitizáló, hol mismásoló eseti torzításai is valós szerephez jutnak. Innen nézve nem meglepő, de szinte természetes az életmű ismétlődő motívumainak életrajziva vissza- és átalakítása – az emlékezés fikciós odahajlása a művekhez. Akkor és ott is, amikor a pozitivista életrajzírot eltántorítaná, sőt jószerével kétségbe ejtené a kitalálás, a fikcióalkotás áttételeinek sokasága.³⁶

Még ha maguk a gyermekkori félelmek és szorongások több oldalról igazolhatók is, Kosztolányi idézett kései *Naplója* álomszerű szaggatottsággal egy olyan eseményt hív elő a gyermekkor messzeségéből, amely talán maga is rémlátomás volt, s a szépírás kitalált világában sem szűnik meg rémült lázalom vagy opálos látomás maradni. Motívum – kísérteties emlékekből, kísértő emlékezésekből, lázas földézésekből, kitalált történetekből összefonva. Ha ennek a markáns – talán szélsőséges, de jellegében nem elszigetelt – példának a fényében olvasom Kosztolányiné könyvét, lehet, nem támasztok vele szemben indokolatlan elvárásokat, ám az cserében életrajzi forrásként csak minél elmélyültebb kritikai szemléletet érvényesítve használható. Vagyis támpont lehet, de kiindulópont nem.

Szabadka és Sárszeg: egy város és alakjai

Kosztolányi az *Aranysárkányban* nem először fordul gyermekkori emlékei és szülővárosa felé. Ahogy maga írja – még a világháború közepette – *Szabadkai nyomok* című recenziójában:

E sorok szerény írója évekkal ezelőtt „A szegény kisgyermek panaszai” című verses-ciklusában a húsz, huszonöt évvel ezelőtti Szabadka képeiről, tájairól, embe-
reiről festett – halovány vízfestékkel – néhány akvarellt.³⁷

³⁶ Ha afféle regényként olvasom, a *Kosztolányi Dezső* irodalmisága egyszerre elleplezni igyekszik és reflektálttá is teszi életmű és életrajz egymás határait oda-vissza többszörösen átlépő, bonyolult mozgását. Az irodalmi művek motívumainak biografikusként való naiv-együgyű olvasatában sem azt látom problematikusnak, ami teljességgel amúgy sem kerülhető el: fiktív és reális egymásba fűződését; hanem éppen ennek szem elől tévesztését: a fiktív deklaratív realitásként tételezését. Utóbbi nem más, mint az egyszerű címkéknek gondolt kitalált és valós pusztá fölcserelése.

³⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szabadkai nyomok* [1916] = GyG, 53.

Noha *A szegény kisgyermek panaszainak és az Aranysárkánynak* a kapcsolatát a köztük lévő motivikus átfedések folytán nehéz lenne tagadni, azt is érdemes nyomatékositani, hogy a két könyv „nem kevésbé önéletrajzi ösztönzésű, de más és más szerzői ént teremt”.³⁸ A Kosztolányi-szövegekre eleve jellemző többszólamúság, összetett hangoltság és a viszonylagosság szabadelvű tapasztalata persze elég általános jellemzők ahhoz, hogy mindkét műre vonatkozhasanak. Míg azonban a versfüzérben az emlékezés kettősségéből fakadó ambivalens hangütés mintegy eleve meghatározója a lírai megszólalásnak, addig a földidézés időbeli távolságát az *Aranysárkányban* az utolsó előtti fejezet teszi reflektálttá, s még itt sem azonosítja szükségszerű módon az elbeszélői távlattal.

Kitalált és valós viszonya Sárszeg kisvárosa esetében³⁹ már csak azért is bonyodalmas, mert a név „nem Kosztolányi leleménye”, hanem valós településnevekkel is összefüggésbe hozható.⁴⁰ Továbbá ha az olvasó nem a megfeleltetés vagy megfejtés igényével, hanem a rétegzett kapcsolódásokra s többirányú képzettársításokra tekintettel számol a Szabadka–Sárszeg névkapcsolattal, aligha kerüli el figyelmét a *szabad és sár* egymást ellentétező viszonya,⁴¹ amely a civilizáció hiányának, a peremlétnek, az akár erkölcsileg vagy megbélyegzőképpen értett

³⁸ SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 326. Lásd még KISS, *Az érett...*, 213–214, amely szintén joggal figyelmet arra, hogy a későbbi regényt éppúgy kétséges *A szegény kisgyermek panaszai* „palinódiájának” tartani, mint Szabadka ihlető vagy témát adó szerepét túlhangsúlyozni.

³⁹ A *Pacsirta* és az *Aranysárkány* mellett a *Gözfürdő* későbbi szövegváltozatában, az *Esti Kornél* harmadik fejezetében és Cseregi Bandi történetében szerepel.

⁴⁰ FRIED István, „...hogya a sárkány ne szítájon.” *Aranysárkány-értelmezések az Aranysárkányban*, Tiszatáj 2004/9., 62. Az írás utal Horváth Mária tanulmányára, amely a helynév kitalált és valós vonatkozásainak mérlegelésén túl Sárszveget a Kosztolányi-életművön belül összefüggésbe hozza a *Szegvár* (a *Gözfürdő* korábbi, *Oligocén és eocén* szövegváltozatában) és *Sárosvár* (a *Mátyás menyasszonyában*) szóalakokkal: HORVÁTH Mária, *Sárszeg. Adalékok az írói (irodalmi) helynévadáshoz*, Magyar Nyelvőr 1959/4., 423–428, különösen 424–425. (Horváth a kérdés korábbi említéseként hivatkozza: J. SOLTÉSZ Katalin, *Az irodalmi helynévadás*, Magyar Nyelvőr 1958/1., 53, 55.) Szabadka és Sárszeg topográfijának kapcsolatáról lásd HORVÁTH, I. m., 427; valamint vö. JÁSZ Dezső, *Hasznok és keserűségek. Egy szabadkai gimnazista század eleji naplója (1908–1910)*, s. a. r. DÉR Zoltán, *Szabadegyetem*, Szabadka, 2001, 51–52 (Életjel Könyvek, 85).

⁴¹ Ezen mit sem változtat, hogy a *Szabadka* szóban föltételezett *szabad* fő afféle népetimológia eredménye. A Kosztolányit is tanító, rá nagy hatással lévő Toncs Gusztáv (erről a kapcsolatról a Kosztolányiné közölte korai napló utalásain és a feleség életrajzi megjegyzésein túl lásd LN, 951. levél, 553–554) a magyarral szemben a szláv eredet mellett érvelt, igaz, 1913-ban, tehát jóval azt követően, hogy Kosztolányi elhagyta a gimnázium padjait: DÉR Zoltán, *Három tudós tanár*, Újvidéki Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1975, 67–86. A város neve körülí vita azonban jóval korábban kezdődött: lásd KISS, *Adalékok...*, 192.

besározódásnak a motívumköréből a sárba való beleragadást, a bezártságot és megkötöttséget emeli ki.

Sárszeg mint a sáros, poros vidéki kisváros archetípusa sok szempontból a parlagiasság, az elmaradottság, a bezárkózás jelképe is;⁴² jelentése mégsem szűkíthető-korlátozható erre a gúnyos-elmarasztaló aspektusra. Az érett alkotások mellett nemegyszer Kosztolányi korai szemléletében is találni olyan összetett motívumokat, „amelyek Sárszeg világát egyszerre tüntetik föl kisszerűnek és gazdagnak”,⁴³ amelyek tehát az otthon meghittségétől s bizalmas természetességétől sem mentesek. Kosztolányi egy 1910-es írása is csak fölszínes olvasatban sarkítja ki a kérdést:

Azoknak, akik tudnak és szeretnek írni, figyelmükbe ajánlom ezt a címet, és kérem, írjanak hozzá egy regényt. Az alföldi por, a bácskai por az, amiről eddig még semmit sem hallottam. Pedig az embernek csak két hétig kell pácólni ebben a sajátos bácskai atmoszférában, hogy felfedezze ezt a különös elementumot, ezeket a szürke, gégeszárító, tüdőroncsoló, betegítő és áltató szemcséket, melyek esztériként szunyoghálónkon döngicsélnek. [...]

[...] Jöjjön egy író, aki nemcsak adomákat mond a bácskai kedélyről, de valami nagyot mer és akar. Itt ezer és ezer új tárgy várakozik rá. [...]

[...] Nem értem meg, hogy az alföldi por, mely már annyi embert züllesztett le az iszákosság rothadt pocsolójába, és még többet tesz kehecsé, rövidlátóvá és vidékiessé, miért ne faraghatna egy erős fejű és erős szívű emberből művészt, írót, igen-igen nagy regényírót?⁴⁴

⁴² Ennek hangsúlyos példjaként lásd a fiatal Kosztolányi kifakadását: LN, 18. levél, 25–27. Vö. még *A szegény kisgyermek panaszaiból* emblematikussá lett, „Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska” kezdetű – egyébként nem teljesen egyértelmű modalitású – verssel: ÖV, I, 171.

⁴³ SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 81, de lásd még 20–21, 80, 112, 229, 350, 354–355. Szabadka sajátos-kettős városi helyzetéről szól GERŐ András, *Egy viselkedésforma ellentmondásai a századelőn* = „Számadás”. *Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulójára*, szerk. FRÁTER Zoltán, ELTE, Budapest, 1985, 14–23. Az éppen Kosztolányi születése táján modern nagyvárossá váló Szabadkáról lásd még KISS, *Adalékok...*, 195–199. Elsősorban Iványi és Toncs korábbi vélekedését ismertetve, Kosztolányi Bácska-képét azonban egyneműsítve vö. DÉR, *Három tudós...*, 62, 96, 100.

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Alföldi por* [1910] = ÁÓ, 465–467. Fölhívja rá a figyelmet ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és az orosz irodalom*, Akadémiai, Budapest, 1990, 83, majd egy Csehov-kritika motívikus-szemléleti párhuzamát említve 85 (*Modern Filológiai Füzetek*, 47). A Szabadka mellett Sárszeg világát ösztönző Flaubert és Csehov vonatkozásokról szintén szót ejt SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 134–135. Talán az sem mellékes, hogy Kosztolányi valamivel később, 1927-ben

Ez a vélemény minden elmarasztaló, a fizikai és lelki betegségeket fölvonulató metaforikája ellenére is azért olvasható ambivalensen, mert az irodalom, a művészet születésével, a regényírás ösztönző lehetőségével fűzi egybe ítéleteit. Olyasvalaminek adva hangot ezzel, ami minden posványosságában és porfészek jellegében is, a maga módján: különleges.⁴⁵

Az *Aranysárkány* figurái közül az egyik leghatározottabb utalás – ahogy Kosztolányiné könyvéből is kiviláglott – Novák Antal és az édesapa, a tanár és gimnáziumigazgató Kosztolányi Árpád között bontakozik ki. Még akkor is, ha másfelől Nováknak – vagy a regény bármely más szereplőjének – az alakja teljesen megérthető a beléje keveredő életrajzi adalékok foltárása nélkül is. Ennek szinte jelképe, hogy a párhuzam legfontosabb mozzanata – az öngyilkosság – éppen hogy maga is a kitalált és valós határán billegő félelmes gyermekkori emlékek közül való. Csak néhány apró hasonlósággal toldom meg, amit erről korábban írtam: ilyen lehet a zivatarfigyelés,⁴⁶ a lombfűrészelés és barkácsolás,⁴⁷ sőt talán az apa íróasztalán heverő tárgyak leírása is.⁴⁸

A részint önmagával való sakkozás motívuma nemcsak Kosztolányi visszaemlékezésében bukkan fel – „Figyeltem őt, amint a lámpa alatt ül és a sakktáblára bámul”⁴⁹ –, de *A szegény kisgyermek panaszai* egy versének is témája:

A sakk.

Feketesárga tarkaság.

Figyelve áll őrt a sok tarka báb.

Apám órákig bámul, nézi-nézi

Turgenyevről szólva mintegy föleleveníti a regény címadó motívumát is: „Ebben a zárt világban természetesen minden esemény. Az is, [...] hogy a hétéves fiúcska fölenged egy papírsárkányt.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ivan Turgenyev* [Natalia, 1927] = ÉM, 118.)

⁴⁵ A kérdéshez lásd még KOSZTOLÁNYI Dezső, *A jó vidék* [1908] = ÁÓ, 307–310; Uő., *Vidék* [1910] = ÁÓ, 424–426; Uő., *Önmagamról* [Kosztolányi Dezső önéletrajza, 1913] = EÉA, 583;

⁴⁶ Lásd erről KISS, *Adalékok...*, 201: „Az Országos Meteorológiai Központ ekkor [Kosztolányi első gimnáziumi évében, az 1895–96-os tanévben] bízta meg Kosztolányi Árpádot a zivatarok megfigyelésével.” Vö. AS, 202, 206, 278.

⁴⁷ Lásd KDNé, 27; KOSZTOLÁNYI, *Édesapám* [1932] = BK, 386 és 388; Uő., *Homunculus* [1913] = ÁÓ, 650. Vö. AS, 206, 255.

⁴⁸ KOSZTOLÁNYI, *Édesapám* [1932] = BK, 386: „[...] íróasztalán kutakodtam. Rajzok voltak ott, hajszálvonalak, ívpapírok, számoszlopok, háromszögek, vonalzők”. Vö. AS, 329.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI, *Édesapám* [1932] = BK, 386.

és visszabámul, nézi őt a sakk.
Szivarfüstben beszélget véle hosszan,
mint egy komoly arab.⁵⁰

Mindennek változata a regényben:

Ökölbe szorított bal kezére támaszkodva a világgyűlölő mozdulatával szemléltette a bábokat, melyek a régi, repedezett viaszosvásznon sorakoztak, s olykor-olykor húzott egy figurát, méregetve szemével azt a láthatatlan ellenfelet, ki nem ült a szemben lévő nádszéken.⁵¹

Végül – valóság és fikció kölcsönviszonyát is újfent hangsúlyozandó – hozzá lehet tenni a szabadkai és regénybeli apát jellemző motívumok sorához, hogy nemcsak Kosztolányi Árpád lehetett Novák Antal mintája, de bizony fordítva is így esett. Megöregedett, betegségen átesett apjának az író éppúgy Arany János (kései) költeményeinek olvasgatását javasolja – már az *Aranysárkány* megjelenése után, 1925 végén –, mint ahogy részben Novák is az *Ősziké*től remélt megnyugvást.⁵²

A szabadkai emlékek másik – igaz, nem kifejezetten diákkori – kulcsfigurája Lányi Hedda: „Az *Aranysárkány* tanárkisasszonyának alakjában, első nagy szerelmének arcképét rajzolgatja.”⁵³ Hilda megítélésem szerint a Kosztolányi-életmű talán legnegatívabb szereplője, így nem meglepő, hogy figurájába első-

⁵⁰ ÖV, I, 184.

⁵¹ AS, 294–295, vö. 246.

⁵² Lásd KCsaL, 151. és 156. levelek, 240 és 246, LN, 905. és 909. levelek, 525 és 529. Vö. AS, 371.

⁵³ KDné, 252, a Hedda-szerelmről 171–176, de lásd még 190, 195, 202, 249. Kosztolányi leveleit idézve és Lányi Hedda naplóját fölhasználva sajátos műfajú, dokumentumokon alapuló, de dokumentumként nem olvasható könyvben idézte föl az eseményeket DÉR Zoltán, *Fecskelány. Dokumentumregény*, Forum, Újvidék, 1970; vö. Uő., *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza*, Forum, Újvidék, 1980, 103–106. Érdekességként említem – talán tudattalan elszólás, talán szándékos elírás –, hogy Kárpáti Aurél *Aranysárkány*-recenziója a Hilda-szál helyén „a korán érett és romlott Heddáról” tesz említést, mint ahogy korábban is kifejezetten „bácskai kisvárosról” ír: K. A., *Az Aranysárkány. Kosztolányi Dezső új regénye*, Pesti Napló 1925. ápr. 30., 10. Hilda és Hedda – részben épp e névváltozatokban megtapasztalható – kapcsolatáról, ennek ürtügény életrajz és fikció viszonyáról különösen érdekesen ír SZILÁGYI Zsófia, *A tökéletes szöveg illúziója. Kosztolányi Aranysárkányának példáján* = Uő., *A fellábú...*, 56: „Kosztolányi Lányi Hedda »hildaságát« tárja fel regénye szemantikai világában, s így voltaképpen megfordul a biográfikus közelítésmód”. Szilágyi alighanem joggal említi ebben az összefüggésben Kosztolányi egy (önironikus) vallomását: „Aki Hilda, maradjon Hilda. Ha Jolánnak keresztetem át, tollam elakad.” (KOSZTOLÁNYI,

sorban a Heddával való szakítás körülményei és motívumai játszhattak bele. Erről plasztikusan és részletesen tájékoztat egy Brenner Józsefnek, azaz Csáth Gézának 1910. június 12-én küldött levelét. Mivel ezt a tulajdonában lévő levelet Dér Zoltán – „kegyeleti okokra” hivatkozva – csak 2001-ben közölte, s így Réz Pál gyűjteményébe sem került bele, továbbá mert az *Aranysárkány* szövegével is szoros kapcsolatba hozható, teljes terjedelmében idézem:

Budapest, 1910. június 12.

Kéjlegek abban a gondolatban, hogy ezen a négy oldalon röviden feltárjam a lelkiállapotomat. Lehetetlen dolog: tehát izgat. Ha azonban mellettem leszel s minden szavamnak hiszel, mint egy ember a másíknak, mint férfi a másíknak, talán sikerül. Neked ezzel tartozom. Hiszen tetőled annak idején egy levelet kaptam, amely megindítója volt az én két és fél éves gyönyörű szerelmemnek. Valahogy úgy érzem, hogy a véget is be kell jelent[en]em neked.

Te tudod, ki volt neked Hedda. Ebben a lányban van valami bús bölcsesség, amely velem rokon. Az utolsó években rájöttem arra is, hogy végzetes testi kapcsolat vannak közöttünk s már nem tiltakoztam semmi ellen, még a lázító gondolat ellen sem, hogy miatta megtagadom az életemet, leteszem a tollat és élek. Az élet elvégre játék s érette érdemes lett volna játszani. Igen, kedves orvos, mi elmentünk a szerelem legvégső határáig. Én pedig állandóan metafizikai örületben voltam.

Ezt meg kell értened.

Néha napokig mást sem tettem[,] csak a szájára és a nyálára gondoltam.

Minden héten leutaztam hozzá. Éjjel utaztam le, nem aludtam, mert a dolgok sietősek voltak.

Most halld a következőket:

Májusban Rómában voltam. Több hónapra utaztam le. Volt pénzem elég. Egyszer csak eszembe jutott valami irtózatos. Összepakoltam, siettem haza Budapestre, onnan Szabadkára.

Tudod, hogy gyakran voltak közöttünk féltékenységi jelenetek. Te egy ízben közvetítője voltál. A lány sírt és esküdözött. Azután minden rendben (!) jött.

Indiszkreció... [1927] = NyéL, 375.) Az életrajzi kötődés lehetőségét elismerve kétkedőbb álláspontot foglal el SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 275.

A mostani féltékenységre semmi okom sem volt. Hazamentem. Hedda sugárzó szemekkel fogadott. Minő boldog. Hogy szeret. Elhervad, ha nem lát stb. stb.

A lány csakugyan szeretett. Ha elhagytam[,] lesoványodott, ha visszatértem hozzá, öt perc alatt megváltozott, kipirult, meghízott.

Tehát képzeld el ezt a helyzetet:

Egy este szemben állok vele a szobában. Durva vagyok vele. Sértegetem. Gyötöröm. Azt mondom neki, gyalázatos. Minden ok nélkül. Valami sötét sejtelem dik-tálja, hogy szúrjak a függönybe, valaki áll mögöttem. Odaszúrok. A lány sírva fakad. Bevallja, hogy valakivel levelezett. Irt neki 3 levelet. Mert az illető szerelmes volt beléje. Ártatlan leveleket.

Másnap 14et vall be. Az illetőt felkeresem. 39 levelet írt neki. Izzó, ocsmány szerelmes leveleket.

Ugyanakkor, mikor én is hasonlókat kaptam tőle. Mikor betegen feküdtem a kórházban és a Nyugatban megjelent négy legszebb, halhatatlan szerelmes versem.

Ez még nem minden. Két nap mulva egy másik viszonyát fedezték fel. Egy gimnazistával. Vele is levelezett.

Te, édesem, nem képzelheted el lelki állapotomat. Mit irjak? Halálos beteg voltam. A családjunk olyan volt, mint egy gyászoló família. Anyám egész éjjel borogatta a szívemet. Az agyam borulni készült. Gyakran éjjel, éjfélkor is elmentem a lányhoz s felkeltettem, hogy lássam legalább, hogy még él. Iszonyú volt.

Be kellett látnom, hogy szegény Hedda a legirtózatosabb hisztériában szenved. Ezek a mély és iszonyú aljasságok, amiket ellenem elkövetett, megbocsáthatatlanok. A lány még most is a legförtelmesebb hazugságok hálójában van. A könnyei is hazugok. Bűnös, átkozott, szívtelen hisztérika. Eddig is három embert tett tönkre. Egy szimpatikus ügyvédjelölt az ő áldozata. Látom éjjelenként, későn a szabadkai kávéházakban; züllik; nem vizsgázik. A másik kettőt nem említem. Világos volt tehát a helyzetem. Nekem nem szabad lovagias affért csinálnom, de azon kell lennem, hogy megmentsem ezt a szép, bájos lányt, ha nekem nem is, de legalább az életnek, mert a legsötétebb ösvény felé lejt, az utcasarok és a bordélyházak felé.

Öt ájult, iszonyú napon tárgyaltam a famíliával. Sírtak. Lefogytak. Megsápadtak.

A fiúk melletttem álltak.

Nem írhatom le a szenvedésemet. Én egy hónap óta nem dolgozom, fekszem, mint a félhalott és a levegőbe bámulok. Öcséd látta a szenvedésemet. Ő talán beszélhet. Egykor talán én is meg tudom értetni veled, mit éltem át és mit élek

át mostan. Láttam, hogy a leány a miliője miatt menthetetlen. Ernő bácsi u. i. azt mondja, hogy az egész egy bakfiscsíny. Átok reá. Megölte a lányát.

Elolvasom a levelem s úgy találom, semmit sem mondtam. Kár volt megírnom. Jobb hallgatni.

Ezért nem írtam neked eddig is.

De te azért írj. Levelemet pedig rögtön tépd szét.

Desiré

U. i. Mellékes, de talán érdekel, hogy köztünk és L.ék között teljes szakítás jött létre.

Ez a família a legzüllöttebb vándorkomédiás családnál is mélyebben áll.⁵⁴

A száj alighanem önmagában is az *Aranysárkány* fontos motívuma, s a levélben is hangsúlyosan szerepel, a szerelmi vonzódásra és vágyra utalva: „Néha napokig mást sem tettem[,] csak a szájára és a nyálára gondoltam.” A regényben Novák és Csajkás beszélgetésében ezzel több más motívum is összekapcsolódik:

Úgy szereti, mint a szőkeség a feketeséget, a kék szem a fekete szemet, az egyik árvaság a másik árvaságot, mely eggyé akar olvadni: kezét, mely az egyetlen kéz, száját, szalagszerű száját, mely értelemmel bír szavak nélkül is, s az egyetlen száj ezen a végtelen, ijedelmes világon.⁵⁵

Ugyanebben a beszélgetésben, nem sokkal később a levélnek az az önfelszólító, részint az önfeláldozással magát hitegető részlete visszhangzik, amely szerint „azon kell lennem, hogy megmentsem ezt a szép, bájos lányt, ha nekem nem is, de legalább az életnek”:

A találkozás különös volt. Tibor épp azért jött ide, ezt akarta. Beszélni óhajtott valakivel, ki okosabb nála. Bohó tervezetései között, az utolsó napon szerepelt az is, hogy félrevonja tanárját, s ő közli vele azt, amit Novák vele közölt. Most öröm és

⁵⁴ Az alábbi kötet utószavában: Jász, I. m., 149–151. (Vö. LN, 275–276. levél, 209–210: talán ez utóbbi két levél időbeli sorrendje fordított lenne?)

⁵⁵ AS, 259, vö. 262. A részlet az *Őszi koncert* első *A nő szól* jelzetű helyét is fölidézi: „Gyógyítja egyik száj a másikat, / gyógyítja egyik kéz a másikat, / gyógyítja egymást két szegény kis élet. / [...] / gyógyítja a fű a beteg sebet / s a fekete hajat a szőke.” (ÖV, I, 201–202.)

remény töltötte el, nem reszketett többé a szembenézéstől, úgy látszik, megtörtént az, amire várt. Fülében egyre tanárja szavai döngtek: megmenteni, megmenteni.

Ó, ha ezt lehetne. Megmenteni őt, mindenáron, az élete árán is. Hajlandó lett volna azonnal szíven löni magát, hogy megmentse őt. [...] Megmenteni őt, a jövődönnek, hitvesnek, feleségnek, megmenteni.⁵⁶

A korábbi aggodás, az éjjeli látogatások emlékének is akad párhuzama a regényben, a történetmondásnak egy olyan pontján, ahol nem dönthető el teljes egyértelműséggel, gyakorító elbeszélést olvasunk, vagy a Hilda által közölt „legújabb hír” egyszeri hatásáról van szó: „Vacsora után újra látnia kellett, azonnal látnia, még egyszer, hogy meggyőződjenek, él-e még, s milyen az arca és szeme.”⁵⁷

A Csáthnak írt, féltékenységgel kapcsolatos sorok szinte szó szerint ismétlődnek az *Aranysárkány* lapjain, miután Tibor lényegében bizonyosságot szerzett Hilda és Huszár Bandi bensőséges viszonyáról:

Rendezni próbálta gondolatait, melyek mintegy szemétkosárban heverték, egyik a másik hegyén-hátán. Hiszen ezt régóta sejtette. Mindig, a legnagyobb boldogság pillanatában is élt benne a kétség, egy nyugtalanság alakjában, hogy valaki áll a függöny mögött, csak oda kellene szűrnia, hogy följjadjuljon az illető.⁵⁸

A „másik”, a kávéházakban elzüllő, nők által tönkretett ügyvédjelölt némiképp talán fölstylizált alakja pedig a regény Biró Gyurkájában köszönhet vissza.⁵⁹

Az *Aranysárkány* Hildájának fontos, nem kevésbé ironikusan olvasható jellemvonására vetnek fényt a regénybeli szellemidézések.⁶⁰ Ennek nyoma Kosztolányi Heddához írt leveleiben szintén fölremlik:

[...] távolról is részt veszek azokban a séance-okban, amelyeknél Téglás elnököl. Szellemtestvéri üdvözlőlevelet küldöm magának és maguknak.⁶¹

⁵⁶ AS, 260–261.

⁵⁷ AS, 223.

⁵⁸ AS, 250–251.

⁵⁹ Vö. AS, 244–245, 250, 471.

⁶⁰ Lásd a regény hatodik és utolsó fejezetét.

⁶¹ LN, 169. levél, 159, de vö. LN, 146. levél, 146 is. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szellemeik* [1906] = ÁÓ, 132–134. 1917-es évfordulós írását Kosztolányi Arany János szellemének játékos megidézésével kezdi: Uő., *Arany János* [Kosztolányi Dezső előadása, 1917] = LF, 140–141.

Sőt az sem zárható ki, hogy a hintázás kedvelése is közös Hildában és Heddában; márpedig Hildát a negyedik fejezetben éppen egy vad hintázás – mint önmagának való örömszerzés – közepette látjuk viszont.⁶²

Apa és lánya, Novák és Hilda alakja mellett fontos szerepet töltenek be a tanárok és diákok figurái is.⁶³ Közülük értelemszerűen a tanárokról tudunk többet, a regényben is az ő vonásaik rajzolódnak ki általában élesebben. Lányi Viktor Kosztolányi halála után a szabadkai gimnázium tanárait is föloldozva írta: „Ismertem többet közülük: a szépajuszu, szépbeszédű *Toncs Gusztávot*, a tagbaszakadt *Révfy Zoltánt*, a szikár *Loósz Istvánt*, *Prokesch Ignácot*, a fizikust. (Az »Aranysárcány« tanárfiguráiban hol tisztán, hol elmosódva földeregenek külső-belső jellemvonásaik.)”⁶⁴

Prokesch Ignácról például nem sokat tudni, de Kosztolányit bizonyosan tanította, s talán az ő keménysége is belejátszhatott Novák igazságos – de félelmes és irritálóvá nő, a gyengeséget egyszerre elkendőző és fölnagyító – szigorúságába: „Az V. osztálynak, ahová [Kosztolányi] jár, most Prokesch Ignác az osztályfőnöke. Róla azt írja Tápay-Szabó László: matematikát tanított, rettegett ember volt; finom és kivételt nem ismert.”⁶⁵ Csáth Géza naplójából azonban – alighanem némi egyoldalúsággal eleve a tanárok negatív jellemvonásait helyezve előtérbe – más kép rajzolódik ki, amely inkább Főris rendparti, a diákok rendreutasítására ok nélkül is alkalmat kereső szigorúsá-

⁶² Vö. DÉR, *Fecskelány*, 43: „Nagyon szeretek hintázni, és Dide jól meghintáztatott.” Bár a kötet narratívája – Dér állítása szerint – Lányi Hedda naplóján alapul, nem tudhatni, ez valóban így esett-e. S ha igen, Kosztolányi értelemszerűen akkor sem a lány naplójából merített, hanem azzal egybevégtetően, de jelképesen átfelváltva emlékezett az eseményekre.

⁶³ Hogy Kosztolányit nyolcadikosként „kizárják a gimnázium kebeléből”, „talán egyik oka annak is, hogy örökre diák marad, nagy diák a nyolcadik osztályhoz rögzítve, valamivel az érettségi előtt” (KDné, 107). Az érettségiről lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = ÁÓ, 79–80; a nevelési elvekről általánosabban Uő., *Heti levél* [1905] = ÁÓ, 101–103; Uő., *Magistra vitae* [1906] = ÁÓ, 114–116. A latin érettségi mellett a Minerva arany baglyával díszített, titkos jelekkel vezetett tanári zsebnaptárt is föloldozza Uő., *Szekundák alkonyán* [1908] = ÁÓ, 287–291; Uő., *A szamár és társai* [1934] = SB, 307; vö. AS, 203, 221.

⁶⁴ LÁNYI Viktor, „Szülőföldemnek bús határa!...” *Képek, emlékek, alakok Kosztolányi Dezső szülővárosából*, Pesti Hírlap 1936. nov. 8., 9. A szabadkai gimnázium tanárainak adatait gyűjti egybe HICSIK Dóra, *Alma mater. A szabadkai főgimnázium tanárai*, Életjel, Szabadka, 2010 (Életjel Miniaturák, 53).

⁶⁵ KISS, *Adalékok...*, 211, lásd még 220, valamint Kosztolányi Árpád jellemével-szigorúságával összehasonlítva két nem teljesen egyező véleményként 219. Kosztolányi számtanhoz fűződő félelméről – majd az osztály kevésbé sikeres dolgozatáról – lásd például a korai napló november 16-ai bejegyzését: KDné, 56, LN, 772.

gára emlékeztet,⁶⁶ míg beszédének népies jellege a regény öreg Ábris igazgatójára rímel.⁶⁷

– Most Prokes (alattomos rongy frater.):

„Ejnye, miket beszél itt maga, hogy lehet ezt mondani, mintha bizony nem érdemelte volna mög a bukást[.]”

[...]

A Prokes Nácinak persze régi passziója a leselködés[,] odasompolyog. Egyszer csak fölöttem érzem a rókavörös arcot és a száj rosszakarátú torzulattal haragosan s a pálinka bűzétől illatozva mondja:

– Hát nem szégyelli magát így ülni?⁶⁸

Kosztolányiné az ifjúkori napló egy tanár alakjához fűz zárójeles, az *Aranysárkányt* idéző megjegyzést:

... (?) és ki áll ott? a színfal mellett, az öreg Siebenburger. (Színésznők körül kuncsorgó tanár, az Aranysárkány egy alakja.)⁶⁹

Csak találgatni tudok, kire gondolhatott Kosztolányiné: a tanár föltételezhető erélytelensége talán az öreg Tálás Béla megfáradt engedékenységgel rokon,⁷⁰

⁶⁶ Főriséhez hasonló, bár legfőképp megkeseredett tanáralakot rajzol nem sokkal az *Aranysárkányt* követően Kosztolányi Dezső, *Tanár* [1927] = BK, 283–287.

⁶⁷ Utóbbihoz lásd AS, 471. Az ifjúsági kiadásban „szögediesen” szerepel (ASIfj, 253).

⁶⁸ Ifj. BRENNER József (CsÁTH Géza), *Napló. 1903–1904*, s. a. r. DÉR Zoltán, Szabadegyetem, Szabadka, 2007, 44–45, de lásd 46–47 is (Életjel Könyvek, 120). A „leselködés” talán Kosztolányi Árpádnak is szokása volt (lásd KISS, *Adalékok...*, 219), akiről Csáth a napló szóban forgó részében szintén indulatosan és elég levágólag ír (vö. BRENNER [CSÁTH], *Napló. 1900–1902*, 123, 136–137).

⁶⁹ KDNé, 54, Kosztolányiné zárójeles betoldását értelemszerűen, bár utalás és jelzés nélkül elhagyva közli LN, 771. (A részlet elején álló három pont és szintén zárójelben álló kérdőjel föltehetőleg kiolvashatatlan helyet jelez.) A tanárról s színésznők iránti hódolatáról, majd váratlan nyugdíjazási kérelméről lásd KISS Ferenc, *Diákribillió Szabadkán. Jegyzetek a régi Szabadkáról = Uő., Kosztolányi-tanulmányok*, 137–141; BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 114, 134, 150; BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1903–1904*, 21.

⁷⁰ Siebenburger szintén tanította Kosztolányit, történelemre: KISS, *Adalékok...*, 212. Így föltételezhetően rá vonatkozik: „Feleltem történelemből. Az öreg »Szibi« olyan volt, mint ősszel a légy!” (KDNé, 61, vö. 94, LN, 777, vö. 806.) Csáth egy Kosztolányihoz írott későbbi levele szintén a nehezen mozgó öreg Tálás alakjához hasonlatosan idézi föl a tanárt: „Emlékezel Szibi járására. Ez egy

azonban a színésznők körüli kuncsorgás legföljebb Biró Gyurka már említett elzüllésével hozható párhuzamba.

Iványi István ugyan nem volt Kosztolányi tanára, mert szembaja, majd megvakulása miatt már korábban nyugdíjazták, de ezt követően is Szabadkán élt, s mint a város történetírója később is köz- és elismertségnek örvendett. Ha nem is személyiségével, de a gimnáziumnak folytonos gondot jelentő romló látásával, majd annak elvesztése miatt kényszerű nyugdíjba vonulásával a szintén megvakuló Fóris Ferenc előképe is lehet.⁷¹ A már említett Tálás mintájaként Kiss Ferenc Csajkás Mihályt gyanítja, aki azonban Kosztolányi Árpád korábbi tanítványként az író diákkorában még viszonylag fiatal volt, s természettudományokat tanított.⁷²

Az *Aranysárkány* Novákot naponta látogató Barabás doktorában szinte kézenfekvő a gyermekkori Wilhelm Adolf emlékét (is) sejteni: „A doktor bácsi, az öreg *Wilhelm*, naponta kétszer-háromszor is átszaladt a Kosztolányi-házba, hogy megnyugtassa a kislfiút.”⁷³ Alakjának mintegy ellenpontja a regényben Bé-lus, a züllött gyógyszerészsegéd, akinek egyik előképe az az Ángyán Béla lehetett, akihez a fiatal Kosztolányit „szoros kapcsolat is fűzte 1906 táján.”⁷⁴ A diákkori naplóban is – méghozzá hangsúlyosan – fölbukkan:

tabeses járás volt!!” (Közli [BÍRÓ-]BALOGH Tamás, „Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső”. Az el nem készült Mostoha keletkezéstörténete = Uő., *Almodozók irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Pont, Budapest, 2006, 79.) A család a Kosztolányi érettségijét követő ősszel Szebenburgert gyanította az igazgatót ért hírlapi támadások mögött: BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1903–1904*, 82–84, egy Csáth-lelér részeként 138, a korábbi viszonyról – Táci gúnynévvel – vő. 8 is.

⁷¹ Iványiról lásd DÉR, *Három tudós...*, itt különösen 15.

⁷² KISS, *Az érett...*, 220. Csajkásról lásd a diák naplójából KDné, 60, 65, LN, 776, 780. Vő. KCsaL, 81., 135. és 139. levelek, 120, 123–124, 223 és 228. Csáth, akit Csajkás megbukott számtanból, persze ismét negatívabb képet fest: BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 62; Uő., *Napló. 1903–1904*, 44–47, 76, majd elismerőbben szól 116. (Utal rá Uő., *1000x ölel Józsi. Családi levelek 1904–1908*, s. a. r. DÉR Zoltán, *Szabadegyetem, Szabadka*, 2007, 105, 149, vő. 157 [Életjel Könyvek, 121].) KISS, *Adalékok...*, 215 még azt említi, hogy a meteorológiai megfigyelést az író apjától később Csajkás vette át.

⁷³ KDné, 23, s az ifjúkori naplóban: 72; LN, 786, vő. immár a kései naplóból: 829. A szülők gyakran emlegetik leveleikben, sokszor mint „a mi jó öreg Wilhelm dr. bácsink”: KCsaL, 17–20., 24., 34., 36., 46., 110., 263. levelek, 21–25, 28, 37, 39, 50, 178, 358, valamint a kötet utószavában: 422. Alakját összefüggésbe szokás hozni *A szegény kisgyermek panasza*inak doktor bácsijával, áldott aranyemberével is: ÖV, I, 138–139.

⁷⁴ KISS, *Az érett...*, 222. Az itt hivatkozott, Csáthnak küldött levelet lásd LN, 81. levél, 101, amelynek „praksziját” a cigányzenére mulatás összefüggésében említi KDné, 33 is. Ángyán és Koszto-

Aztán átvonult az egész kompánia *Ángyán Bélához*, ki gyakornokoskodik a patikában. Semmi szabályosság, de semmi jellemző vonás nincs arculatján. Azok közé tartozik, kik nem sokat törődnek az étellel. Jól élnek, kávéházba járnak, s lányokkal vigan élnek stb.⁷⁵

Majd a naplóban itt következik az éjjeli multság során énekelt egyik „jóízű diáknóta”, amely az *Aranysárkány* tizenkilencedik fejezetébe is bekerült, abba a patikai jelenetbe tehát, ahol Vili és Próféta Bélussal együtt „ünneplik” Novák éppen megesett elagyabugyálását.⁷⁶ A naplóban másnap is folytatódik a jókedv, s az ekkor harsogott nóta a regény hetedik fejezetében leírt multság diáknótájának alapját, pontosabban második szakának első két sorát adja.⁷⁷ Ugyanekkor „Bige tanár úr, ez a kedélyes fiatalember vitte a prímet”.⁷⁸ Bibó Bige György fiatalága, kedélyessége s nevének hasonlósága folytán is egyik előképe lehetett a hetedik fejezetben úgyszintén ekkor betoppanó Biró Gyurkának. Kosztolányiné *Ángyán Béla* kapcsán tett megjegyzése pedig talán a regény Valeszkáját idézi: Kosztolányi

Tizenhat éves. A szerelemmel ezután ismerkedik meg. *Ángyán Béla – a gyógyszerészgyakornok – elvezeti a „pólai lány”-hoz.*⁷⁹

A nevek pusztá egyezéséből vagy hasonlóságából botorság messzemenő következtetéseket levonni. Ahogy azonban Sárszeg mint a szabadkai vidék földrajzi nevei nemcsak fiktív, de reális jelleggel is bírnak, hasonló tapasztalható a személyek esetében is: Kosztolányi nemegyszer létező személyek neveiből meríthetett ötletet. Csajkás Tibor neve nemcsak a tanár Csajkás Mihályéval cseng egybe,

lányi kapcsolatához lásd még BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 98, 116, 136; DÉR, *Ikercsillagok*, 52–53.

⁷⁵ KDné, 64, LN, 778. Az itt lejegyzett, 1900 decemberének elején tartott multságot Csáth Géza naplója is megörökítette: BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 63–65.

⁷⁶ KDné, 64, LN, 778. Lekottázva jegyezte föl BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 64. AS, 356.

⁷⁷ KDné, 64, LN, 779. A teljes szöveget kottával együtt közli BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 64. AS, 244.

⁷⁸ KDné, 64, Bigéekről vö. még 61, 68, LN, 779, vö. 777, 782. Utóbbi említés szerint Bige az emberfajokról tartott érdekes előadást a Szabad Líceumban, míg Biró Gyurka a finnugor rokonnépek és nyelvek ismerője (volt) a regényben (AS, 245). Vö. még KISS, *Adalékok...*, 211; BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 65–66, illetve Bigének és Haverda Mátyásnak az önkormányzati választások során történt megverését említve 151.

⁷⁹ KDné, 99. A regénybeli Valeszkáról lásd AS, 345, 359, 440.

hanem Csajkás Balázséval is, akit Kosztolányi a gimnáziumból is ismerhetett.⁸⁰ Pepike figurájában éppúgy közrejátszhatott Pacsirta regénybeli alakjának emléke,⁸¹ mint egy valós ismerősé is, Kosztolányi édesanyjának barátnőjéé, Weber Jozefináé.⁸² Glück Géza a gimnázium diákjainak egyike.⁸³ Végül a „csillagász” gúny- vagy becenév Kosztolányiék gyermekkori barátjáé, Sztrókey Kálmáné is volt – nem csak a regénybeli, újságíróvá váló Zöldyé –, aki később elsősorban természettudományos ismeretterjesztő írásokat közölt – mint újságíró is.⁸⁴

A Kosztolányi-életmű motivikus kapcsolatai azonban nem korlátozódnak, nem korlátozhatók az életrajzi vonatkozással bizonyosan bíró motívumokra. 1912-ből a tragédiába torkolló *Tréfa* a forradalmas diákizgalmak, az „ugratások” által, a *Leányok* pedig főhősének, Gyulának a – sok leánytestvére folytán Oláh Gyusziéhoz hasonló – helyzete révén vetítheti előre az *Aranysárkány* néhány mozzanatát.⁸⁵ A *szegény kisgyermek panaszzai* légyfogójának is akad párja – a regény patikájában található meg az olvasó.⁸⁶

Alighanem fontosabbak – s a könnyen parttalanná váló fölsorolásnak gátat is vehetnek – a (papír-, illetve arany)sárkány életműbeli előfordulásai, amelyek értelemszerűen az arany és sár motívumkörébe is ágyazódnak.⁸⁷ A már említett

⁸⁰ Említi Jász Dezső naplója (Jász, *I. m.*, 57), valamint később orvosként KCsL, 58. levél, 66.

⁸¹ KISS, *Az érett...*, 215. A két regény közti szoros kapcsolatról egyébként lásd SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 262–263, 279; MOHAI V. Lajos, *A sárszegi regények és környezetük. Vonások Kosztolányi Dezső 1920-as évekbeli munkásságához*, Savaria, Szombathely, 2010, főként 39–44 (Kézjegy).

⁸² Kosztolányiéknál gyakori vendég volt: a családi levelezésben az apa (KCsL, 83., 119., 155., 161. levelek, 125, 197, 245, 251), majd az édesanya is többször említi (207–208. levelek, 311–312, valamint lásd a névmutató adatait: 445). Az ifjúkori naplóban is fölbukkan: KDnÉ, 85, LN, 798. Pepike *Aranysárkány*beli nevének kéziratbeli változásához – további érdekes példák mellett – lásd SZILÁGYI, *A tökéletes szöveg...*, 55.

⁸³ BRENNER (CSÁTH), *Napló. 1900–1902*, 164.

⁸⁴ Utal rá KDnÉ, 186; többször előkerül a levelezésben (például LN, 300. levél, 220); említi a kései napló is (LN, 834, vö. 874). Érdekességként vö. Jász, *I. m.*, 2001, 44. Zöldyről lásd AS, 239, 285, 469.

⁸⁵ Ezekre a párhuzamokra KISS, *Az érett...*, 214–215 hívja föl a figyelmet.

⁸⁶ „A légyfogóink hangosan zenélnek. / Néhány ügyetlen légy mindjárt becseppen / s bután evickél a csipős ecetben.” (ÖV, I, 170.) – „A gyógyszerár gyakornokszobájában volt egy ecetesüveg-légyfogó. / Szennyes kockacukorról szálltak az üvegharangba a legyek, belecseppentek a csipős folyadékba, s ott úsztak, evickéltek, söréten nyüzsögtek egymás hátán, míg lassan el nem pusztultak. / Az üveg-légyfogó vékonyan-vastagon zengett, mint egy hangszer.” (AS, 411.)

⁸⁷ Az arany, sár, sárga, szöke és fekete motívumköröknek nem föltétlenül az *Aranysárkányt* előlegező-idező, de általánosabban az életműben vázolható összefüggéseit gazdag példaanyaggal, nem pusztán fölsorolásszerűen értelmezi SZILÁGYI Zsófia, *Aranysárkány = arany + sár? Egy regénycím nyo-*

Néhány levél a „Zöld Napló”-ból öngyilkosságra készülő, magát mintegy a halállal eljegyzettként láttató naplóírója például így vall:

Én már gyermekkoromban halottak között botorkáltam és koporsókról álmodtam. Temetőből engedtem fel a léggömböket és a sárkányokat.⁸⁸

Ebben a cselekményt tekintve nyílt előreutalásban a sárkány olyan jelképes keretbe illeszkedik, amelyben egybeér játék, álom és elmúlás, összekötvén a léggömbök föntjét a koporsók lentjével, s az embert mintegy közbük helyezve. 1910-ben az emberi létezés hasonló, végső pontok közé feszített ellentmondására utalhat – főültesen talán az antik tragédiák, esetleg Vörösmarty szemléletét is idézve – az embert mint a „csillagok sárkányát” láttató fölkiáltás.⁸⁹

Az újságot Kosztolányi már 1905-ben „modern, kormányozható papírsárkánynak” látta,⁹⁰ majd öt évvel később a papírsárkányt az írás jelképeként tekintette – az újságíró által papírra vetett, az újság papírján tőle elszakadó gondolatokra vonatkoztatta.⁹¹ Túl azon, hogy utóbbi az aranyásárkány motívumának önértelemző olvasásához is ösztönzésül szolgálhat – megerősítve ezáltal, hogy a jelkép éppúgy nem fejthető vissza valamely egyedüli jelentésre, mint Novák öngyilkosságának lehetséges indítékai is legfőljebb részizagságokként, a módosuló értelmezői távlatok függvényeként vehetők sorra –, a papírra tett és játékosan-fenyegetően eltávolodó gondolatok hasonló mozgást jeleznek, mint amely az *Aranyásárkányban* emlék és írás, reális és fiktív bonyolult keretező eljárásaiban sejlik elő.

mában = Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Anonymus, Budapest, 1998, 92–105 (Újraolvasó); vö. SZILÁGYI, *A tökéletes szöveg...*, 57. Az aranyvíz motívuma egyébként előfordul a – regény távoli előzményeként – Kiss Ferenc által említett *Piros ködben*, későbbi címén *Orfeumban* is (Kiss, *Az érett...*, 215). Jóval fontosabb ennél, hogy Szilágyi Zsófia Móríciz *Sárányának* (SZILÁGYI, *Aranyásárkány...*, 105), míg Kiss Ferenc Tóth Árpád *Lélektől lélekig* című versének (Kiss, *Az érett...*, 212–213) egyszerre motivikus és eszmei ösztönzését emeli ki.

⁸⁸ ALE, 223.

⁸⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A repülő hérosz* [1910] = ÁÓ, 439: „Ó, Ember, Fölfelénéző, Fölfelévágyó, Fölfelészálló, csillagok sárkánya, röpjélj”

⁹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = LF, 328.

⁹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyári politika* [1910] = ÁÓ, 444. Ez a kép 1918-ban ismét előkerül *Az allegóriák kora* című névtelen, Kosztolányinak tulajdonítható kétes hitelű írásban (a föltételes azonosítást elvégezve közli: LENGYEL András, *Kosztolányi-dubiózák*, Forrás 2006/11., 110). Hasonlóan szó és sárkány közt terem – az iskolás kora is emlékeztető – metaforikus kapcsolatot KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kis naplóm* [1923] = Hattyú, 160.

Az életműben 1915-ben magának az aranysárkánynak a motívuma is előfordul: „Aranysárkányok vicsorognak rá, mint otthon a kuvaszok, s kilenc áspis ágaskodik feléje, s kilenc ördög tekergőzik a karjára.”⁹² Igaz, ennek a népi képzeletvilággal keveredő távol-keleti szörnyféleségnek elsősre nem sok kapcsolata látszik a regény címbe emelt jelképével. Ami motivikus jellegű különbségeik ellenére, szerepkörük s szövegbeli működésük révén mégis rokonítja a két aranysárkányt, az egyfajta sajátos – ismételten, de mindegyre más vonatkozásban értelmezhető – kettősség.⁹³ Az 1915-ös tárcanovella kínai sárkánya egyszerre tűnik föl úgy, mint eleven és élettelen, élőlény és szobor, dísz és fenyegetés, szép és rettenetes, értékes ősi hagyomány és magyarázhatatlan idegenség.⁹⁴ Olyan jelentéslehetőségek metszéspontjaként, amelyek a maguk összetettségében – közel tíz év múltán – az *Aranysárkány* elbeszélésében bontakoztathatók ki, s teszik egyben újraolvashatóvá a motívum többi megjelenését.

⁹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Regényes emberek. Székely fi az aranysárkányok között* [1915] = Füst, 148; vö. Uő., *Kis kínaiak* [1914] = Füst, 64; Uő., *Kínaiak* [1922] = SzE, II, 766. A sárkány motívuma a harmincas évek elején is fölbukkan a kínai kisfiúkkal és általánosabban a kínaiakkal kapcsolatban: „Papírsárkányokkal versenyt rendeznek, s azokra fogadnak, mint nálunk a lovakra. Örökké játszanak.” (Uő., *Kínai költészet* [1931] = ÉM, 401.)

⁹³ Lásd SZILÁGYI, *Aranysárkány...*, 93, ahol a motívumvizsgálat összefüggésében a sárkány mint játék és szörny nyer kettős jelentést; a fordíthatóság, nyelvi jelölés kérdéséhez kapcsoltnak vö. SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 255. Szilágyi Zsófia egyébként az *Esti Kornél* Sárkánya esetében látja a két irányban haladó olvasás lehetőségét újra termékenyen kihasználhatónak (az 1933-as kötet ötödik fejezete mellett az *Esti Kornél kalandjai* ciklus *Sárkány* című elbeszélését lehet említeni).

⁹⁴ A sárkány 1914-ben általánosabban is a kulturális távolság, idegenség jelképeként jelenik meg, a „régí magyar népképzelet” fényében, nyílt távol-keleti képzettársítás nélkül, már ekkor kettős modalitással, egyszerre félelmesen és csodásan rendkívüliként, szokatlanként: az Óperenciás-tengeren, a valóság határán – ami „körülbelül a magyar határ” – túl „látni csodákat, a mézzel folyó folyókat és a sárkányokat”. (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Túl az Óperencián* [1914] = Füst, 73.)

III.

AZ IRODALOM ÖNÁLLÓSÁGA? KOSZTOLÁNYI TUDOMÁNYFÖLFOGÁSÁRÓL

Nehezen vonható kétségbe, hogy a különféle történeti-művelődési áramlatok kölcsön- és együttműködése termékeny távlatokat nyithat az emberi alkotás és gondolkodás számára. A legjelentékenyebb művek időről időre más módon szólaltathatók meg, változó s új összefüggésekbe illeszkedve újraértelmeződnek, és mindegyre érvényes válaszokat adnak az őket faggatóknak. Alighanem szemléletes példája ennek Kosztolányi egyik kedves szerzőjének, Shakespeare munkásságának mozgalmas befogadástörténete.

Shakespeare rendkívül sokat foglalkoztatta, izgatta Kosztolányit mind alkotóként, mind értekező esszéistaként, mind tudós fordítóként, aki ezért igyekezett is alaposan és napra készen tájékozódni az angol klasszikus műveit taglaló szakirodalomban.¹ Például Caroline Spurgeon többféleképp megítélhető, de a Shakespeare-kutatásban vitathatatlanul nagy hatású összefoglaló munkájáról, amely 1935-ben látott napvilágot, az akkor már súlyos beteg Kosztolányi 1936 legelején, önmagában is beszédes *Új és régi Hamletek* alcímű „irodalmi levelében” rögvest említést is tesz a Pesti Hírlap hasábjain.² Ugyanakkor az ilyen irányú stílus kutatás fő eredményeit már a Móricz *Barbárok*járól írott 1932-es Nyugat-beli elemzés bevezetőjében ismerteti,³ majd ezek a gondolatok egy 1933 eleji, az olvasásról, a szavak és – az ezzel szinte egyjelentésűnek vett – képek mindennapi és költői hasonlatosságairól morfondírozó irodalmi levélben köszönnek vissza.⁴

A Shakespeare iránti fokozott érdeklődés – a nyelvek különbözőségének ösztönzően nyugtalanító tapasztalata mellett – föltehetően komoly szerepet játszott abban, hogy Kosztolányinak határozott véleménye alakult ki a művészetek, az alkotásokról adott értelmezések történeti változékonyságáról, viszonylagosságáról. Ám nemcsak az emberiség története során átformálódó látásmódok különbségeivel, hanem az olvasás és megértés eltérő válfajaival való számvetés is hozzájárult a gondolatok ama termékeny összjátékához, amely révén szépirodalmi művei, sőt

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 429, 487.

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Irodalmi levél. Új és régi Hamletek* [1936] = ÉM, 477.

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Móricz Zsigmond* [*Barbárok. Móricz Zsigmond új elbeszélései*, 1932] = EEA, 274.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Irodalmi levél* [1933] = ÉM, 458.

ehhez hozzáérhető fordításai mellett Kosztolányi Dezső esszéi is a 20. század legjelentékenyebb, napjainkban is eleven és megújuló szellemi teljesítményei közé sorolhatók.

A gondolkodás és értelmezés viszonylagosságának eszméjébe belefoglaltatik Kosztolányi saját korának sokféleségéről szerzett tapasztalata: olvasmányai nemcsak minden korból, de – valóban nem mindig rendszerezett módon – a legkülönbözőbb kultúrákhoz és iskolákhoz köthető művek közül kerültek ki. Példát adnak erre a már fölhozott Shakespeare-esszék, amelyek egyben Kosztolányi tájékozottságát is mutatják az őt mélyen foglalkoztató kérdésekben. Az, ahogy a leginkább Spurgeon nevéhez kötött elképzelést – más forrásból – szinte azonnal megismeri és ismerteti, évekkel az angol irodalomtudós összefoglaló könyvének megjelenése előtt, a mai kor embere számára is jószerével arcpirító tapasztalat, mikor pedig a világháló az emberi tudásanyag soha nem látott hozzáférhetőségét váltja valóra mind gyorsasága, mind átfogó mivolta révén. Kosztolányi viszonya a technikához, még inkább a tudomány(ok)hoz mégsem olyan egyértelmű és elfogadó, mint az ebből a tényből következhetnék. Az 1936-os írás – kisarkítva a korábbi értékelést – visszafogott, sőt borúlátó hozzáállást sejtet a tudományos következtetések (irodalomértői) lehetőségivel szemben: „Érjük be azzal, hogy *Hamlet* a legtitokzatosabb mű.”⁵

Kosztolányi esszéíróként és értekezőként már korán szembesült azzal a kihívással, amelyet a kor természettudománya, illetve pozitivistá tudománybölcselete intézett a művészetek, illetve tudományos igényű vizsgálatuk-értelmezésük irányában. 1905-ben úgy látta, hogy „új időkben élünk, mikor a tudományokkal karöltve kell haladni a költőknek”.⁶ Egy másik írásban pedig magyarázattal szolgál arra, miben is keresendő művészet és természetismeret közös célja, s az emberi gondolkodás látszólag eltérő formái hogyan erősíthetik egymás törekvését:

A tudománynak, a költészetnek, a politikának, minden emberi cselekedetnek, gondolkodásnak fő célja rendet teremteni a zavaros káoszban, elveket keresni a rendszertelenségben, egységben látni a természet változó jelenségeit is.⁷

⁵ KOSZTOLÁNYI, *Irodalmi levél* [1936] = ÉM, 477.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = NyéL, 348. Lád még Uő., *Két titkos batalom* [1907] = ÁÓ, 256.

⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A munka napja* [1905] = ÁÓ, 105. Vö. „Ebben a korban látták meg [...] a tudomány poézisét, a költészet tudományosságát, s ugyanez a kor vette észre az újságíróban a

Amikor Ludwig Boltzmann alakjára emlékeznek, akinek előadásait bécsi tanulmányéve alatt hallgathatta, Kosztolányi szintén az általános rendszer fölfedezésének éppúgy tudományos, mint bölcséleti igényét emeli ki, az eltérő területek egységbe fogásának képességét: „idővel belátta, hogy csak a szintetikus látás, a költők és a bölcselek magaslata méltó hozzá”.⁸

A tudományok és a művészetek kölcsönhatását sürgető szemlélet kibontakozásával párhuzamosan az előbbi részlegességének gondolata, a tudomány megválaszolatlan kérdéseinek súlya is hangot kap. 1906-ban Kosztolányi ezzel magyarázza azt, hogy ismét látunk szellemeket, és hiszünk a közvetlenül nem érzékelhetőben.⁹ Az emberi gondolkodás különféle irányainak egymást erősítő egységbe rendeződése persze másképpen nem is igen lenne elképzelhető, a természetismeret tudományos megállapításainak korlátlan érvényessége esetében. Csakhogy eme szükségszerűs elkerülhetetlen korlátozottság ellenében – különösképp a világháború tapasztalata nyomán – mind jobban a tudományok racionalitáskeresőjében való általános csalódás válik Kosztolányi számára meghatározóvá:

Most nem a logikában és a matematikában bizakodunk. Csalódtunk bennük. Ha ezek a pozitív tudományok annyira csalafinták, és mindaz, amit látunk és érzékelünk, annyira megbízhatatlan, akkor talán a dolgok mögött van valamilyes törvény. [...]

művészt és a tudóst is.” (Uő., *A perc művészete* [1906] = ÁÓ, 189; Uő., *Proletárköltészet* [1908] = NyÉL, 545; lásd még Uő., *A másodperc művészete* [1910] = ÁÓ, 447.)

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A gondolkodás halottja* [1906] = ÁÓ, 213; vö. még Uő., *August Strindberg [Fekete lobogók, 1907]* = ÉM, 207; Uő., *Kóbor Tamás* [1910] = EÉA, 82–83; Uő., *William Shakespeare* [W. S., 1916] = ÉM, 16–17. Arra, hogy tudomány és művészet szintézisének igényét megfogalmazza, aligha elsősorban Boltzmann ösztönözte Kosztolányit, még ha meg is erősíthette őt ebben. Vélhetően nagyobb szerepe volt ebben a matematikus-filozófus Zalai Béla hatásának, akire Kosztolányi – több pályatársához hasonlóan – mint afféle eszményi olvasóra tekintett. Zalainak elsősorban Juhász Gyulával való kapcsolatát tárgyalja, de ennek kapcsán Kosztolányi is érinti LÉNGYEL András, *Juhász Gyula, Zalai Béla és „a válasz metafizikája”*. *A 20. század eleji irodalmi forrongás gondolkodástörténetéhez* = Uő., *Képzlet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Quintus, Szeged, 2010, 117–138.

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szellemek* [1906] = ÁÓ, 133–134. A „tudomány csödjét” emlegetve lásd még Uő., *Charles Baudelaire [Baudelaire, 1906]* = ÉM, 123; majd évekkel később Uő., *Pósa Lajos* [1920] = LF, 246.

Soha ilyen meztelenül nem állott előttrünk az élet. Végre a történelem halad utcáinkon. Belül azonban az ember misztikussá válik, a szemre fátyol, a lélekre köd borul.¹⁰

Később már a háborútól függetlenül fogalmazott úgy, hogy „XX. század, repülőgép és rádió ellenére is még mindig regényes nép vagyunk”.¹¹

A pálya korai szakaszát követően fokozatosan olyan – esetenként már a madáchi falanszter színre is emlékeztető – tudományszemlélet rajzolódik ki Kosztolányi esszéiből, amely a művészeteknek a modern élet keretei közt tapasztalható térvésztesével számol. 1930-ban azzal a vélekedéssel találkozunk, mely szerint a tudományok térhódításának társadalmi hatása nemhogy a gondolkodásmódok közti összjátékot, hanem egyenest az összefüggésekre vak részlegesség szellemi közegét erősíti:

[Goethe] volt az utolsó polihisztor, aki a XVIII. és XIX. század határmezsgyéjén, amikor a múltból ránk maradt anyag, a könyvtermelés, a közlekedés gyorsulása, a munkafelosztás rendszeressége ezt még nem tette lehetetlenné, magába ölelte az egész világot. [...]

Utána az élet elrétégződött. Szakemberek jelentkeztek, akik csak saját mesterségüket folytatták, szaktudósok, akik bölcsen ellenzöt tettek a szemükre [...].

Ez a szellemi elszűkülés a szükségszerűség törvénye folytán odáig fejlődött, hogy nemcsak a tudományok váltak el a művészetektől, hanem az egyes művészetek területén is parcellák keletkeztek [...].¹²

Kosztolányi tudományhoz fűződő viszonyának megfontoltságára vall mindeközben, hogy az élet egységes területének részekre oszlása sem csupán negatív oldalával jelenik meg nála. A Nyugat 1926-os évfolyamában közölt, új költészetéről tartott előadásban ez több szinten is megmutatkozik:

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Babona* [1915] = Füst, 128–129; majd jelentősen tágabb távlatból Uő., *XIII* [1917] = Füst, 399–402. Vö. másfelől Uő., *A háború anyja* [1915] = Füst, 165: „Most a hírszolgálat biztos és pontos, nincsenek legendák.”

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Csókok, kézcsokok, nagymamák és keresztmamák fergetege* [1934] = SB, 207. Vö. Uő., *Vidéki vendéglőben* [1935] = SB, 439: „A regényességet az egyszerűség váltotta föl, az önbírálat és önismeret.” A modern életszemléletnek a tudományos-technikai fejlődés hatására történő átalakulásáról lásd még e kötet első tanulmányát is: főként 20–30.

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Johann Wolfgang von Goethe* [1930] = ÉM, 51–52.

A XIX. század az élet hatalmas területét, melyen a költő annak előtte szabadon portyázott, fölparcellázta és gyarmatosította. Egy részét a politika szakította le magának, másikat az újság, harmadikat a regény, negyediket a tudomány, mely már nemcsak skatulyázott, cédulázott, hanem fényt vetett a nagy kérdésekre, tisztázott olyan árnyalati finomságokat, melyekre eddig csak a költőtől vártak feleletet. Az új költő területe megszűkült és gazdagodott.¹³

A gazdagság, amelyhez paradox módon a művészet mozgásterének összébb szorulása vezet, abban áll tehát, hogy a műalkotás immár nem visel tőle idegen bölcséleti vagy társadalmi szerepeket. Azzal és úgy foglalatostkodhat, ami sajtászerűsége szerint megilleti: az „élet felbogozhatatlan rejtélyével” s az egyéniséggel, miáltal „teljesen különbözik másoktól”.¹⁴ Költészet és modern tudomány úgy lépnek tehát föl egymás vetélytársaiként, hogy az ebből adódó vetélkedés – legalább részben – javukra is válik. A művészi alkotás és a természettani kísérlet annyiban rokoníthatónak látszik, hogy mindkettő kizárja magából a zavaró, az oda nem illő mozzanatok.¹⁵

Részben hasonló megfontolások húzódnak A Toll lapjain közölt hírhedt Ady-vitairat első része mögött, amelynek fő céltáblája – szemben a különvélemény második felében megfogalmazott irodalomkritikai főntartásokkal – nem annyira az Ady-líra, hanem az e köré épült kultusz rajongói, akik például „a verseit részint fizikai, részint metafizikai szempontból osztályozták, elsavanyodott, ködös agyukkal belepapoltak tücsköt-bogarat”.¹⁶ Ebben az irányban halad az okfejtés a politikai versírás lehetőségeinek megítélésében is:

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új költészetünk* [1926] = NyéL, 431; szó szerint átveszi Uő., *Vajda János* [Vajda János. Születésének századik évfordulójára, 1927] = LF, 212.

¹⁴ Mindkét helyen Uo. Az egyéniség efféle előtérbe állításához lásd még KOSZTOLÁNYI Dezső, *Komjáthy Jenő* [Heti levél. Komjáthy Jenő, 1905] = LF, 338; Uő., *Komjáthy Jenő* [1906] = LF, 274 és 279; míg ehhez képest elmozduló álláspontot sejtet részben már Kosztolányi Kassákról tett 1927-es nyilatkozata (EÉA, 652), valamint Uő., *Reviczky Gyula* [1935] = LF, 265. A háború szintén nem kedvezett az egyéni életnek: Uő., *Verseskönyvek. Levél* [1918] = EÉA, 517.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Útinapló* [1933] = SB, 103. Másutt Kosztolányi – a természettudományos esztétika 1920-as Goethe-elemzésbeli meghirdetését előlegezve – a műfordítást állítja be a művészetben belül annak, ami a természet megismerésében a kísérlet: Uő., *Horvát Henrik antológiája. Neue ungarische Lyrik in Nachdichtungen von Heinrich Horvát* [1919] = NyéL, 508; szó szerint átveszi az erre vonatkozó megállapítást Uő., *Ábécé a fordításról és ferdítésről* [1928] = NyéL, 519; vö. továbbá Uő., *Kazinczy Ferenc* [Kazinczy. Irói arckép, 1935] = LF, 100.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ady Endre* [Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről, 1929] = EÉA, 222. Kosztolányi Ady-képének – avagy ennek összetettségét hangsúlyozandó: „Ady-

Hiszen a politika manapság mindenütt mesterség lett és tudomány. [...] Egykor, mikor az élet még nem hasadt rétegekre a munkafelosztás elve szerint, a társadalmak régi szervezetlenségében, mikor a sajtó, vezércikk, kortesbeszéd, parlament nem szippantotta el minden mondanivalóját, még lehetett tárgya és értelme.¹⁷

Ezzel szemben – vélekedik Kosztolányi – a művészetbe tolvákó politika ma már oda vezet, hogy „eltakarja [...] azt, ami igazán fontos, létünk változhatatlan siralmát”,¹⁸ A tudomány előre haladónak gondolt mozgása így ismét a művészet függetlenedését, önállóságát segíti, jóllehet holmi belső fejlődést látni ebben csupán „felületes, könnyen hívó optimizmus” lenne.¹⁹

Tudomány és művészet ellentmondása legélesebben ott ölt alakot, ahol eme két terület határai óhatatlanul átmetszik egymást: az irodalomkritikában, a művészetről írásban, a mű s alkotás mibenlétének körüljárásában. A pozitivista módszertan elmélyült kidolgozói és művelői tisztában voltak önnön korlátaikkal: a tények és értelmi elemzésük világát nem kívánták azonosítani a világ egészével.²⁰ Csakhogy a haladást bálványozó fölületes pozitívizmus számára – hiába a harmadik évezred hajnalának okossága – a technikai-műszaki fejlődés a ráció háttartalan diadalának esélyével kecsegtethetett. Ez pedig már valóban a művészet legsajátabb mozgásterét fenyegette, az irodalom jelentőségét szoríthatta vissza: amennyiben az alkotás folyamata és a szövegek hatása maradéktalanul fölfejtethetővé válik, a műalkotást övező ama érdeklődés is elenyészik, amely nem kis részben épp az ismeretlennel történő szembesülésből s az ebből adódó kihívásból fakad.

Kosztolányi fölfogásának tudománytól tudományig haladó ívét ennek jegyében – belső ellentmondásaival és máig termékeny meglátásaival egyetemben – igyekszem bemutatni, elsősorban az olvasás természetével és tapasztalatával kapcsolatos megfontolások körüljárásával.

komplexumának” – változását és az Ady-vita hatástörténetét részletesen tárgyalja VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*, Balassi, Budapest, 2012.

¹⁷ Kosztolányi, *Ady Endre* [1929] = EÉA, 228.

¹⁸ Uo. = EÉA, 228.

¹⁹ Uo. = EÉA, 227.

²⁰ Vö. Kosztolányi, *Szellemek* [1906] = ÁÓ, 133: „a tudatlanságot a tudomány is elismeri”; Uő., *A titokzatos szám* [1909] = ÁÓ, 334: „a villamosság, melyet csak használunk, de valójában nem értünk”; Uő., *Jegyzeteim* [1935] = SB, 402: „Semmit se tudunk bizonyosan.”

Tudomány, irodalomkritika és művészet összetett kölcsönhatásainak kihívására Kosztolányi válasza föltétlen többrétű, és részben meghatározza az író kimondatlan tudományfölfogása. Első közelítésben utóbbi – legalábbis némely pontokon – egyezni látszik egy olyasféle pozitivista képpel, amely az emberi gondolkodás középpontjába a tényekre épülő következtetések eszményét állítja, lineáris haladással és az ismeretek összegződő halmozódásával számol, s tulajdonképpen a természettudományokat tekinti módszertani példaképek. Ebben a keretben a művészetek érvényének és önállóságának biztosítása is a korabeli pozitivista, illetve szellemtörténeti irányzatok érvrendszerei mentén kell történnék.

Bár 1905-ben Kosztolányi úgy látta, „az emberiség halad, lépést lépésre tesz a fejlődés létráján”, s eközben eszményeit egyre-másra váltja valóra,²¹ azt a típusú irodalomtörténeti módszertant már legkorábbi írásaitól kezdve határozottan elutasította, amely a mű magyarázatát az író életében vagy az alkotás körülményeiben keresi. Az előbb idézett megállapítás tőszomszédságában jelenti ki, hogy helytelennek tartja

azt az álláspontot, mely szerint az írók külső élettörténete után kell megítélnünk. Melyik az a biográfus, ki engem kielégít? [...] ha az íróról van szó, ne sandítsunk az irodalomtörténetekbe, hanem tisztán írásaira szögezzük szemünket. Ne azt kérdezzük, hogy élt az író, ihletett volt-e, mikor dolgozott, hanem arra feleljünk, jó-e a könyv vagy nem.²²

Szintén 1905-ben azt panaszoja: „Nekünk eddigelé nem volt nagy irodalomtörténészünk.”²³ Az írás arra is fényt vet, Kosztolányi nem a pozitívizmus törekvését mint olyant utasítja el, hanem éppen annak színvonalasabb hazai megvalósulását reméli. Nem csupán a követett szemléletmód, még inkább a tudósi formátum hiányosságait teszi felelőssé az irodalomtörténet-írás felemás helyzetéért. Legalábbis erre enged következtetni, hogy bár elismeri, „tudósaink nagyon szorgalmasak, belemerülnek az adatok vizsgálatába”, ugyanakkor azt veti szemükre, hogy ezenközben épp „maguk vesznek el benne”.²⁴ Ennek fő okát pedig abban látja:

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = *ÁÓ*, 89; *Ua.* = *ÉM*, 426.

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = *ÁÓ*, 86–87. (Nem azonos a 21. jegyzetben idézett *Heti levél*l.)

²³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bodnár Zsigmond* [*Heti levél. Bodnár Zsigmond*, 1905] = *LF*, 220.

²⁴ *Uo.* = *LF*, 220.

A tartalomelmondáson, az életrajz odacsatolásán túl alig-alig merészkedik egy-egy tudósunk. Nem érzik szükségét a jelenségek magyarázatának [...].²⁵

Az irodalomtörténet magyarázó megközelítésének alapjaként Kosztolányi „az emberlátáson alapuló művészi megértést” sürgette.²⁶ Később is kitartott amellett, hogy az író „életrajza helyett inkább a lélekrajzát kellene tanítani”, amelyhez „mindössze támasztópontul szolgálhatnának életrajzi adatai”, de a kutatás eredményei, a jelenségek megfelelő értelmezései, „csak [az író] munkáinak alapján” dolgozhatók ki.²⁷

Kosztolányi természetesen nem tagadta mereven és föltétel nélkül az alkotó életének, életrajzának és műveinek – leginkább lélektani áttételeken keresztül megvalósuló – kapcsolatát. Ezt azonban közel sem látta determinisztikusnak, mechanikus módszerré általánosítható elvnek – épp ellenkezőleg, az írást olyan közvetett és rejtélyes folyamatnak, működésnek vélte, amely teljesen aligha tártható föl, s éppen a fikciónak nyit teret. Már 1905-ben amellett szállt síkra, hogy „mikor írunk, nem az érzelmek s a tárgyak hatása alatt kell lennünk, hanem éppen emancipálnunk kell magunkat alóluk, bizonyos hidegségre kell szert tennünk”.²⁸ Majd közel negyed század múltán – kifejtettebben s a lélekelemzés alaposabb ismeretének hatását mutatta – azt olvashatjuk a közvetlen élményektől az értelemmel bíró műalkotásig vezető útról:

A friss élmények még nyersegek, épp közelségüknél fogva üresek, magától értetődöek. Ahhoz, hogy megteljenek tartalommal, hogy kiszínesedjenek, hogy megérjenek, előbb kissé el kell merülniök az öntudatlanba, előbb kissé el kell felejtenie őket annak, aki művészetté akarja formálni, csak aztán emlékezhet rájuk úgy, hogy az emlékezet művészi élmény is legyen.²⁹

²⁵ Uo. = LF, 221.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Zigány, az író* [1905] = ÁÓ, 107. Másutt – messzemenően elismerve Comte tudományban betöltött jelentőségét – az időtlen költészetről állította Kosztolányi, hogy „a Taine-féle hármas elv korlátai közül egyszerűen kisiklik” (Uő., *Charles Leconte de Lisle* [Leconte de Lisle, 1906] = ÉM, 112, vö. 114).

²⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Műhely* [1931] = NyéL, 471; lásd még Uő., *Tülvilági séták* [1931] = NyéL, 136; Uő., *Versek szövegmagyarázata* [1934] = NyéL, 492; Uő., *Rainer Maria Rilke* [Irodalmi levél, 1934] = ÉM, 366.

²⁸ KOSZTOLÁNYI, *Heti levél* [1905] = ÁÓ, 86.

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Háború és irodalom* [1929] = NyéL, 552; lásd még Uő., *Útinapló* [1933] = SB, 103.

Ennek fényében az *Ábécé a prózáról és regényről* egyik részletében Kosztolányi következetesen jelenthette ki, hogy „minden regény megfordított önéletrajz: az író önéletrajzának eltorzított, toldott, megfejtelt, álom által átnézett, »tetemesen bővített és javított« kiadása”, amely nincs kiszolgáltatva az író öntudatának sem, hiszen „csak arról van kedvünk írni, amit nem egészen ismerünk, de roppant kíváncsiak vagyunk rá”.³⁰ Ekként:

A költőt nem a valóságban kell keresni és nem is a műveiben, hanem valahol a kettő között. [...] Maga a költő sem arról ír, ami van, hanem arról, ami nincs, ami hiányzik belőle, a vágyról, az egyénisége lehetőségéről [...].³¹

Az alkotás tehát – nem mellesleg éppen úgy, mint a befogadás is – elszakadást jelent a közvetlen és egyéni, mindennapi valóság kézzelfogható, véletlenszerűségében a műalkotás rendezettségétől-megalkotottságától távol eső körülményeitől.³²

Az egységesen elgondolt és a természetvizsgálat módszertani eszményképére szabott tudományok rendszerébe illesztve az irodalomkritikának meg kell felelnie a tárgyyszerűség, bizonyíthatóság és értelmi következetesség követelményeinek. Ha az előbbi elvárást árnyalja, viszonylagosnak mutatja a jelenségek magyarázatának, a lelki folyamatok ingoványosabb talajon járó földerítésének eszméje, az értelem szükségességét és a világosság reá alapozott erényét Kosztolányi hajlott elismerni. Egy 1932-es hírlapi írásban – először említve Rylands Shakespeare-olvasatát – tartózkodóan fogalmaz az értelmi magyarázat lehetőségeit illetően, de egyenesen tagadja, hogy lenne más útja az irodalomról való beszédnek:

Nincs siralmasabb, mint mikor a bíráló elmeséli, hogy mit olvasott, és nincs émeletyítőbb, mint mikor egy könyv írásmódját utánozva körüllelkendezzi, hogy ezzel

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a prózáról és regényről* [1928] = NyéL, 451.

³¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Három arckép* [1929] = ÉTŐ, 117; vö. Uő., *Gyermek és költő* [1930] = NyéL, 459; író és életrajzi személy különbségéhez lásd még Uő., *Karinty Frigyes* [*Karinty torzító művészete*, 1933] = EÉA, 458; Uő., *Vásárnap* [1933] = SB, 40. A gondolatmenetből az is következik, hogy a vers őszintesége az esztétikai ítélet ellenőrizhetetlen szempontja, s leginkább csak a fércművek ideologikus menedéke: Uő., *Tanulmány egy versről* [1920] = NyéL, 406; Uő., *Kuncz Aladár* [*Fekete kolostor. Kuncz Aladáról és könyvéről*, 1931] = EÉA, 416; Uő., *Ember és világ* [1933] = SB, 37; Uő., *Ákombákom* [1933] = SB, 128–129.

³² Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szavalóestek* [1921] = SzE, II, 765.

„jellemzze”. Az ő feladata más. Nem hímet kell varrnia a művészi alkotásra, hanem hősiezen, rettenthetetlenül bele kell hatolnia titkaiba, az értelmével. Hogy az értelemről nem várhat döntő fölfedezéseket, ha oly szövevényesen összetettet, szerveset, érzéket vizsgál, mint a művészet, az kétségtelen. Sajnos azonban, erre a célra más szerszáma, más műszere nincsen.³³

A már említett Móricz-szövegmagyarázat hasonló összefüggéssel, szinte wittgensteini gondolattal indít:

Irodalomról leghelyesebb nem beszélni. Okosan arról csak hallgatni kell. [...]

De ha már beszélünk irodalomról – s néha valami ellenállhatatlanul arra sarkall, hogy mégiscsak beszéljünk róla –, akkor lehetőleg értelmesen beszéljünk szakemberek módjára, akik megvitatják egymás közt mesterségük csínját-bínját. A kritika célja, hogy megértesse azt, ami voltaképp érthetetlen, hogy egy alkotást ízeire szedjen, hogy föltárja szerkezetét, hatóeszközeit, leleplezze művészi titkait. Hogy ez értelmi működés, az kétségtelen. Ezen a téren azonban másra, mint értelmünkre, nem támaszkodhatunk. Tőle kapunk a legtöbbet.³⁴

Az egyszerre alig valamire és mégis igen sokra képes értelmi vizsgálódás számára – az irodalmi kritika színterén – Kosztolányi szerint nem marad más terület, mint a szövegek és művek érzékelhető megformáltságának elemzése. Ahogy epésen számon kéri:

miel törődik az az igazi zseni, aki véletlenül ír is, ha nem a szókkal? Talán a lombfűrészeléssel?³⁵

Föltehetőleg az sem véletlen, e kérdések – melyek éppúgy vissza is mutatják a lázálomban élő s föld fölött lebegő zseni naivan együgyű, de közkeletű fölfogását, mint az irodalmat más célnak alárendelő, kiszolgáltató pórén gyakorlatias távlatot – az Ady-különvéleményben tettek szert ily szarkasztikus élre.

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ákombákom* [1932] = ÉTŐ, 385.

³⁴ KOSZTOLÁNYI, *Móricz Zsigmond* [1932] = EÉA, 273–274.

³⁵ KOSZTOLÁNYI, *Ady Endre* [1929] = EÉA, 237.

A következőes értelmi elemzés módszerbeli eszménye olyan szövegértelmezői gyakorlat kimunkálását vonja maga után Kosztolányinál, amely a 20. századi műimmanens, szerkezetelvű irodalomkritikával rokonítható. Felesleges ebben tagadni az analízis pozitivista jellegű eszményének ösztönzését. Azonban ez már nem a szerző életére vagy környezetére vonatkozik – a szöveg válik gyümölcsöző alkalmazási területévé.

Jól mutatja természettudományos eszmény és szakszerű műkritika összefüggését, hogy 1920-ban – Goethe „Über allen Gipfeln” kezdetű versét és annak fordításait téve mérlegre – Kosztolányi a szövegvizsgálat induktív módszere mellett érvel, amely – miközben „értő közönséget nevel” – a verseket „előbb részekre bontja [...], s aztán újra felépíti, akárcsak az író tette, mikor verseit megalkotta”. Ezáltal pedig: „A módszer – bármily kezdetleges kísérlet is – az esztétikába a természettudomány rendszerét óhajtja belevinni.”³⁶ Jóllehet Kosztolányi hangsúlyozza, az elemzése révén „nem bogoztam föl minden rejtélyt”, ám azt is kijelenti, hogy a merőben más közelítéseknek is „ugyanerre az eredményre kellene jutniok, mert az igazság a matematikában és az esztétikában csak egy lehet.”³⁷

Évekkel később a művészet megismerésének természettudományos „forradalma” már jóval távolságtartóbb megítélés alá esik:

De hogy egy nyers tény, egy életrajzi adat s egy lelki történet, egy alkotás között az az egyszerű párhuzam volna, mint a természettudományoktól megittasult, felesletesen nagyzó és önhitt XIX. század hirdette, azt mi már kötve hisszük.³⁸

Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy a szövegmagyarázat értelmezői gyakorlatát – persze oldottabb formában – Kosztolányi valaha föladta volna. A főnti sorokkal egy évben, 1934 nyarán jelent meg A Pesti Hírlap Vasárnapjának hasábjain az a két részes cikk, amely alighanem legjobb példáját nyújtja Kosztolányi

³⁶ KOSZTOLÁNYI, *Tanulmány egy versről* [1920] = NyéL, 405; vö. Uő., *Juhász Gyula* [Juhász Gyula új versei, 1921] = EÉA, 391. Előzményeként lásd Uő., *Rainer Maria Rilke* [Rilke, 1909] = ÉM, 362.

³⁷ KOSZTOLÁNYI, *Tanulmány egy versről* [1920] = NyéL, 415. A tanulmányhoz többen hozzászóltak a Nyugat hasábjain, a maguk Goethe-fordításajavaslatait is közzétéve. A bíráló megjegyzésekre adott válaszában Kosztolányi nemcsak a „hangulatkritikákkal szemben” fogant álláspontja Arany János-i ihletére utal, hanem a természettudományos módszerelvárás élet is tompítani igyekszik azzal, hogy csak „hasonlatul emlegette” az esztétika terén, „a hasonlat pedig sohase jelent azonos-ságot”. (Uő., *Még egy szó a versbírálatról* [1920] = NyéL, 564, 566.)

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Madách Imre* [Erzsike és Éva, 1934] = LF, 195.

szinte alakelméleti értekező alapállásának: az első írás a versek szövegmagyarázatának elméleti-módszertani kérdéseit tárgyalja, míg egy héttel később a *Szeptember végén* elemzése ennek gyakorlati bemutatásával szolgál.³⁹

„Úgy látszik, nincs más mód, mint hogy a verset magából a versből értsük meg” – írja Kosztolányi Petőfi híres költeményének szövegértelmező olvasását bevezetendő.⁴⁰ Nem utasítja el a lélektani magyarázat eredményeit sem, de ezek elébe helyezi a nyelvi megalkotottság elemző vizsgálatát:

A másik, a fontosabb eszköz a szövegmagyarázat, mégpedig magából a szövegből, a szöveg elemeinek fölbontása, a szöveg legkisebb egységeinek, a szöveg molekuláinak és atomjainak, a szöveg nyelvtani kapcsolatainak, szórendjének, betűinek tüzetes elemzése.⁴¹

Talán még élesebben fogalmaz, mikor – túl az adatoló életrajzi szemlélet elvetésén – a lélektani és szövegmagyarázó közelítés rangsorának megfordítását indokolja. Részint az élettörténet-írással szemben kezdettől érzékelhető elégedetlenség folytán, s ellentétben a közvetlen személyes találkozásokra építő lélekelemző gyakorlattal, a szépirodalom esetében nincs más mód a lélek közelébe férkőzni – az író álmok és vágyak, ösztönzések és eszmények által átformált-kiegészített, végső soron tehát a művéhez hasonlóan fikcionalizált lelki világát megérteni –, mint a szöveg (nyelvi) megalkotottságának vizsgálata révén. Ezen az egyedüli úton kell a műértőnek föltétlen keresztül mennie ahhoz, hogy értelmes következtetéseket vonhasson le akár magáról a műalkotásról, akár bármi egyébről, ami vele összefüggésben áll:

Inkább bizakodunk a versidomban, melyet legalább érzékelünk, s általa következtethetünk a lélekre, anélkül hogy folytonosan a lélekről papolnánk, mint a kuruzslók.⁴²

³⁹ A Réz Pál által sajtó alá rendezett kiadás külön kötetekben hozza: KOSZTOLÁNYI, *Versék szövegmagyarázata* [1934] = NyéL, 491–495; Uő., *Petőfi Sándor* [Szövegmagyarázat. Szeptember végén, 1934] = LF, 185–190. Ugyanebben az évben, de több mint három hónappal később még egy szöveg kapcsolódik ehhez a megkezdett sorozathoz: Uő., *Babits Mihály* [Szövegmagyarázat. Anyám nevére, 1934] = EÉA, 361–365.

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI, *Petőfi Sándor* [1934] = LF, 187.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI, *Versék szövegmagyarázata* [1934] = NyéL, 494.

⁴² KOSZTOLÁNYI, *Petőfi Sándor* [1934] = LF, 190.

Az alkotásokat eszmék szószólójává, szócsövé laposító vitázóknak is azt lobbantja szemére az Ady-különlélemény, hogy

nem szeretik ők a betűt annyira, hogy önmagáért szeretnék, hogy elfelejtenék azt, mit jelentenek a szavak, hanem mindenáron valami nekik hasznost óhajtanának belőlük kihámozni. Megrémülnének, ha közölném velük, hogy a latin népek az irodalmat a betűről keresztelték el literatúrának.⁴³

Ha Kosztolányi nem is utasította el mindenestül a művész(et) környezetének pozitívista vagy lélektani vizsgálatát, azt tartotta, alkotás és befogadás összetettebb, titokzatosabb folyamat annál, semhogy megragadásának kísérletei maradéktalanul vagy akár csak elfogadható mértékben elegendet tehetnének a korabeli tudományosság módszertani kikötéseinek. A *rím elemzése* című 1933-as írás végkövetkeztetése szerint Arany János *Emlények* című versében

egy elmés csöpp *t* betű játszik és bújócskázik velünk. Megréveszt, majd elandalít. Nyilvánvaló, hogy aki a verset írta, az alkotás lázában lelte meg az összecsendést, s az olvasó, aki a verset hallgatja, szintén az ösztönével, egy másodperc alatt ragadja meg, tisztázza, élvezi azt, amit most a rím vegyi elemzése kiderített.⁴⁴

Amiképpen a műalkotás Kosztolányi szerint nem bontakozhatik ki ösztönös-álomszerű szellemi folyamatok közreműködése nélkül, úgy az olvasás sem képzelhető el egyoldalúan értelmi-rationális tevékenységnek. A befogadás legalábbis olyan többrétű folyamat, amelynek az érzéki műélvezet, az ösztönös megragadás, az elemző magyarázat egyaránt részét képezi.

A *rím elemzésében* úgy tűnik föl, hogy az olvasás különmemű síkjai összehangolhatóak, s egymást kiegészítve-segítve elvezethetnek a műalkotás teljesebb megragadásáig. Ahogy azonban szakadás ékelődik az értelmi következtetés vezette irodalomkritikusi elemzés zárt rendszere és az alkotó-teremtő ösztöntörékvés mozgatta meghatároz(hat)atlanabb művészeti gyakorlat közé, úgy válik el egymástól alkotás és befogadás tágabb életösszefüggésbe illeszkedő párbeszéde és a művészetkritika egyetemes tudományosménybe tagozódó eljárás módja.

⁴³ KOSZTOLÁNYI, *Ady Endre* [1929] = EÉA, 223.

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A rím elemzése* [1933] = NyéL, 485.

A tudományos elemző munka korlátozottságának pozitívista gyökerekkel is bíró elismerését Kosztolányi írásaiban nem kíséri a természeti és szellemi iránnyultságú vizsgálódások módszertani szembeállítás, a gondolatmenet mégis szellemtudományi összefüggésbe állítja az, ahogy az életvilág eltérő alrendszeireinek – művészetnek és tudománynak – a lényegi különbözősége tételeződik. A mű „rejtélye” innen nézve azért csak korlátozottan fölfejthető, a művészet sajátzerűségére azért nem fejthet ki lényegi hatást a tudományok hozzá képest külsőleges fejlődése, mert lélek (ösztön) és értelem, szervesen működő és széttagoltan rendezett eredendő (axiomatikus) kettősségébe-ellentétébe ágyazódik:

Amit ösztön teremtett, azt csak egy másik ösztön foghatja föl egészen. Értelem aligha.⁴⁵

Márpedig a nagy művészet „az életet jeleníti meg, a maga összetett, színes, föl nem bontható bonyolultságában” – fogalmazta Kosztolányi a boncolgatva elemző tudománytól eltávolodva, *Lélektani regény* című írásában, halála évében.⁴⁶ Vagy ahogy Petőfi-értelmezésében leszögezi, „a vers is olyan szerves valami, mint akármelyik élőlény”.⁴⁷

Ugyanakkor élő és mechanikus kisarkított szembeállítás – legalábbis a művészet vonatkozásában – szintén nem mutatkozik helytállónak. Kosztolányi hangsúlyozza, hogy érzés és értelem elválaszthatatlanul hozzájárul az anyag megmunkálásához, a forma kialakításához. Az élet egysége ösztönt, érzelmet és észet egyaránt magába ötvözt, így „az agyat és szívet nem tudom megkülönböztetni egymástól”.⁴⁸ Az alkotás során tehát az értelem működése a tudományokhoz képest ugyan korlátozottabb szerepkörben áll, de nem rendelődik egyértelműen az ösztönös megérzés alá:

Tudom, egy költőtől nem szabad betű szerint való logikát követelni. Végre ő nem az értelemre, hanem az érzésre föllebbéz. Világnézete [Ady messia-

⁴⁵ KOSZTOLÁNYI, MórícZ Zsigmond [1932] = EÉA, 273.

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lélektani regény* [1936] = NyéL, 498.

⁴⁷ KOSZTOLÁNYI, Petőfi Sándor [1934] = LF, 190.

⁴⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kritika* [1929] = ÉTŐ, 146; vö. Uő., *Gyermek és költő* [1930] = NyéL, 458.

nizmusa] azonban annyira sérti értelmemet, hogy érezni is képtelen vagyok vele.⁴⁹

Ahol tehát értelem és érzés kölcsönviszonya megbomlik, ott a szabad műélvezet feltételei is csorbulnak.

Vajon miképpen áll egymással érintkezésben az olvasó (személyének) tudatos és ösztönös oldala? Vajon a műelemző okoskodás szöveget középpontba helyező értelmi tevékenysége alárendelhető az alkotó és befogadó között kibontakozó behelyezkedéses megértésnek, titokzatos párbeszédnek? Kosztolányi a 20. század első harmadának végén vetette papírra gondolatait, s elvi okokból, a viszonylagosság tapasztalatának hangsúlyozása folytán, máig megfontolandó módon nem is igyekezett kísérletet tenni holmi teljes és zárt művészetelmélet kidolgozására. Természetesen – ahogy mi is mindannyian – nem volt független saját korának gondolkodásmódjától és szóhasználatától. Azonban éppen ez előtt a háttér előtt mutatkozhatnak meg markánsan szemléletének ama jegyei, amelyek az olvasásról való kritikai gondolkodás összetett-rétegzett tapasztalátára vallanak.

Már a világháború előtt is nyomát lelmi Kosztolányi cikkeiben annak a föltevésnek, hogy – legalábbis az új művészetben – az olvasóval „együtt írja a poéta a verset, amint hogy a festő is csak ráutal valamire, s a képet a néző egészíti ki”.⁵⁰ 1920-ban, a természettudományos esztétika igénybejelentése ennél is keményebben ad hangot annak a gondolatnak, hogy a költemény elsősorban jel,

mely nyomán az olvasó a maga lelkében alkotja meg a tulajdonképpeni költeményt. [...] nem kész kifejezett valamit ad, csak vázlatot, melynek vonalait meg kell hosszabbítani, hangot, melyet a visszhang teljesít ki.⁵¹

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI, *Ady Endre* [1929] = EÉA, 228. Vö. még Uő., *Madách Imre* [Madách Imre. Irói arckép, 1935] = LF, 198.

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Jegyzetek az új német líráról. Ein Brevier zeitgenössischer Lyrik Ausgewählt von St. Federmann* [1909] = ÉM, 431.

⁵¹ KOSZTOLÁNYI, *Tanulmány egy versről* [1920] = NyéL, 411; lásd még Uő., *Babits Mihály* [Dante és Babits, 1920] = EÉA, 347.

Ez az esztétikai-befogadói alapállás mindvégig jellemzője marad Kosztolányi eszéinek.

Az olvasó társalkotói szerepköre természetesen nem a szövegmagyarázat ellenében lép föl, inkább azt mintegy kiegészítve. Ez azonban sem nem holmi korrektívum vagy helyesbítés jegyében történik, sem nem a pusztá ösztönösség kívánalmának engedve, hanem úgy, mint ami a művészet nyitott és történő tapasztalatát sejteti meg az irodalom olvasóival:

A könyvet mindig ketten alkotják: az író, aki írta, s az olvasó, aki olvassa. [...] Én nem olvashatom ki belőle azt, amit te.⁵²

Vázlat és képzelet nyitott befogadói játékát nyomatékositják az Esti Kornélnak 1929-ben adományozott szavak is:

Egy vers magában nem remekmű. Az csak papír, betűkkel. Ahhoz, hogy remekmű legyen belőlük, emberek kellene, hogy bennük keljen öntudatra az a néhány odavetett vonal, az a néhány ákombákom, melynek rejtélyes, tökéletlen utalása általuk teljeseedik ki, válik emberivé, kap értelmet. De hol van akkor a remekmű? Nyilván nem az anyagban, nem is az emberek képzeletében, hanem valahol másutt, határozatlanul és megfoghatatlanul, mint a kép, melyet a tükörben értékelünk, de valójában a tükör mögött van, igazán és mégse létezően.⁵³

A remekművek határozatlan és megfoghatatlan helyzete, köztessége azzal a következménnyel is jár, hogy értelmük is történetileg változóznak bizonyul, az őket megszólaltató emberek különbözőségeinek megfelelően:

⁵² KOSZTOLÁNYI, *Ábécé a prózáról...* [1928] = NyéL, 449.

⁵³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél gondolatai* [1929] = ÉTŐ, 114; a tükör motívuma és annak identitással való összefüggése kapcsán lásd e kötet utolsó tanulmányát is. Még némileg ambivalens modalitással vö. Uő., *Fakul a festék* [1927] = Hattyú, 510; lásd továbbá Uő., *Vallomásaim* [1928] = ÉTŐ, 51; Uő., *Thornton Wilder [Szent Lajos király hídjá. Egy új amerikai regényről, 1928]* = ÉM, 396; Uő., *Kuncz Aladár* [1931] = EÉA, 414; Uő., *Művészet és öncsalás* [1933] = NyéL, 340–341; Uő., *Irodalmi levél* [1933] = ÉM, 465. A vázlatosságot a be nem teljesültséggel s így a tovább munkálkodó hatással, a klasszikus művekhez való vissza-visszatéréssel hozza kapcsolatba Kosztolányi egyik utolsó írásának *Élmény* alcímű része is: Uő., *Tinta* [1936] = SB, 508–509.

A költőben minden korszak mást lát, az új nemzedékek mindig a maguk ígét olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak. [...] Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi.⁵⁴

Ha pedig a költő nemzedékről nemzedékre mássá válik, a befogadástörténet során kiléte gazdagodik vagy épp szegényedik, akkor aligha kétséges, az életrajzi magyarázat merev-pozitívista (de akár lélektani) változata miatt is bizonyulhatott Kosztolányi számára mind kétségesebb, sőt eleve kudarcra ítélt kísérletnek. Hiszen ekképp a költő élete műveiben halála után is folytatódik, s éppen az életrajz újraírásának, új és új megközelítésének lehetőségét hordozza – amint az a 20. század végén az elméleti s irodalomtörténeti gondolkodás termékeny fölvetésévé is vált.

Figyelmet érdemel emellett az Arany-esszé *kiolvasás* szava is. Nem csak azért, mert az 1917-es gondolatmenetet olyan színben tünteti föl, mint amely az életművek aktualizáló kisajátításával számol, s eltekintve a hagyomány folytonosságának tapasztalatától⁵⁵ az eltérő értelmezések áthatolhatatlanságát sejteti. Talán a háború szélsőséges körülményei is közrejátszottak abban, hogy Kosztolányi az egymást váltó nemzedékek közt – és ebből adódóan aközött, ahogy olvasnak – éles és átléphetetlennek tetsző határt látott.⁵⁶ A saját eszmék kiolvasása persze nemcsak a kor erőszakos rá- vagy kivetítéséből következhet, hanem a művel folytatott érzékeny párbeszéd változó történeti távlatából is. Ám a *kiolvasás* ettől függetlenül bevégzett cselekvésre utal, az olvasás lezáruló folyamatára. Ez az ösz-

⁵⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János* [Kosztolányi Dezső előadása, 1917] = LF, 144.

⁵⁵ 1922-ben viszont épp azt emelte ki Kosztolányi, hogy Arany „összeköt bennünket a remekírókkal, fönntartja az irodalom eleven folytonosságát”. (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Árnyak az aulában* [1922] = Hattyú, 55; vö. Uő., *Biró Lajos* [Biró Lajos. *Harminc novella*, 1906] = EÉA, 295.)

⁵⁶ A természettudományos esztétika lehetőségein morfondírozó 1920-as tanulmánya kapcsán Kosztolányi Goethe verséről szintén kijelenti: „Az ilyen remekművek igazi nagysága éppen abban van, hogy mindnyájunkban a saját érzéseinket keltik fel, szinte személyesen fordulnak hozzánk.” (KOSZTOLÁNYI, *Még egy szó...* [1920] = NyéL, 564.) Ezzel a megjegyzéssel Kosztolányi leginkább saját versélményének jogosságát igyekszik igazolni a bírálatokkal szemben, miközben azok érvényét és igazságát sem vitatja el, s így – a Nyugat lapjain kibontakozott eszmecserének megfelelően – nem vonja radikálisan kétségbe az értelmezések párbeszédének lehetőségét sem. Ennek ellenére a művészi hatás viszonylagosságának állításából akár a történeti hányattatások és egymást váltó ellenséges-ellentmondó rendszerek tapasztalatát is ki lehet érezni, miközben egy eszmetörténeti érdeklődésű olvasó a pozitívista gondolkodásmód spenceri változatát is gyaníthatja ösztönzői között.

szefüggés még inkább ráirányíthatja a figyelmet arra, hogy Kosztolányi 1935-ben papírra vetett „különvéleményének” egyik része éppen *A kiolvashatatlan vers* alcímet viseli. E kései esszé pedig – elválaszthatatlanul a klasszikus művek történeti viszonylagosságának tapasztalatától – éppen azt szögezi le, hogy

némely könyv csakugyan kiolvashatatlan. Különösen az igazi versek azok. Ezekbe jobban beleolvassuk magunkat. Mennél inkább ismerkedünk velük, annál titkosabbak. [...] A művész sejtet, s szókincse gazdagságából éppen csak jelképpül szerepeltet valamit. Ennélfogva az olvasó tevékeny-alkotó munkatársává válik.⁵⁷

A *kiolvasás* kifejezéshez hasonlóan a *beleolvasás* is legalább kettős jelentéstartománnyal bír: a befogadó nemcsak alaposan olvassa a remekműveket, azaz belebozsátkozik értelmezésükbe, de önmagát is beleolvassa, rávetíti, fölfedezi ezekben az alkotásokban, mintegy összefonódik velük. Nemcsak kiolvassa-bevégi tehát a művet, esetleg mint tükröből olvasva ki belőle saját magát, hanem ő is a mű és jelentése részévé-részesévé lesz.⁵⁸ Ami kettejük kölcsönös játékában-munkájában létrejön, az megújítja a szöveg értelmét, egyszersmind új fényben láttatja az olvasó számára önmagát. És mennél inkább fölismeri magát a befogadó a remekművekben, azok annál több meglepetést tartogatnak számára.

Kosztolányi a kölcsönös közlés keretében elgondolt megértést nem szolgáltatva ki sem az író-alkotó, sem az olvasó-befogadó önkényének vagy ellenőrzésének. A klasszikus alkotások, melyek nem szólhatnak meg a befogadó tevékeny közreműködése nélkül, s így történetileg változó távlatokban és értelmezésekben

⁵⁷ Kosztolányi Dezső, *Különvélemények* [1935] = SB, 366.

⁵⁸ Ugyan nem irodalmi szövegek, de utcai föliratok és újságcímek félreolvasása kapcsán még határozottabban emeli ki Kosztolányi, hogy a beleolvasás során mű és befogadó gondolatísága (látóköre) sajátos módon összeolvad: „Beleolvassuk – és beleolvasszuk – azt, amire gondolunk.” (Kosztolányi Dezső, *Táncoló betűk* [1934] = SB, 296.) Nem elképzelhetetlen, hogy a *kiolvas-beleolvas* kapcsolat mellett a *beleolvas-beleolvaszt* szójáték értelmi hálója is közrejátszhatott Kosztolányi szóhasználatának módosulásában. Márpedig ennek révén a nyelv egy olyan mellékösvényt nyitott meg számára, amely a befogadást eltávolította a megértő alany primátusára építő lélektani közléstől (avagy más megfogalmazásban: az irodalmi mű nyelvi természetében alapozta-látta meg a lelki tényezők értelmezését, és nem utóbbiból vezette le az előbbit). Erre szemléletes példa lehet, ahogy a *Táncoló betűk* – s majd *A kiolvashatatlan vers* – éppúgy nem elégszik meg a lélektanilag magyarázható félrehallással párhuzamban megalkotott *félreolvasás* szóval, mint ahogy a korábban már használt *belelátás, beleérzés* kifejezésekkel sem (lásd például Kosztolányi Dezső, *Gárdonyi Géza* [A mi halhatatlanjaink. Három portré, 1928] = EÉA, 63).

léteznek, arra is ráirányítják a figyelmet, hogy hozzájuk hasonlóan az egyén azonos-sága sem tekinthető biztos sarokpontnak. Amikor az olvasó a tőle különböző művel kapcsolatot teremt, kilép mindennapi életgyakorlatának megszokott keretei közül, miáltal önnön – eladdig tudatosan-öntudatlanul titokban tartott – idegenségét is képes lesz megtapasztalni. A *kiolvashatatlan* versben tehát szorosan összefonódik a vers kimeríthetetlenlensége és a lélek rejtélyessége. Alkotó, mű és olvasó dinamikus fogalmának-viszonyának egyenesen feltétele, hogy a művészi közlésfolyamat e tényezői egyaránt lehetetlennek tanúsítsák végső megfajlásukat, és a teljes föltárásukra törekvő igyekezet kudarcában megtagadják keresztrejtvényszerű fölfogásukat.

Tudásunk és tapasztalatunk részlegességének – legsajátábban történeti és emberi – fölismerése arra is rámutat, hogy műélvezet és műértés nem ellentétes, egymást lerontó befogadói törekvések.⁵⁹ Épp ellenkezőleg: egymásra támaszkodva a nagy műalkotás újragondolhatóságának és újraélhetőségének, azaz maradandóságának közös forrásai. Így már író és olvasó párbeszéde sem fogható föl úgy, mint két rögzített, önazonos személyiség közti kölcsönhatás. Sokkal inkább nyitott és lezárhatatlan történésként mutatkozik meg, amelynek a mű szövege nem pusztá közege, önmagában áttetsző-semleges közvetítője.

Amikor Kosztolányi 1931-ben arról írt, hogy születik a vers és a regény, úgy látta, a költő

nem erőszakoskodik anyagával, hanem hagyja, hogy az dolgozzék helyette, hogy a nyelv a munkatársa legyen, és az érezzen, gondolkozzék helyette, s rész és egész, pillanat és végzet, szerencse és szándék boldogan összezsattanjon.⁶⁰

Az 1934-es *Sötét bújócskában* – immár a pillanatnyiság, az időbeli megragadhatatlanság mozzanatával is számolva – az írást ismét a nyelvvel együttműködni képes, sőt a nyelvre ráhagyatkozó tevékenységként mutatta. A gyerekek

⁵⁹ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Ákombákom* [1932] = ÉTŐ, 386: „Ha a bíráló ilyen megállapítással öntudatunkba hozza azt, ami addig öntudatlan volt, nyugtalanságunk, melyet a remekmű mindig fölkel, némileg enyhül, gyönyörűségünk pedig növekszik.”

⁶⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre* [1931] = NyéL, 464–465. Vö. Uő., *Jellem és cselekmény* [1935] = NyéL, 496: „Nemcsak a költő idomítja a nyelvet, a nyelv is idomítja a költőt.” Lásd még Uő., *Túlvilági séták* [1931] = NyéL, 124; Uő., *Műhely* [1931] = NyéL, 472; Uő., *Balassi Bálint* [*Balassa Bálint*, 1931] = LF, 39; Uő., *Nadányi Zoltán* [*Ezüstkert. Nadányi Zoltán versei*, 1932] = EÉA, 524; Uő., *Tóth Árpád* [1934] = EÉA, 430; Uő., *Gyöngyösi István* [*Gyöngyösi István. Írói arckép*, 1935] = LF, 55.

voltaképp mindig a pillanat ihletének engedelmeskednek. Ebben a tekintetben pedig a művészekhez hasonlítanak, a jó és a nagy művészekhez, az alkotó írókhoz, [...] mert a szavak őket is mellékösvényekre csalogatták, és megkezdett munkájuk egy igénytelennek látszó mellékmondatában lelték meg a helyes irányítást, az örömet és az igazságot.⁶¹

Az alkotásnak és befogadásnak a nyelv így nem eszköze, hanem (akár aporetikus) létmódja, amely önálló érvénnyel bír, és a megértés nyitott, kiszámíthatatlan, ekként látás- és gondolkodásmódunkat megújítani képes tapasztalatáról árulkodik.

A nyelvek, az anyanyelv viszonylagosságának és történetiségének ugyanakkor ellentmondani látszik, hogy Kosztolányi a *Szeptember végén* kapcsán – egy 1928-as, tehát a már említett 1934-es magyarázatát megelőző írásában – arra a következtetésre jut: „sok új szeptember jön még majd, ez a költemény azonban kívül áll az időn”.⁶² Noha az ellentmondás teljesen nem számolható föl, abban a tekintetben a kritikus gondolkodás termékeny feszültségforrásává is válik, hogy Kosztolányi számára az időtlenség eszméje nem zárja ki a történeti változékonyság elismerését.

Egy igen korai cikk amellett érvel: „Az eszmény azonban örökké változik a korral.”⁶³ Ez pedig az ekkor még igencsak készpénznek vett haladás következménye, amely során

az, ami egy század előtt ideálunk volt, ma a történelem lomtárába került, s mi csak mosolyogni tudunk rajta. Egykor ideál volt, ma valóság; egykor költészet volt, ma történelem.⁶⁴

Majd mintegy ezt a képet helyesbítve-árnyalva örök és időbeli – Baudelaire-re is emlékeztető – kettősét fűzi ehhez hozzá, amely a halhatatlan alkotásokban mindig megmutathatóvá tesz valami – elkopott-megszokott formákon túlmutató – többletet is:

A régi írók, természetesen, mindig jobban eltávolodnak tőlünk, anélkül, hogy az örök művek elvesztenék értéküket. A költészetben van bizonyos elpusztíthatatlan

⁶¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Sötét bújócška* [1934] = SB, 240–241.

⁶² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Petőfi Sándor [Szeptember végén. Egy vers évfordulójára, 1928]* = LF, 181.

⁶³ KOSZTOLÁNYI, *Heti levél* [1905] = ÁÓ, 89.

⁶⁴ *Uo.* = ÁÓ, 89.

aranyállomány, mely minden idők rozsdájának ellenáll; van azonban benne sok homokszerűen változó mozgó elem is, mely az évekkel is megsemmisül.⁶⁵

Két évtizeddel később Kosztolányi úgy illeszti történeti és kommunikatív keretbe a remekműveket, hogy mindeközben a halhatatlan műalkotás eszméjét sem tagadja meg:

A lila hölgy festője és Strindberg [...] halhatatlan. Csak épp ma nem az. Mert a halhatatlanság nem oly folytonos valami, mint az iskolakönyvek tanítják.

Századok során meg-megszakad, s ekkor a halhatatlank csöndesen visszamennek dízsírhelyükre várakozni, míg nem kopog kriptájuk vaskapuján egy másik kor, mely ismét tulajdon arcát ismeri föl bennük [...].⁶⁶

A klasszikus alkotások rangját nem írjuk szándéka vagy megszületésük körülményei biztosítják.⁶⁷ Az a mindenkori olvasók önmagukra ismerésének élményéből fakad, pontosabban a művészet által történő valósággá, tapasztalattá való önértésüknek köszönhető. Ez értelemszerűen letöri a műalkotások mechanikus azonosságába vetett naiv hitet. Így tehát nem időtlenített újraalkotása történik a klasszikus műveknek, azok időből kiemelt változatlan visszatérésének sorát nyújtva, hiszen a megértés el is távolítja a szövegeket eredeti történeti kontextusuktól. Az irodalmi kánonok merevségét éppen az az Ady-vitairat panaszozza később, amely a verseket nem versként olvasó, a szövegek kárára menő Ady-imádatlaltal szemben emel szól:

⁶⁵ Uo. = ÁÓ, 90; lásd még KOSZTOLÁNYI, *Charles Baudelaire* [1906] = ÉM, 122 és 132; Uő., *Káté* [1925] = Nyél, 428; forradalmi és hétköznapi, vakmerő és szabályos szükségszerű művészetbeli együtteséről Uő., *Szép* [1932] = ÉTŐ, 470. Vö. CHARLES BAUDELAIRE, *A modern élet festője* = Uő., *Válogatott művészeti írásai*, vál., ford. és jegyz. CSORBA Géza, Képzőművészeti Alap, Budapest, 1964, főként 129–131 és 138–139. (Baudelaire gondolatai egyébként több más ponton is rokonságot mutatnak Kosztolányi fejtegetéseivel.)

⁶⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *August Strindberg* [Strindberg, 1925] = ÉM, 221; szintén a történeti távlat erőteljes módosulását emeli ki Uő., *Luigi Pirandello* [Pirandello, 1926] = ÉM, 298. Az „ízlés hullámzását”, ódon és új folyton változó „permutációját” hangsúlyozó előzményként vö. Uő., *Franz Werfel* [A jóság költője. Franz Werfel portréja, 1913] = ÉM, 385.

⁶⁷ Vö. például KOSZTOLÁNYI Dezső, *Napló* [1934] = SB, 258: „Ne higgyük azonban, hogy aki ezt vagy azt a remekművet írta, nem éppannyira csodálkozik rajta, mint mi. Nem a képességét bámulja, inkább a véletlen tündéri játékát, mely mindezt létre engedte jönni.”

Tapasztalat szerint nálunk nemigen szokták átértékelni az irodalmi ítéleteket. Egyes költők megrögződnek azon a helyen, ahová egyszer beskatulyázták őket.⁶⁸

Az átértékelés igényével hangozik egybe az az *Igazság* megjelöléssel 1934-ben lejegyzett vélekedés, mely szerint az értékítéletek „mindig attól a nézőponttól függenek, amelyikbe a szemlélő behelyezkedik”.⁶⁹

Annak, aki következetesen fölépített és egyértelmű rendszert keres az esszéiben, csalódnia kell: Kosztolányi gyakorta nem fejtette ki részletezően és legfőképp nem hangolta össze szigorúan hosszabb-rövidebb tárcáiban leírt nézeteit. Gondolkodói életműve így őrizhette meg irodalmi alkotásaihoz hasonló elevenségét és nyitottságát, melyből egy kivételesen érzékeny, a 20. század utolsó harmadával is párbeszédképes beállítottság rajzolódik ki. Más szóval Kosztolányi nem igazán követte azokat a szigorú módszertani elveket, melyek természettudományok mintájára történő általánosítását maga sem vetette el teljesen. Hogy az utóbbi lehetőség mennyire foglalkoztatta, jól mutatják legkövetkezetesebb – a magyar alakelméleti gondolkodás kezdeményező, egyúttal klasszikus darabjainak tekintetű – szövegelemző írásai.

Túlontúl nagyvonalú lenne a véletlennek betudni, hogy Kosztolányi irodalomra irányuló vizsgálódásainak a középpontjába a szövegek megalkotottsága, a műalkotások nyelve került. A nyelv, mely éppen hogy nem áll az író vagy az olvasó ellenőrzése alatt, váratlan mellékösvényekre vezet, és így azoknak a követelményeknek sem tesz/tehet eleget, amelyekkel az értelem fényében végzett elemzés lép föl tárgyát illetően. Egy olyan fölfogás körvonala válik ezzel láthatóvá, amely a megismerő-feltáró föladatára nem korlátozható és módszertannal immár nem körülhatárolható befogadás távlatát teszi érzékelhetővé.

Kosztolányi olyasmit enged egyre inkább szóhoz jutni, ami lényege szerint átmetszi (irodalom)tudomány és művészet határait. Másként fogalmazva: mikor a tudományosság igénye a nyelvi megformálás vizsgálata felé vezet, ezzel a műalkotásnak ama tapasztalatát helyezi előtérbe, amely minduntalan kijátssza a tudós értelem rendszerező-okadatoló törekvését, a művészet jogát a tudomány ellenében is érvényesítvén. Így akarva-akaratlan – az irodalomnak a tudományos-mű-

⁶⁸ KOSZTOLÁNYI, *Ady Endre* [1929] = EÉA, 239. Vö. Uő., *Lenni, vagy nem lenni* [1930] = LF, 14.

⁶⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vasárnap* [1934] = SB, 279.

szaki fejlődés hatására bekövetkező térvészését is ellensúlyozva – a művészet benyomul a reáltudomány jól körülhatárolhatóan vélt terepére. Nem annyira annak átesztétizálása révén, mint inkább egy tárgy és módszer szétválaszthatatlanságát valló tudományfölfogás előlegezésével. Akkor tehát, amikor Kosztolányi nem annyira az irodalomkritika határait vonja meg a tudomány mércéjével, hanem a művészetekről való rendszeres gondolkodás révén előlegezi meg a tudományosság új és rugalmasabb fogalmát.

Zárásképpen egy anekdotikus példát említek. A 20. század utolsó évtizedében erőre kapó Kosztolányi-filológia mind nyomatékosabban hangsúlyozta az Esti Kornél-írások csoportjának nyitottságát. Hiszen az Estit szerepeltető szövegek és Kosztolányi más munkái között kimutatható szövegközi kapcsolatok még az Esti-korpusz elvi lezárhatatlanságának állítását is megkockáztathatóvá teszik: a kései novellák közt nem egy olyat találni, amelyet az író éppoly joggal alakíthatott volna Esti Kornél-elbeszéléssé, mint azokat az első közlésben még „névtelen” írásokat, melyekkel végül is ezt tette.

A filológiai munka kezdeti lépéseit nem könnyítette meg, hogy a mindmáig legteljesebb – bár közel sem hiánytalan – életműkiadást sajtó alá rendező Réz Pál két Estit megszólaltató, de nem szépirodalmi írást – témájuknál fogva – nem a többi hasonló Esti-cikket is tartalmazó publicisztikai gyűjteményekbe tagolt be, hanem az irodalomtörténeti esszéket tartalmazó *Látjátok, feleim*, illetve a nyelvbölcséleti-esztétikai munkákat összefogó *Nyelv és lélek* című kötetekbe.⁷⁰ Érvelhetünk úgy, hogy e közlési eljárás a tárgy és műfaj szerinti elválasztás (következetlenné-követhetlenné váló törekvésének) eredménye, s az osztályozás pozitivista gyökerű módszertani célkitűzése vezeti. De úgy is gondolhatjuk, hogy az Esti alakját jószerével fizikailag is szétszóró, az értekező jellegű kötetekben is szerepeltető kiadási elv fölülírja az irodalmi és a tudományosabb jellegű szövegegyüttesek ortodox szembeállítását. Akárhogy vélekedjünk azonban, tanulságos lehet, hogy művészet és tudomány, szépírás és értekezés ellentétben látásának máig ható előföltevése az életműkiadást ennek jegyében forgató, tudományos igénnyel föllépő filológiai kutatást is meg tudta egy időre tévesztetni.⁷¹

⁷⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János* [Arany János neve, 1932] = LF, 151–154; Uő., *Kagyló és tenger* [1932] = NyÉL, 166–168.

⁷¹ Ellenpéldaként említhető, hogy a két szóban forgó írást még kifejezetten megemlíti BORI Imre, *Kosztolányi Dezső*, Forum, Újvidék, 1986, 205. Péczely Dóra azonban – mintegy hitetlenkedve afőlött, hogy Esti Kornél értekező jellegű szövegek előadójává is előléphet – már kihagyja e két

Csakhogy míg Kosztolányi az irodalomkritika helyzetével és elhatárolhatóságával elméleti szempontból bíbelődött, addig Esti Kornél látványosan átlépte irodalom és kritika határait. Az értekező „saját” fölfogását az író ekképpen mutatja föl egyszersmind „idegenként”.

cikket az Esti-szerepeltető írások listájából: PÉCZELY Dóra, „E.S.T.I. – Kérdés”. Az *Esti Kornél-szövegek kiadásának problémái* = *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Anonymus, Budapest, 1998, 178–187 (Újraolvasó). Erre a tévedésre az elsők közt hívta föl a figyelmet [BÍRÓ-]BALOGH Tamás, *A kötetű formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez* = Uő., *Álmodozók irkafirkája. Irodalomtörténeti tanulmányok*, Pont, Budapest, 2006, 36.

A TUDATALATTI ÉS AZ ÖNTUDAT REJTELMESSÉGE KOSZTOLÁNYI LÉLEKTANI FÖLFOGÁSÁRÓL

Esti Kornél hol komolyan veendő, hol nagyon is az irónia gyanújával szemlélendő figurája a *Barkohba* elején az emberi lélek megcsontosodásáról elmélkedik. A gyermekkor elmúlása kétségtelenül veszteség, jóllehet részben ellensúlyozza ezt, hogy az ember első éveit még így is kimeríthetetlen gazdagságot hagynak a lélekben:

Mindnyájan csak egy-két évtizedig élünk igazán, életünk első évtizedeiben. Akkor rakódnak lelkünkbe a kincsek, mély rétegekben. Ezeket egy életen át se tudjuk kibányászni.¹

Kosztolányi egy korai írása, a címében is feszültséget jelző *Tavaszi gyász* hasonló időbeliséget tulajdonít a lélek rétegződésének: az értékes tapasztalat lehetőségét az eltemetődött emlékekre való emlékezésben jelöli meg, némiképp a platóni anamnézis – ideatantól megfosztott – szerkezetét idézve. Az eltávolodottnak és elidegeledettnek a jelen eleven tapasztalatává tétele az emlékezés feladatjellegét emeli ki:

Minden értékes emléküink a gyermekkorban van eltemetve. Akkor látom ezt igazán, mikor néha magamba mélyedek, és ások, ások az évek rétegein, s minél mélyebbre hatolok, annál több aranyat lelek. [...] Arcom elé tartom. Napokig vesződöm, míg kibetűzőm titkos hierogliefjeit. Sokszor hetek, hónapok kellenek ehhez. Végre megtudom az aranyelet eredetét, érzem hozzám tartozóságát, hogy ez egykor az enyém volt, egy volt velem, s hogy minden finomság, szavakkal és írással ki nem fejezhető szubtilitás a földben pihen, mélyen az évek rétegei alatt, s annyira eltűnt, mint a gyermekkorunk kacaja és könnyű melankóliája.²

A múlthoz való hozzáférés nehézsége az én folytonosságának megszakadásából fakad – a gyermekkor teljességére emlékező épp annak helyreállítására törekszik, ami nem külső okok és véletlenek egybejátszása okán veszett vagy homályosult

¹ T, 195; EKK, 344. A gyermekkorunkban lelkünkbe rakódott „őskori rétegeket” Esti Kornél korábban is említi: Kosztolányi Dezső, *Az álmokról* [1932] = ÉTŐ, 420.

² Kosztolányi Dezső, *Tavaszi gyász. Jegyzetek a kisgyermek naplójához* [1909] = ÁÓ, 353; lásd még Uő., *Hermann Bang [A gyermekkor regénye, 1911]* = ÉM, 237.

el, hanem amit az élet megrögzülése, a felnőtte válás szakított meg. Kisarkítva: egyfajta önfeltámasztási kísérletről olvasunk, amelynek során a tapasztaló én hajdani elevenségét a vele/benne eltemetődött s eltárgyasult emlékek újraélésével próbálja visszanyerni. Az én folytonosságának megelévése, a nemcsak föltárt, de eredendő „hozzá tartozóságában” fölismert aranyfedezet az önmagunk és vilá-gunk igazságában való – mindenkor részleges, mert teljesen soha „ki nem fejez-hető” – részesedés hordozója.³

Ottlik Géza Kosztolányi-esszéje úgy rekonstruálja a gyermekkor eltemetett, sértetlen teljességének alapzatát, alaprtegét, hogy az emlékezés folytonosságot teremtő tevékenységét egyúttal általánosítja, kétirányú folyamatként látta. Azt az utat ugyanis, amelynek mentén az eltemetett rétegek föltárhatók, azaz a múlt mint emlék a jelenbe emelhető, az újonnan szerzett tapasztalatok alkothatják csak meg. Az emlék föllevenítését a jelen múltához mérése, tehát eltávolítása, *horribile dictu* múlttá tétele és ekként – az emlékek között keltett visszhang-jai-képzettársításai teremtette atmoszférában – történő megértése egészíti ki. „Kosztolányi a létezésnek ebből a sértetlen, absztrakciókra nem bontott alaprtegeből ragad meg és ad át mindig valamit, abból a nevenincs teljességből, amit tényleg átéltünk. Valamit, ami felfedezés és mégis ősi-ismerős. Ráismerünk, mint tulajdonunkra. [...] Kosztolányi a durván leegyszerűsített látszatvalóságból segít visszatálcálni a saját életünkbe, a mindennapjaink eredeti teljességébe [...]”⁴

Az, ahogy a sajátként megélt élet – az időbeli összetartozás fölismerése-hely-reállítás révén – a mindennapi események közvetlen impulzusának és a korai-gyermekkor emlékek rezonanciájának kettős vonatkoztatási terében bontakozik ki, egyúttal a tapasztalat generálásának általános folyamata is:

Minden, amit tapasztalunk, minden, ami a külső valóságból kerül belénk, előbb a bennünk levő gyermekkor, ősemberi, mitológiai rétegen szűrődik át, s e csodálatos vegyi folyamat által lesz alkatrészünk, belső valóságunk.⁵

³ Ha korábbi önmagunk fölismerése evidens lenne, aligha gyarapíthatná vagy újíthatná meg az önmagunkról való tudást. Nem lenne több, mint pusztá adottság. Ha viszont a múlthoz való oda-tartozás tapasztalata feladatként jelenik meg az ember számára, akkor értelemszerűen magában hordozza ennek elvétésének esélyét, az önazonosság megszakadásának veszélyét is. Erről lásd még a könyv utolsó írását.

⁴ OTTLIK Géza, *Kosztolányi = Uő., Próza*, Magvető, Budapest, 1980, 282.

⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Műhely* [1931] = NyéL, 471.

Különösképp igaznak tartotta ezt Kosztolányi a művészi tapasztalatra. „*A gyermek és a boldogság*” alcím alatt megjelent részlet például azért irányítja a műltra az olvasó figyelmét, mert

e szavak fölött egy másik cím is muzsikál. Arany János verséé, melyet valaha gyermekkoromban olvastam: *A gyermek és a szivárvány*. Micsoda csodálatos, eltemetett, föl-föléledő emlékek munkálnak anyanyelvünkben, mellyel születésünktől halálunkig együtt élünk.⁶

Ezzel egy további mozzanat adódik emlékezet és tapasztalat időiségéhez: maguk e fogalmak, tevékenységek – mintegy a klasszikus művek hatástörténetének mintájára, avagy egyenesen annak részeként – nyelvi-szövegközi összefüggésben válnak értelmezhetővé és érzékelhetővé. A „csodálatos, eltemetett, föl-föléledő emlékek” nem másutt, de nyelvünkben (is) munkálnak, s az emlékezés éppannyira nyelvi teljesítmény, mint az időbeli távolság folyamánya.

Amint a gyermekkor már a *Tavaszi gyászban* az élet alapvető viszonyítási pontjaként tűnt föl, úgy az emlékezés nyelvi természetét előtérbe állító gondolatok előzményét is sejteni lehet ebben a korai írásban. Hiszen a „szavakkal és írással ki nem fejezhető szubtilitás” ellenpontjaként, vele feszült egységben, a múlt elsajátítása a „kibetűzőm titkos hieroglifjeit” törekvésében ölt alakot. Az emlékezet írásmetaforájának ősi toposza – együtt azoknak az akadályoknak a képzetével, amelyeket a hagyomány megtörése, a feledés elidegenítő hatása jelent a megelevenítő értelmezés számára – a kései Kosztolányinál az embernek s lelki életének levélhez való hasonlításában rendre előkerül.

A lelki folyamatok magyarázatában értelemszerű szerep illeti meg a lélektan tudományát. Kosztolányi meglehetősen járatos volt korának pszichológiai elméleteiben, és ezen belül is a freudi lélekelemző iskola tanaiban. Tájékozódását alighanem jelentős mértékben ösztönözték és segítették személyes kapcsolatai: a Csáth Gézával való rokonság éppúgy, mint például a Ferenczi Sándorral és Hollós Istvánnal való barátság.⁷ Így Kosztolányi tisztában volt azzal is, a lélekelem-

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ember és világ* [1933] = SB, 12.

⁷ Erről lásd LENGYEL András, *Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása* = Uő., *Játék és valóság között. Kosztolányi-tanulmányok*, Tiszatáj, Szeged, 2000, 144–163; Uő., *Kosztolányi, „Dr. Florestan” és a pszichoanalitikus orientáció magyarországi kezdetei*, *Thalassa* 2010/3., 117–140. Kosztolányi és a pszichoanalízis kapcsolatát a szépirodalmi – elsősorban elbeszélő – művek

zók igen hasonlóan járhatnak el a művészekhez, amikor akár jelentéktelennek látszó mindennapi események mögött is jelképes, az ember lelki alkatát és működését föltáró értelmet föltételeznek:

Mi, akik ma élünk, nem vagyunk szerények. Nem érzük be a kísérleti lélektan eredményeivel. Mindent, amit testünkön és lelkünkön észlelünk, burkolt jelképnek tekintünk, s az élet ősoka után tapogatódzunk. Pecséteket tördelünk, záratok feszegetünk. Egy véletlenül elejtett szavunk nyomán egyéniségünknek számunkra is ismeretlen titkát álcázzuk le.⁸

A lélektani (ön)megértés tehát titkokat tár fel. Csakhogy az eltemetett mélyrétegeknek a – romantikus hagyomány kései reflexiójaként, de ironikusan is bőven érthető – bányásza helyett most záratok fölfeszítő betörővel találjuk magunkat szemben, a levéltitok „pecséteket tördelő” megsértőjével.

Ebből a távlatból aligha meglepő, ha Esti Kornél – a nyitásképp idézett gondolattal szembekerülve, mintegy vállalva az önellentmondás ódiáját – nemegyszer igen ironikusan,⁹ illetve nyílt föntartással foglal állást a lélekelemzés kapcsán. Utóbbira példa lehet a *Boldogság* levélmetaforát kibontó zárata:

Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és tudatelőttes jelképekkel. Nem óhajtom magam fölbontatni, amíg élek. Hadd maradjon az, ami vagyok, zárt, egész és titkos. Okozzon nekem ezután is ilyen érthetetlen gyötrelmeket és örömöket. Halálommal pedig teljesen semmisüljön meg, mint valami fölbontatlan levél.¹⁰

lélektani olvasási lehetőségei mentén tekinti át HARMAT Pál, *A sekélység és a mélység. Kosztolányi és a pszichoanalízis*, Orpheusz 1993/2–3., 25–40.

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arcunk titka* [1934] = SB, 221.

⁹ Lásd elsősorban EK, 216–217, ahol a világ legelőkelőbb szállodájába vetődő Esti Kornél több freudí fogalommal is él, s az öntudat és értelem ellenőrzését az alkotásfolyamatból gyökeresen kikapcsolni igyekvő művészi szemléletet fejt ki, valamint – homlokát többször a szökőkút márványkájájába verve – demonstrál.

¹⁰ T, 187; EKK, 331. Ahogy a *Barkobba*, úgy a *Boldogság* idézett sorainak is előzménye *Az álmokról* című, kötetbe nem tartozó Esti Kornél-írás. Ha a részletek nem is egyeznek meg szó szerint, a kulcsszavak igen: „Titoknak tekintem magam, s amíg élek, titok akarok maradni, mely másoknak és magamnak még meglepetéseket hozhat. Az ember egy zárt, pecsételt levél. Ismeretlen föladó ismeretlen címre küldi.” (KOSZTOLÁNYI, *Az álmokról* [1932] = ÉTŐ, 421; vö. Uő., *Magánnyomozó* [1929] = ÉTŐ, 153. A *Boldogságról* részletesebben is szóltam: *Lélektani példázatosság és esztétikai*

A (freudi) lélekelemzéstől mint lelki élvezboncolástól való ózdkodást és a lelki folyamatok nyelviségének föltevését egyaránt megerősíti az ennek mint fölbontatlanul maradó, ismeretlen tartalmú levélnek a képzete. Még hozzá úgy, hogy a *Boldogság* záró sorai nemcsak az emlékezést, de magát a tudatalant is alapvetően nyelvi szerveződésűnek mutatják. A lénye titokzatosságát megtapasztaló ember úgy szembesül „saját” személyiségével, mint fölbontatlan levélbe zárt, ekképp ön-maga számára is olvashatatlan-hozzáférhetetlen írással.

A lelki történések nyelvi beágyazottságát nem egyöntetűség, inkább rétegzettség, egyfajta hasadás jellemzi. Az olyan folyamatok, mint például az emlékezés, első közelítésben a beszéd/beszélgetés vezérfonala mentén látszanak hozzáférhetőeknek. Ezzel szemben a tudatalatti egésze nem fejthető föl a nyelvi jelrendszerek szerkezetének mintájára, hanem a csak tárgyyszerűségében tételezett írással mutat rokonságot. Amint pedig tudatos és tudatalatti motívumok a lelki működések – vagy éppen a művészi alkotás – során szétszalazhatatlanul keverednek, olyan bonyolult képlet rajzolódik ki, amely a lélektani közelítés ironikus-kétkedő megítélését is indokolja.

Több oka is van tehát annak, hogy nem lehetünk biztosak benne, „szavam vagy tettem milyen csapadékot ad egy másik lélek vegyszerével”.¹¹ A hatás közvettsége, a tudatos és tudatalatti áttételek összetett mintázata mellett magyarázzák ezt azok az egyéni eltérések, amelyek nem is annyira az iskolai képzés során megszerzett műveltségben, mint inkább a gyermekkorban megélt tapasztalatok aranyfedezetében és a szavak más szavakat idéző aurájában kereshetők. Mintegy fölerősödnek ezek a különbségek író és olvasó kapcsolatában: egymástól mért távolságuk azt a rémületes tapasztalatot sugallja, hogy a szavak aligha jelentik számukra ugyanazt.

Horror vacui! Félelmek félelme: az úrtól, a semmitől. Nem hogy ezt és azt nem értik majd, itt és ott, de hogy a szók makrancosan megbokrosodtak, megváltoznak, [...] és a többi embereknek, akik most oly idegeneknek rémlenek, egyáltalán nem jelentik azt, amit nekem jelentettek. Lehet, hogy azt olvassák: *bánat*, és azt értik: *cwppwxwy*. Én pedig erre az ingó talajra építettem mindenemet.

tapasztalat. Kosztolányi Dezső: Boldogság, lásd Az elbeszélés kihívása, Fiala Írók Szövetsége, Budapest, 2000, 75–91 [FISZ Könyvek, 5].)

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Apák és fiúk* [1928] = ÉTŐ, 16; vö. Uő., *A lélek beszéde* [1933] = NyéL, 226.

Végre annak, amit írtam, semmi kapcsolata sincs a hétköznapi élettel. Nem levél, miben közlök valamit [...]. Önmagáért van.¹²

A *Nyomdafesték* szavai nem pont ugyanabban a helyzetben íródtak, mint a *Boldogság* záró sorai. A két írást több mint másfél évtized választja el egymástól, s míg a korábbi elsősorban az újságíró – és persze általánosabban is: az újságba író – tapasztalatáról szól, addig Esti Kornél főképp önmagáról – de ezzel együtt történeteiről, sőt azokon keresztül az Esti-írásokról is – beszél. Az ellentét, a feszültség azonban ettől függetlenül kivethető: vajon ember és írása végső soron tekinthető-e valamiféle sajátos levélnek?

A kérdés megalapozottságát – és a válasz közel sem egyértelmű voltát – tanúsítja az *Azokról, akiknek írunk* című tárcsa is. Ez a korai cikk éppen hogy levélként láttatja az irodalmi művet, jóllehet igen hasonló írói félelmeket körvonalaz, mint a *Nyomdafesték*:

Az író mindig levelet ír. Vajon kinek a kezébe kerül? Vajon micsoda visszhangot kelt benne? [...] Ájulus bizonytalanságban vergődünk. Íróasztalunk előtt az ismeretlen tömeg.¹³

Az 1910-ben, az *Élet* lapjain közölt írás megértését sokban segítheti a két héttel később ugyanott megjelent, vele mintegy párban álló *Szerelmes levelek*. A két írás éppen az irodalmi és a magánlevél eltérő helyzetére és hatására hívhatja föl az olvasók figyelmét.

Az író nem lehet biztos szavai jelentésében, mert nem ismerheti közönségét, s nem tudhatja, értelmet találnak-e írásának mondataiban az olvasók – a szerelmes levél is úgy áll a későbbi befogadó előtt, mint amely

idegen nyelven van írva, hisz nem tudjuk az ő szavait – két ember szavát – [...], nem ismerjük vágyaikat, céljait, életüket, hiányzik a szótárunk és a tudásunk, hogy fölbogozzuk nyílt és mégis rejtélyes hieroglifjeit.¹⁴

¹² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyomdafesték* [1915] = *Füst*, 178–179; vö. Uő., *A! – Aszó* [1914] = *Nyél*, 28.

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Azokról, akiknek írunk* [1910] = *ÁÓ*, 402–403.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szerelmes levelek* [1910] = *ÁÓ*, 409.

Úgy tűnik föl, hogy a szavak jelentése mindkét esetben kétségessé, homályossá lesz – a szöveg elveszti közvetlen és gyakorlati célképzetét, sőt értelmét. De míg a magánlevelek a múlt zárványaiként távolodnak el későbbi olvasóiktól, kiszakadva a közlés folyamatából, addig az irodalmi műveket éppen az új és új befogadók felé való nyitottság jellemzi, olyan általános-jelképes vázaltszerűség, amely mindegyre más, a korokkal és a közönséggel együtt változó befejezést nyerhet. Az igazi szerelmes levél, „sürgönytílusban – kritika nélkül – íródik”, s csupán „egyetlenegy szívet akar megdobogtatni”, ezért „nem [is] vár a nyomdafestékre”.¹⁵ Az író viszont minél többeket kíván – s jó esetben tud – megszólítani. Munkája ennyiben tekinthető – minden tagadhatatlan különbség ellenére is – levélnek.

A harmincas évek elején *Az álmokról* és a *Boldogság* mintegy egyberántja az *Azokról, akiknek írunk*, illetve a *Nyomdafesték* tízes évek elején kifejtett eltérő közelítéseit. Nem elsimítja a köztük érzékelhető feszültséget, nem szintézisre tesz kísérletet, hanem a fölbontatlan, olvasatlan levél – önmagunkra, illetve az irodalmi műre szintűgy vonatkoztatott – paradoxonában bővíti a lehetséges értelmezések terét. Kevesebb szóval, mégis többet érzékeltet meg a művészi közlésfolyamat összetettségéből.

Az Esti Kornél-írásokhoz hasonlóan Kosztolányi másutt sem kizárólagos örvendezéssel vagy egyöntetű lelkesedéssel fogadta a lélekelemzés eredményeit.¹⁶ Ugyanakkor sohasem habozott elismerni ezek – akár korszakosnak mondható – tudományos, kulturális, társadalmi jelentőségét.¹⁷ A pusztá adathalmazással szemben ezért is szorgalmazhatta a tudományok lélektani elmélyítését: a pszichés, belső okok földerítését – amelyben az ideg orvosok és „az új igazságokon edzett lélek bűvárok” járhatnak elől példával és szakértelemmel – elengedhetetlennek tartotta ott, ahol a (lelki) betegségek, a bűnügyek, a történelem, az örület megértése a cél.¹⁸

¹⁵ Uo. = ÁÓ, 408.

¹⁶ Ironikus szójátékkal ad erre példát KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ember és világ* [1935] = SB, 430.

¹⁷ Például „a húszadik századot valamikor, messze madártávtalban, vele [Freuddal] fogják majd jelezni az emberi gondolkodás történetében”. Kosztolányi nyilatkozatát közli RÓNAY Mária, *A freudizmus az irodalomban*, *Literatura* 1931/5. (szeptember), 169; a kiemlést elhagytam. (A szöveg hiteles, Kosztolányi írásban küldte el azt: lásd LN, 1291. levél, 710, amelynek jegyzete a nyilatkozat levélhez csatolt kéziratát is adja: LN, 1048–1049. A levél keltezése azonban hibás, 1931 helyett 1934, ami magyarázza a jegyzetnek azt a tévedését, hogy a nyilatkozat nem jelent meg a *Literaturában*. Az utóbbi közlés alapján a kézirat olvasati nehézségeire is kapunk egy megoldást, jóllehet óvatosságra inthet, hogy Kosztolányi a címetet kéri a szedés javítására.)

¹⁸ Lásd például KOSZTOLÁNYI Dezső, *Le „kaiser”* [1915] = Füst, 100; Uő., *Cinkotta* [1916] = Füst, 277; Uő., *Az örültek is* [1923] = Hattyú, 190.

Kosztolányi már egyik legkorábbi tárcacikkében úgy látta, az „élet nagy törvéneit” ott vizsgálhatók legjobban, ahol erők és hatások egészséges, rendezett és kiegyensúlyozott egysége a betegségben föl bomlik, „amint hogy a természetűdös nemegyszer egy széttört kristályon tanulja meg az ép szerkezetét”.¹⁹ A lélek-búvárhoz hasonlatosan a cikkíró is szeretné az ember fájalmát „a pszichológia görebjébe önteni, melegíteni, elpárologtatni, szóval analizálni”.²⁰ A „pszichológia nagyítóüvegjén” keresztül a nyugalom sem mozdulatlanságnak látszik, hanem „oly sajátos lélekállapotnak”, amelyben – immár freudi húrokat is pengetve – „öntudatunk küszöbe alatt sok uralomra vergődni nem tudó képzet küzd egymással”.²¹

A világháború értelmetlennek tetsző pusztítása szintén olyan tapasztalat volt Kosztolányi számára, amely szükségessé tette az embereket egymás és önmaguk ellen fordító rejtett hajtóerőknek, a kultúra elfedte romboló ösztönöknek a föltételezését, tudomásulvételét és tanulmányozását. A kor érdeklődésének változását tanúsítják az 1917-ben papírra vetett sorok:

A külső világ, az tiszta. De belső világunk még ma is tele van rejtélyekkel. A kis titokzatosságokat kiirtotta a természettudomány, de talán éppen e tisztító munka eredményeként sokkal jobban látjuk a nagy és egyetlen kérdést. [...] Íme, a titokzatos ember a gőz és villany százada után ismét önmagát kergeti, ismét nem érti önmagát.

[...] Ebben a korban történt meg az új lélektan döntő felfedezése, az, hogy lelkünk jó részét egyáltalán nem ismerjük, azt az irdatlan területet, azt a népes, óriás birodalmat, mely öntudatunk küszöbe alatt nyúlik el, az elfeledett benyomások, emlékek, észrevételek, kimustrált érzések és gondolatok ősi földjét most keresik fel a lélek merész conquistadorjai, hódítói és misszionáriusai. [...] Lakásunkat villanyfény önti el, és nincsenek titokzatos szobáink, mint a középkori várkastélyokban. De a lelkünkben még mindig vannak ilyen szobák.

[...] Újra itten állunk, a század, ez a boldogtalan vándor, itten vesztegel, bebocsátást várva, a küszöb előtt, melyet akár az *öntudat küszöbé*-nek nevezünk,

¹⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A betegekről* [1905] = *ÁÓ*, 110.

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Heti levél* [1905] = *ÁÓ*, 45; vö. Uő., *Edmond Rostand* [Chantecler, 1910] = *ÉM*, 303.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pihenni. Egy új igazság és egy jó tanács* [1909] = *ÁÓ*, 378–379; vö. Uő., *Gerhart Hauptmann* [Görög tavasz. Gerhart Hauptmann új könyve, 1909] = *ÉM*, 245; Uő., *Rainer Maria Rilke* [Rilke, 1909] = *ÉM*, 362; Uő., *Hans Heinz Ewers* [Író-fejek. I. Hans Heinz Ewers, 1910] = *ÉM*, 317.

akár másnak, határt jelent. [...] A határokat nem kifelé tágitjuk, de befelé. Nem kivitetünk, hanem bevitetünk. Bennünk van a megoldás.²²

Jóllehet Kosztolányi – különösen későbbi írásaiban – jóval visszafogottabban nyilatkozott a tudományos kutatás vívmányairól,²³ a természet beható vizsgálata által megválaszolt-megoldott kérdések az emberi természet ismeretének – világ-háború is tükrözte – hiányai és törései felé irányították a figyelmet. Az érdeklődés így a kétellyel illetett, a még mindig ismeretlen belső felé fordult, miáltal a természettudomány nemcsak egy új lélektan feltételeit teremtette meg, de annak igényét is.²⁴

Ha az emberrel foglalkozó tudományok számára általában gyümölcsözőnek bizonyult a befelé, a lélekre figyelés, sőt az irodalom kezdeményező szerepet töltött be az érdeklődés ily alakulásában, akkor az irodalomtörténet is szükségét láthatja egyfajta lélektani fordulatnak. Shakespeare drámáinak tanulmányozása szintén arról győzte meg Kosztolányit, hogy Freud „sugalmasnak” vagy „sugalatosnak” vallott lélektanában a művészi alkotás termékeny magyarázó elveire lelhet.²⁵

A háborút követően sajátos feszültség jellemezi Kosztolányinak az irodalomkritikához való viszonyát. Mintha ennek keretében egyszerre lenne jelen az analízisnek egy freudi és egy Freud előtti – habár Freudtól sem teljesen idegen – szemlélete, s a kísérleti lélektan szókinccse és modellje jól megférne az e szemlélettel szemben érzékelhető elégedetlenséggel:

Bizonyos, hogy a költeménynek van lelke, mely megfoghatatlan, mint minden lélek. De a lélek nem egyéb, mint a szerveink működésének finom terméke, ezért a

²² KOSZTOLÁNYI Dezső, *XIII* [1917] = Füst, 399–401. Az eredeti kiemelései.

²³ A 20. századot már 1920-ban úgy jellemzi, mint amely „átesett a »gőzről és villanyról« elkeresztelt XIX. század nagyralátó bizakodásán és keserves csalódásán, a tapasztalati tudományok és kísérleti lélektanok csődjén” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pósa Lajos* [1920] = LF, 246). Lásd a könyv előző tanulmányát is.

²⁴ A gondolat jóval később is előkerül: „Befelé szenvedünk, önmagunkat emészttve. A hadszíntér az utcáról, a porondról, a szószékről az öntudatba helyeződött át.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Molnár Ferenc* [1934] = EÉA, 258; vö. Uő., *August Strindberg* [Verses játékok. Strindberg három darabja, 1913] = ÉM, 214; szó szerint ismétli Uő., *August Strindberg* [Strindberg, a költő, 1921] = ÉM, 218.)

²⁵ Lásd például KOSZTOLÁNYI Dezső, *IV. Henrik. Új bemutatással* [1916] = SzE, I, 42; Uő., *William Shakespeare* [W. S., 1916] = ÉM, 17.

kritikusnak, akár a lélekbúvárnak, elsősorban a vers testi szervezetét kell vizsgálnia, hogy pontos diagnózist adhasson. Működése nem fizikai, nem is pszichikai, hanem a kettő együtt: pszichofizikai eljárás.²⁶

A hagyományos bírálat helyébe az elemző magyarázatot léptetve Kosztolányi úgy látja, ennek – még ha csak szigorú korlátok között kivihetően is, de – „tulajdonképpeni célja, hogy a költészet érzéki szépségét értelmivé tegye”.²⁷

A lélekelemzés – megváltoztatva az ember önmagáról alkotott képét, elmélyítve önismeretét – úgy növeli meg a tudatnak, a tudatossá tétel folyamatának hatókörét, hogy óhatatlanul rálátást nyit az öntudat küszöbe alatt meghúzódó hatalmas területekre is. Az öntudatnak és a tudatalattinak a kiterjesztése ekképpen nemcsak ellentétes, de szükségszerűen párban is járó, egymást föltételező törekvések.²⁸ A lelki élet összetett mozgatórugóinak tudatosítása viszont kétélű hatással jár:

Ha tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak, nem vagyunk oly igazán szomorúak, mint mikor nem tudjuk, hogy miért vagyunk szomorúak.²⁹

Az élmény a benne munkáló erők – akár csak részleges – tisztázódása révén veszít magával ragadó hatásából, vagyis csökken a megélt, földézett vagy elképzelt események érzelmi-érzéki intenzitása. Ez a tompított-visszafogott hatás pedig közel sem föltétlen hangzik egybe a befogadót megszólítani, párbeszédbe vonni igyekvő műalkotás céljával.

Kosztolányi számára az „igazi lélekismerő” végső soron nem a tudós, hanem „az író”,³⁰ akinek tekintete, érzése és ösztöne oda is elér, ahová a szikár tudomány-nak, az elemző értelemnek nincs bejárása. Nem véletlen, hogy a már hosszabban

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanulmány egy versről* [1920] = NyÉL, 406; vö. Uő., *Arany János* [Kosztolányi Dezső előadása, 1917] = LF, 141; Uő., *Jászay-Horváth Elemér* [Színek, szavak, 1917] = EÉA, 490.

²⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Juhász Gyula* [Juhász Gyula új versei, 1921] = EÉA, 391. Műértelmezés és tudomány viszonyáról részletesebben, más szempontot előtérbe helyezve lásd a kötet előző tanulmányát is, elsősorban 163–171.

²⁸ Vö. LN, 1109. levél, a francia nyelvű fogalmazvány 628–629, fordítása 1017.

²⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst Milán* [1922] = EÉA, 478.

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Világ vége* [1910] = ÁÓ, 405.

idézett 1917-es írás szerint a szépirodalom egyenest megelőlegezte, megsejtette a lélekbúvárok későbbi fölfedezéseit:

Ezekekről pedig a költészet előbb tudott, mint a tudomány. Még alig beszéltek valamit az öntudat alatt való életről, mikor a XX. század költői rejtélyes történeteket írtak. Ők már fessegették a szobák ajtait, melyek kulcsát csak később lelte meg a tudomány.³¹

Csakhogy ami az irodalomnak időbeli elsőségét biztosíthat, akár a hátrányára is válhat. Hiszen ennek nyomán a rosszindulatú elemző odáig is elmehet, hogy amit az írók homályosan megsejtenek, azt a lélektan teljes világosságban hozza a tudás és értelem napvilágára. Ekként feleslegessé is téve a művészet korábbi erőfeszítéseit.

A bizakodó megfogalmazások ellenére sem egyértelmű tehát modern lélektan és irodalom kapcsolata. Ha a belső lelki működések magyarázatában olyan fordulat áll be, amely a korábban merő okoskodásnak tetsző szemléleti alapokat átrajzolva a szigorú tudományosság ígérését hordozza, akkor az emberi gondolkodás hatalmas lépést tesz előre az „élet felbogozhatatlan rejtélyének” megfejtése felé, amely eleddig a művészi alkotás sajátosságának tetszett.³² Ezáltal a lélektan

³¹ KOSZTOLÁNYI, XIII [1917] = Füst, 401; lásd még Uő., *William Shakespeare* [1916] = ÉM, 17. Ahogy a kor a természet törvényeit változatlanok láta, úgy Kosztolányi is hajlott a lelki működések átfogó szabályszerűségeit időtlennek tekinteni: „A repülőgép akkor még nem volt kész. De a lélek már teljesen kész volt akkor is [...]” (Uő., *Füst Milán* [1934] = EÉA, 487–488.) Abban az értelemben következtetlen ez az álláspont, hogy míg tartalom és forma elválaszthatatlan egységet képez Kosztolányinál, tárgy és módszer, tartalmi mag és közelítésmód a tudomány, a lélektan és – ezen keresztül – az irodalmi alkotás területén mintha nagyon is szétválna: a művész(et)ek már jóval korábban eljuthatnak *ugyanoda*, ahová a tudomány más oldalról és később nyer bebecsátást. Egy feltehetően Kosztolányinak tulajdonítható névtelen írásban is arról olvashatunk, a „mai lélektan már sokszor és alaposan rámutatott arra, hogy az igazi intuíció és az igazi analízis közt nincs különbség”, hiszen „az intuíció csak egy tökéletesebb, gyorsabb, szervezettebb összefüggő analízis” (Uő., *Muzsikások. Csáth Géza novellái* [1913] = EÉA, 654–655). Igaz, egy kései írásban magának a lelki életnek a változása is lehetségesnek sejtik, még ha az idézet utolsó mondatai ismét tompítják egy efféle föltevés merészségét: „Magát az örületet se leljük. Elemző korunk az örületet is részreire, elemeire bontja, s így elszigetelve, lombikba zárva, hűtve vagy hevítve, szinte nem is ijesztő ez a zavaros lelki csapadék, majdnem természetes, mert emberi. Még nem ismerjük az ösztönélet poklát. De már leszálltunk a pokol előtornácaiba.” (Uő., *Háború* [1935] = SB, 435.)

³² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új költészetünk* [1926] = NyéL, 431; Uő., *Vajda János [Vajda János. Születésének századik évfordulójára, 1927]* = LF, 212.

elemzés akár a művészet korszakának lezárulásával, mozgásterének összeszűkülésével fenyegethet:

A haladó tudomány megfosztott bennünket bizonyos illúzióktól. Még a költészetből is elvett néhányat. Úgy értem ezt, hogy a mai költő nem írhat úgy, mint például a középkori historióráról [...]. [...] A mai költő pedig szükségszerűen tudomást vesz ezekről az igazságokról – hogy freudi műszóval éljek –, a mai költő „ki van analizálva”.³³

Mínthogy pedig a múlt értelmezése is a jelen távlatának függvénye, a lélekelemzés nemcsak a kor irodalmát, de a korábban született művek ért(ékel)ését is (át)formálja:

Vedd számba, hogy nem is oly régen akármilyen félkegyelmű fajankó sikerrel hozzászólhatott az úgynevezett „lelki élet rejtélyei”-hez, szabadon kalandozhatott irdatlan österületén, melyen bizonyos „titkok”-at fedezett föl. Azóta ezeknek a titkoknak java részét pontosan, tudományosan, szakszerűen megmagyarázta a lélekelemzés. [...] Amit erről összefirkáltak a múltban, az most olvashatatlan számárság, kivéve néhány lángész alkotását, aki lázasabbul, tárgyilagosabban látott.³⁴

A lélekelemzés hatását szintúgy erősítheti, hogy „a ponyva is lépést tart a korral”,³⁵ melynek érdeklődése „majdnem teljesen áttevődött a lelki életre”.³⁶ Az írók

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szász Menyhért [Ének néma mankókról. Szász Menyhért háborús versei, 1915] = EÉA, 527. Lásd még Kosztolányi Dezső, Lélektani regény [1936] = NyéL, 498. 1934-ből visszatekintve Kosztolányi szintén olyan történeti folyamatot ír le, amelynek során a mozi, a rádió és a repülőgép fölöslegessé tette a költészet vízióját, hallucinációját és szárnyalását, ellenben a jelen mintha a költő visszatérését jeleznél előre: Uő., *Költők 1934-ben* [1934] = SB, 270–271. Vö. Kosztolányi Ferenczi Sándorra emlékező szavaival: „Nem azokat az írókat kedvelte, akik a lélekelemzést népszerűsítik vagy alkalmazzák, hanem azokat, akik ösztönükkel, a természettel cimborálnak.” (Uő., *Ferenczi Sándor* [1933] = EÉA, 128. Ferenczi valóban így vélekedett a Kosztolányiéval együtt megjelent nyilatkozatában: RÓNAY, I. m., 167.)*

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Katé kezdő költőknek* [1927] = NyéL, 433–434; Uő., *Irodalmi levél* [1933] = ÉM, 464: „Freud után a lélektani regényírók sejtése is többnyire tárgyaltan. Ami akkor új volt, az ma tiszteletre méltó ódság.” Vö. Uő., *Henrik Ibsen [Ibsen, 1828–1928, 1928]* = ÉM, 169.

³⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Sándor Imre [Sándor Imre: Boldogság, 1918]* = EÉA, 525.

³⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Luigi Pirandello [Pirandello, 1926]* = ÉM, 298.

lélektani tájékozódása így éppannyira oka, mint okozata is az olvasói elvárások eltolódásának, az irodalom feltételrendszerét érintő módosulásoknak. Vajon azt jelenti ez, hogy a lélektani hitelesség az esztétikai értékítélet alapvető szempontjává válik? Úgy kell ezt érteni, hogy az írónak (tudatosan) igazodnia kell kora modern tudományos fölfogásához? Kosztolányi válasza aligha egyértelmű. Egyfelől elfogadja a modern lélektan látásmódjából következő elvárásokat. Másrésztől a művészet igazsága azon a ponton kezdődik számára, amelyet az öntudat már rejtélyként ismer föl, ahol a szavak – kiszabadulván gyakorlati szerepkörük korlátai közül – tudatos és öntudatlan jelentésrétegek bonyolult, fölbonthatatlan kölcsönhatásait keltik.

Az elemzés pártját fogó Kosztolányi ugyan gyanúsán kezeli – s leginkább a kultusképzés körébe utalja – a révületben föloldódó olvasói magatartást,³⁷ de már igen korán fölveti a modern írói öntudat ellentmondásának kérdését is:

Elérkeztünk arra a pontra, mikor az író már nemcsak tárgyát látja, melyet meg kell írnia, hanem önmagát is, éspedig abban a pillanatban is, amikor ír. [...]

A művészi öntudatnak ez a szertelen túlterjeszkedése okozta azután azt is, hogy a modern irodalmak perspektívája módfelett összeszűkül. ³⁸

Ebből – egyfajta egyensúlyt is keresve – természetesen következik a törekvés, amely a tudatosság művészetben betöltött szerepét igyekszik meghatározni, és ezzel persze korlátozni.

Gábor Andorról szólva Kosztolányi kifejezetten azt emeli ki, hogy „azokkal a tovább nem boncolható maradékokkal foglalkozik, melyek értelmi életünk vizsgálása után hagyódnak hátra, mintegy a lombikok és görebeik alján”.³⁹ Vagyis – újfent a vegyi analízis metaforikus modelljét véve alapul – arra tereli a szót, amire

³⁷ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ady Endre [Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről, 1929]* = EÉA, 222, 237; Uő., *Ivan Bunyin [Kosztolányi Dezső irodalmi levele, 1933]* = ÉM, 311.

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új célok felé [1906]* = NyéL, 318–319; vö. Uő., *A forradalmi dráma [1907]* = SZE, II, 678. Az Ady-vitairat komikus túlzásával: „Egy költő az ihlet önkívületében láthatja magát félistennek, lángfelhőnek és leopárdnak, de nem láthatja magát az íróasztalnál, amint megírja azt a gyönyörű versét, melyben azt írja meg, hogy a többi verse szintén olyan gyönyörű [...]” (Uő., *Ady Endre [1929]* = EÉA, 233; értékítélet nélküli, tárgyszerűnek tetsző leíráséért vö. Uő., *Ady Endre [Ady Endréről. Jegyzetek, emlékek, gondolatok, 1919]* = EÉA, 208.)

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gábor Andor [Harminchárom, 1918]* = EÉA, 398. Vö. Uő., *A kabaré [1922]* = SZE, II, 778.

a kor tudománya, értelem vezette lélektana éppen hogy nem képes meggyőző s ésszerű magyarázatot adni. Ez más oldalról lehetővé teszi, hogy az értelem kritikai-ellenőrző funkcióval is bírjon az alkotás teremtő ösztöne számára. Hiszen az utóbbi maradéktalan érvényesülése a záloga annak, hogy az alkotás több legyen, mint amit az értelem s vele a tudomány megfejtethet:

De mégis, valamire való az értelem. [...] Az értelem ítélete által tudhatom meg, hogy miről érdemes írni, és miről nem, hogy hol kezdődik a költészet határterülete. A költészet határterülete ott kezdődik, ahol az értelem már tehetetlen.⁴⁰

Ebből viszont az is következik, az író éppúgy nem juthat motívumainak, ösztönzéseinek teljes ismeretére – sem az alkotás során, sem utólag pillantva vissza művére⁴¹ –, mint az olvasó.

Kosztolányi már 1921-ben is aláhúzta, hogy a rím – forduljunk bár a freudi lélektanhoz – megfejtésre ösztönző, de csak részben megvilágítható, teljességgel

⁴⁰ Kosztolányi Dezső, *Önmagamról* [1933] = EÉA, 586. Igen hasonló gondolatot fogalmaz meg már Uő., *Jegyzetek az új német líráról. Ein Brevier zeitgenössischer Lyrik Ausgewählt von St. Federmann* [1909] = ÉM, 430: „Az igazi vers ott kezdődik, ahol a filozófus, a tudós, a novelláíró bejelenti csődjét.”

⁴¹ A versét író, majd verséért aggódó Esti Kornél azonban „voltaképp akkor tudta meg, hogy mit akart kifejezni, mikor már elkészült” (EK, 289). Kosztolányi írásaiból nem egy helyütt mintha szintén azt lehetne sejtetni, hogy – kifejezetten ellentéző viszonyba állítva az alkotás önkívületével – az író utólag mintegy értesül szándékáról és annak értelméről, amit megalkotott: Kosztolányi Dezső, *Új költészetünk* [1926] = NyéL, 431–432, amelyet majdnem szó szerint ismételt Uő., *Vajda János* [1927] = LF, 213 és Uő., *Ábécé a versről és költőről* [1928] = NyéL, 439; Uő., *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre* [1931] = NyéL, 464–465. Csakhogy alighanem akkor értelmezem helyesen ezeket a helyeket, ha az esszéket átfogó gondolati összefüggésbe állítom, és ennek megfelelően nem az alkotó teljes önmegértésére, a mű – író általi – maradéktalan fölfejtésére következtetek belőlük. Helyesebbnek tűnik föl a szöveghelyeket az alkotásfolyamat értelmi-öntudatos és ösztönös-öntudatlan fölfogásának szembeállításában elhelyezni. Ennek fényében az válik hangsúlyossá, hogy az írónak nincs előre tisztázott és kitűzött terve, nem tudatosan alakítja művét, hanem homályos – és nem csupán a tudatalattiból, de a nyelvből fakadó – motívumok vezetik, sokszor számára is váratlan rejtektutakon. Ezt erősíti meg, hogy az *Ábécé a versről és költőről* érthetlenségről szóló szakasza sem időbeli, sem író és olvasó közti különbséget nem föltelel: „Mindig marad valami érthetetlen, az, ami a költőt e rendkívüli szépség megírására bírta, az, amit közvetlenül kifejezett, anélkül hogy elemezte volna. Ha annak idején Petőfi teljesen megérti, hogy mi a szép ebben a témájában, nem is írja meg. Ha mi most teljesen megértünk, hogy mi a szép a versében, már nem találunk olyan szépnek. Az, amit nem érthetünk meg teljesen: a költészet.” (Uő., *Ábécé a versről...* [1928] = NyéL, 436; ehhez hasonlóan lásd még Uő., *Bartalis János* [1927] = EÉA, 536.)

soha meg nem érhető jelensége az irodalomnak.⁴² Majd egyre nagyobb nyomatékkal emelte ki, hogy „tartalom és forma, élmény és művészet, annyira egybeforrad, hogy az egymásba nőtt, eleven szálakat semmiféle lélekbúvár se fejtheti szét”.⁴³ Még Ferenczi Sándorra emlékezve is azt eszterelte, amit az új lélektan izgalmas és izgató, akár félelmet keltő rejtélyként mutatott és hagyott meg, s nem az érzések és pszichés működések analitikus technikáinak teljesítőképességét: „Az embert – önmagát is – rejtélynek tekintette, melyet nem lehet egy-két lélektani képlettel kifejezni.”⁴⁴

Lelki megokolás és rejtély sajátos feszültsége lényegében végigkíséri Kosztolányi pályáját, miáltal lélektan és irodalom is egyszerre tűnnek föl szorosan összefüggő és merőben más területeknek. 1905-ben egy Schiller ösztönzését mutató gondolatmenet már szembeállítja a külső okok gépezetébe zárt, illetve az ebből szabadulni vágyó, ezért játszani kezdő embert. Ennek a játéknak az eminens formája pedig – ekkor még – nem a gyermek játéka, hanem az okok kényszerét már megtapasztalt felnőtt művészete:

Az ember idővel ösztönyszerű sejtéssel megérzi, hogy cselekedete csak a külső hatások határozmánya, s ő maga rab az oklángolat vasketrecében. Ebből azután próbál kimenekülni. [...] Ilyenkor az ember megindul, elmosolyodik és játszik. [...] A gyermek a játék eme magaslatára nem képes felemelkedni. A felnőtt igen.⁴⁵

⁴² „Újabban a németeknél néhány freudista tudós vállalkozott arra, hogy a költői formába mélyebben is behatoljon, s az esztétikát a lélektan felé fejlessze, ez az egyetlen mód, mely még előrelendítheti ezt a kátyúba jutott tudományt.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar rím* [1921] = NyéL, 417; vö. Uő., *Rímkovács* [1915] = NyéL, 570.)

⁴³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kuncz Aladár* [Fekete kolostor. Kuncz Aladáról és könyvéről, 1931] = EÉA, 416. Az „ihlet” lélekelemzés számára is titkos voltát, sőt növekvő titokzatosságát emeli ki Uő., *Hogy születik...* [1931] = NyéL, 466; az újabb széptudomány lélektani magyarázatainak mindig egyéni, azaz viszonylagos jellegét állítja még Uő., *Szépség* [1932] = NyéL, 336.

⁴⁴ KOSZTOLÁNYI, *Ferenczi Sándor* [1933] = EÉA, 128.

⁴⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A játékról* [1905] = ÁÓ, 66. Érdekes, hogy a vegyi elemzés többször előkerülő tudományos „mestermetaforájához” kapcsolódva a játék sem csak a művészettel, de az alkímiaival is rokon: „A játszadozó ember, mint egykor az alkímista, céltalan bolyongásaiban az igazi művészet nagy felfedezését teszi meg.” (Uő., 66–67.) Később Kosztolányi sokkal inkább gyermeknek és írónak – ha értelemszerűen nem is azonosságát, de – rokonságát hangsúlyozta: a játékok is említve lásd például Uő., *August Strindberg* [1913] = ÉM, 214; szó szerint ismétli Uő., *August Strindberg* [1921] = ÉM, 219; Uő., *Az olvasó nevelése* [1933] = NyéL, 389.

Később Kosztolányi – „Freud tanárnak a mindennapi élet kórtanáról szóló tanulmánya” nyomán, „régí kedves könyve” magyar megjelenésének apropóján – a cselekedeteinket meghatározó okok körét a belső, lelki motívumokra s ösztönös késztetésekre is kiterjeszti. Vagyis a lélekelemzés elveit követve „öntudatosnak látszó tetteinket” azokkal a vágyakkal világítja meg,

melyeket magunknak sem vallunk be, azzal az elsüllyedt, láthatatlan, de titkosan működő világgal, melyet születésünk óta felhalmozott emlékeinkből hordozunk magunkban, az öntudatlannal,

s ezen az úton arra a következtetésre jut, hogy „nincs véletlen”.⁴⁶ A véletlen kérdésének szentelt tárca ezt néhány rövid, csattanós történet példájával igyekszik az olvasó számára igazolni.

Ha nincs véletlen, a művészet sem lehet az okok láncolatából szabadulni igyekvő, a kényszerítő törvényszerűségek közt szabadságra lelő játék. Kosztolányi ezért hajlik arra, hogy az ösztön okozatilag csak részben értelmezhető, mert nem mechanikus-rationális hatásához kösse a műalkotás létrejöttét.⁴⁷ Másutt azonban ennél is tovább megy, és visszacsempészi a véletlent mind az egyéniség, mind az irodalmi mű magyarázatába. A kései *Jegyzőkönyv* című írás a személyiséget ugyan visszavezeti az én tapasztalataira, csakhogy esetlegesnek mondja ezek körét:

Leleked pedig az, amit évek során láttál, hallottál, ízleltél, tapintottál, szagoltál, mindaz, ami beléd futott érzékeid öt kapuján [...]. Ilyen véletlenektől függ egyéniséged.⁴⁸

⁴⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A véletlen* [1923] = Hattyú, 150.

⁴⁷ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Vadak* [1933] = SB, 74, amely magát az okozatiság elvét mint a természettudomány egyik alapvető eszméjét látja – az antropológia és a lélektan fölismerései nyomán – viszonylagosnak.

⁴⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Jegyzőkönyv* [1932] = ÉTŐ, 407. Vö. „Freud az egyéniséget – az egészséges ember egyéniségét is, mely természetesen alakul ki benne – az »Én örületé«-nek nevezi. Az egyéniség egy csomó megmerevedett szokás összessége, melyről magunk se tudunk mindig számot adni.” (Uő., *Karinthy Frigyes* [*Karinthy torzító művészete*, 1933] = EÉA, 461; majdnem azonos szavakkal utal erre Uő., *Székely Tibor* [*Bolgár Miklós ifjúsága. Székely Tibor regényéről*, 1936] = EÉA, 576.)

Ahogy az egyéniség nem pusztán okok és okozatok következetes és zárt rendszerében jön létre, hanem fölépülésében és alakulásában van valami összerótt jelleg, úgy a remekműveket is – tömör egységük és részeik összevágása ellenére – kitünteti a váratlanság nemigen magyarázható hatása: „csak ritkán születik remekmű, véletlenül, véletlenek boldog találkozásából”.⁴⁹

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Osvát Ernő* [1930] = EÉA, 168; lásd még Uő., *Somlyó Zoltán* [Végzetes verssorok. *Somlyó Zoltán új verseskönyve*, 1916] = EÉA, 318; Uő., *Turcsányi Elek* [A távolodó. *Turcsányi Elek könyve*, 1927] = EÉA, 505; Uő., *Napló* [1934] = SB, 258.

HAGYOMÁNY ÉS VISZONYLAGOSSÁG KOSZTOLÁNYI NYELVFÖLFOGÁSÁRÓL

Fogas kérdésnek számít, hogy Kosztolányi nyelvről vallott nézetei miként változtak a pálya során. Ha részkérdésekben alkalomadtán tudományos igényességgel és tudással nyilatkozott is meg, mégis nehéz a válaszadás, mert átfogó nyelvtudományos vagy nyelvölcseleti kifejtést nem adott, nem is törekedett adni ebbéli nézeteiről. Olyannyira, hogy a műfaji határok átlépése sem volt idegen tőle: az Esti-történetek egyes részletei nyelvről írott dolgozataiba is bekerülhettek volna, míg a *Túlvilági séta* című nyelvművelési cikksorozata novellisztikus keretbe illeszkedik. Kosztolányi azt sem célozta meg, hogy témáit tudósi pontossággal szétválogassa: éppúgy föltűnhetnek nyelvről vallott fölfogásának nyomai életképszerű tárcáiban, lazán kapcsolódó apró szövegdarabkákból összeállított cikkeiben, mint nagy számban irodalomról, írókról írott kritikáiban és tanulmányaiban. Ekként a szokványos tematikai kötelmek Kosztolányinál mesterségesnek tetszenek, s a vizsgálódás feladataként adódik a mindeme besorolásokon való fölülemelkedés. Ráadásul még mindig azonosítatlanul lappanghatnak olyan hírlapi cikkekcskék, amelyek a Kosztolányi-képet ha általánosan talán nem is változtatják meg, de annak időbeli-gondolati kibontakozását árnyalhatják. Mindez óvatossággal fogalmazásra késztet, s arra, hogy az alábbi gondolatokat Kosztolányival való folyamatos szövszölésem részeredményeként tekintsem.

Az viszonylag nagy biztonsággal elmondható, hogy Kosztolányi nyelvészlete néhány kérdésben jelentősen változott, ennek ellenére a Pesti Hírlap munkatársaként eltöltött másfél évtized során sarokpontjaiban, „fő teteleiben” inkább csak kifejtettebbé, kidolgozottabbá lett.¹ Csakhogy még e látszatra egységes látásmód is rétegzettebb benyomást kelthet, ha egyes elemeit Kosztolányi gondolkodásában betöltött helyük, szerepük, hangulati töltetük és nyilvános-kulturális összefüggéseik mentén értelmezzük. Élesen fogalmazva: 1930 után annak ellenére váltást érzékelek Kosztolányi nyelvfölfogásában, hogy a kései gondolatok majd mindegyikének meg lehet találni előzményét a húszas évekből, esetenként akár a legkorábbi cikkekben. A nyelv iránt tanúsított korábbi szenvedély, óvó szeretet

¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 533; SZILI Katalin, *Kosztolányi a nyelvről. Kosztolányi nyelvészletének kérdéséhez*, Magyar Nyelvőr, 2009/1., 16–17.

és izgató kíváncsiság mégis mintha képviseletre kötelező „üggvény”, közösségi-társadalmi feladattá vált volna az Antoine Meillet-nek írott 1930-as nyílt levelet követően.

Ahogy más kérdések, úgy a nyelvművelés szempontja sem előzménytelenül jelenik meg Kosztolányi pályáján: mintegy kinőve a nyelvet érintő szórványos korai reflexiókból, már 1916-ban egyértelműen fölvetődött a Nyugat lapjain közölt *Nyelvtisztítás* című írásban. A világháborúban fogalmazott gondolatmenet – lélektanilag érthető módon, de történelmileg feledve, hogy Magyarország nem volt éppen „ártatlan” fél a háború kitörésében – párhuzamosságot tételez föl az országok egymás ellen irányuló hadi cselekményei és a nemzeti nyelvekben teret nyerő idegen hatások között. Kosztolányi nem alap nélkül vélhette úgy, hogy a sajtó s rajta keresztül a nyelvhasználat új, a korábbiakhoz képest jelentősebb szerepet kapott az európai államok hadviselésében.² Amikor azonban ebben az összefüggésben szorgalmazta a nyelvművelés nem új keletű, de elszigeteltté lett küzdelmének kiszélesítését, akkor a nyelv kérdését és társadalmi képét óhatatlanul nemzeti-politikai törekvésekhez kapcsolta hozzá, sőt rendelte azoknak alá. Ezáltal pedig lehetővé vált egy olyan elmozdulás, amelynek során a nemzeti identitásnak és az anyanyelvnek az önmegerősítést szolgáló, veszedelemérzetre válaszoló előtérbe állítása egy elválasztó-sztereotipizáló és támadó szemléletbe csúszhatott át.³ A *Pardon*-korszak 1919 és 1921 között – még ha névtelenül is – éppen ezt a lehetőséget váltotta valóra.⁴

Az Új Nemzedék gárdáját mind jobban megosztó törésvonalak és a külső támadások azonban igen hamar olyan légüres teret hoztak létre Kosztolányi körül, amelyet az író egyszerre több irányba tapogatózó kísértetei legfőljebb csak időlegesen oldhattak, valójában elmélyítetették belső meghasonlását. A kiutat

² „Naponta böngészgetem a német, francia, angol, olasz napilapokat, és azt látom, hogy ezeknél a nálunk sokkal nagyobb népeknél a háború igen élénk mozgalmat gerjesztett, hogy nyelvüket megtisztogassák a henye sallangoktól, és a mozgalomnak éppen a tekintélyes napilapok a szószói. A németek derekasan írják a francia szavakat, az olaszok a németesség ellen küzdenek, az angolok is munkában vannak, a franciák pedig még angol szövetségeseik kifejezéseinek sem kegyelmeznek.” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelvtisztítás* [1916] = *NyelL*, 33–34.)

³ A nyelvtisztítás történeti előzményeit is tárgyalva szól a purizmus védekező és támadó válfajáról Peter BURKE, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, 145–147.

⁴ Ebből az időszakból származó Nyugat-beli korholásként lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gilbert Keitch Chesterton* [*Chesterton-könyvek*, 1920] = *ÉM*, 336.

minden szempontból a Pesti Hírlapnál 1921-től betöltött munkatársi állás jelentette, amely éppúgy járt hangnemi, mint tematikai változással: az idegen nyelvi hatások bírálata ugyan soha nem tűnt el teljesen, de 1922 folyamán egyértelműen és gyors ütemben visszaszorult. S bár ez aligha független a Pesti Hírlap vezetőinek politikai helyzetértékelésétől és üzleti stratégiájától, Kosztolányinak sem lehetett érdeke, hogy indulatos nyelvtisztító harcmóddal tartsa ébren szélsőséges politikai szereplésének emlékét.

A húszas évek közepének publicisztikája mintha egyfajta apályt hozna Kosztolányi nyelvészeti jellegű cikkeiben. Talán az sem véletlen, hogy utolsó (befejezett) regényét, az *Édes Annát* követően jelennek meg ismét nagyobb számban nyelvi írásai. Éspedig a húszas évek utolsó harmadában főként az író esztétikai-irodalmi érdeklődésének – a regényekre következő és az Esti Kornél-történetekkel részben egyidejű önértelmezésének – részeként. Ebből a szempontból az Új Idők lapjain 1927 végén – nem mellesleg nyelv és lélek kérdésével – induló *Ábécé*-sorozat éppúgy tekinthető az 1929-es *Ady-különvéleményre* való (nem tudatos) fölkészülésként, mint ahogy a vita nagy visszhangja is ösztönözhetette az irodalmi és nyelvi tárgyú-tájékozódású esszék ezt követő sokaságát.⁵ A hangsúly eközben a nyelv kérdése felé tolódott, s kezdetét vette a nyelvi dolgozatok önálló csoportjának formálódása. Ezt a folyamatot teljesíti ki az 1930-as Meillet-levél, szembe-sítve annak tapasztalatával, hogy az irodalmi nyelv – legyen mégoly kitüntetett és mintaszerű – nem fõdi le a nyelv összefogta kérdések bonyolult szövedékének egészét. Irodalom és nyelv távlata – a nyelvészeti jellegű cikkeken – gondolkodás, nemzet, kultúra és nyelv összefüggésének átfogóbb látókörében oldódik föl.

Meillet-vel, majd később Nékámmal szemben is nagy nyomatékot kap a magyar nyelv értékének bizonyítása. A Meillet-könyv olvasása olyan – a világháború és a trianoni békeszerződés traumájával is szorosan összefüggő – sebeket szakított föl, amelyek ismét a fenyegetettség és nemzeti-közösségi magára maradottság félelmét hozták.⁶ A világ egységesülését – a két világháború közötti történelmi-politikai folyamatok ellentmondásában – Kosztolányi ambivalensen

⁵ Utóbbihoz vö. KDné, 283.

⁶ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához* [1930] = NyéL, 93: „Nem látjuk azt az új világot sem, mely a háború véreből és romjaiból keletkeznék. Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését [...]” A Meillet-levelelről és kontextusáról szól SZEGEDY-MASZÁK, I. m., 527–528.

látta: némely hatásában örvendetesnek, de más szempontból a kiszolgáltatottság forrásának,⁷ amelyhez képest még a „természetes elszigeteltség” oltalma⁸ is érték-ké válhatott. Schöpflin Aladár megjegyzését pályatársa pesszimizmusáról – hogy tudniillik a nyelv önmagában nem tudja „kára nélkül magához [...] idomítani a beléje kerülő idegen szavakat”⁹ – hajlok erre a félelemre vonatkoztatni, amely újfent jogosnak, sőt szükségesnek tüntetette föl Kosztolányi számára az idegen szavak ellen, a magyar nyelv tisztaságáért folytatott küzdelmet. Ráadásul az intézményes keretek is megszilárdultak: a Magyar Tudományos Akadémia 1931. május 4-i ülésén, Négyesy László javaslatára hivatalosan is fölkarolta a nyelvművelés ügyét. Igaz, Kosztolányit nem fűtötte az akadémiai állásponthez való maradéktalan igazodás vágya, amit *A Pesti Hírlap Nyelvőre* is tükröz. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy a nyelvművelés előtérbe kerülésével megváltozott Kosztolányi nyelvről való gondolkodásnak a szerkezete. Párhuzamosan azzal, ahogy egyre élesebben rajzolódtak ki a megszólalás tematikus csomópontjai: habár továbbra is rendre fölmerültek nyelvi kérdések az életmű számos helyén és műfajában, formát öltött a kifejezetten nyelvészeti-nyelvművelő írások önálló csoportja.¹⁰ A harmincas években – szemben eddigi gyakorlatával – Kosztolányi nemegyszer hosszú, több részből összeálló írásokban fejt ki a nyelvről, valamint a nyelvtisztító mozgalom elvi alapállításáról és gyakorlati feladatairól alkotott elképzeléseit.

Azt sem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy a cikkek sorra vitahelyzetben szólalnak meg. Az 1931-es *Tülvilági séták* ugyan még csak fiktív, erősen retorizált ál-vita, de az 1932-es *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók* négy részes sorozata már Supka Gézának a purizmust indulattól fűtötten elutasító és Kosztolányi volt tanárát, Négyesy Lászlót támadó vélekedésével száll szembe. 1933-ban Kosztolányi és Schöpflin Aladár között bontakozik ki több felvonásban, két lap hasábjain

⁷ Lásd erről a Meillet-levéellel egy évből KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lenni, vagy nem lenni* [1930] = LF, 5–20; valamint e könyv első tanulmányából főként 20–30.

⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 203; vö. továbbá Uő., *Madách Imre* [*Madách franciául*, 1931] = LF, 191.

⁹ SCHÖPFLIN Aladár, *Nyelvművelés. Vita Kosztolányi Dezsővel*, Nyugat 1933/8., 485.

¹⁰ Kosztolányi talán maga is tervezte, hogy a „nyelvészeti anyagból”, a nyelv kérdéseiről írt műveiből önálló kötetet állít össze – cikkeit, bár nem teljes rendszerességgel, összegyűjtötte-összegyűjtette, a nyomtatásban már megjelent szövegeket kivágta és javíttatta. Erről lásd Illyés Gyula bevezető sorait: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Erős várunk, a nyelv*, s. a. r. és bev. ILLYÉS Gyula, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.-t., h. é. n. [Budapest, 1940], 6 (Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei, 1).

is sajátos – mert mindkét fél részéről ellentmondásokba bonyolódó – pengeváltás, majd – ha *A lélek beszéde* sorozat retorikus, talán ismét kitalált párbeszéd- és vitahelyzetétől eltekintek – a Nékám Lajoshoz intézett, újfent több részletben közölt nyílt levél, a *Nyelvünk ügye* következik 1934-ből, de még az 1935-ös *Egy kis merénylet a magyar nyelv ellen* is ebbe a sorba illeszkedik.

A nyelvről való beszéd intézményes elkülönülését egy eltérő természetű határátlépés ellensúlyozza: a nyelv művelődéstörténeti szemléletbe foglalása tágítani igyekszik a határvonások révén szűküléssel fenyegető gondolkodói teret. Jóllehet a jelentéstani és a történeti eszme-futtatások közel sem mindig vernek sikeresen hivat nyelvszemlélet és purista feladat kijelölés közé, Kosztolányi hajlott arra, hogy a nyelvet tágan értett kulturális folyamatként értelmezze. Számára ekként „a nyelvi viszonylagosságból adódó helyzet [...] éppúgy előnyként jelenik meg, mint a lét fölötti uralom elvesztésének vagy a véges időbeliség tudatának heideggeri elfogadása”.¹¹ A harmincas évek így szűkülő és táguló távlatok feszült, egymást hol kiegyensúlyozó, másutt elbillenő, ezért ellentmondásoktól és esetenként komor-sötét látásmódtól sem mentes mozgását hozta Kosztolányi szemléletében.

Az egymás ellen is ható gondolati mozgások követése végett a továbbiakban a *viszonylagosság* fogalmát helyezem középpontba. Kosztolányi utalásai ugyanis legalább három értelemben hozhatók kapcsolatba a nyelvi viszonylagosság tapasztalatával: 1) a nyelvek egymáshoz való viszonyának átfogó szintjén, a nyelvek teljes körű egyenjogúságát állítva; 2) valamely nyelv szókészletének szervezetérszerveződésére vonatkoztatva, nyelvek és kultúrák művelődéstörténeti összefüggésében; végül 3) az egyes szavakra, jelentő és jelentett kapcsolatára alkalmazva, ami éppannyira érinti a nyelv teremtő erejét és képességét, mint nyelv és gondolkodás viszonyát.

A viszonylagosság jelentéstartományának három rétegét mérlegelve kitűnik, hogy a nyelven belüli diszkurzív összefüggések hálózatában épp azoknak az eseményeknek a leírása történhetné meg, amelyeket a különmemű, de egymással nem összeférhetetlen nyelvi jelenségek interakciója hoz létre. Tehát amely síkon nem a megértés pusztán gyakorlati elvárása és célja határozza meg a nyelvi kölcsönhatások formáját és lefutását, hanem a közlésnek, a társas vagy a gondolkodást jellemző párbeszédnek a nyitott történése. Ami pedig a viszonylagosság

¹¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A nyelv mint alkotótárs. Nyelviség és esztétikai tapasztalat újabb irodalmunkban* = Uő., *Irodalom és hermeneutika*, Akadémiai, Budapest, 2000, 129.

első- és harmadikként sorra vett szintjét illeti: előbbi a nyelveket elválasztó-megkülönböztető – egyszersmind azokat egyenrangúvá is emelő – határok megvonására összpontosít, míg utóbbi éppen a nyelvi tevékenység és gondolkodás szilárd határainak kétségbe vonására, átjárhatóvá tételére épít. A viszonylagosság három jelentése így nem egyeztethető problémátlanul össze. S Kosztolányi nem is tűz ki célul a gondolati ellentmondások elsimítását: írásaiból a viszonylagosság értelme a maga gazdagságában, akár logikailag ellentmondó sokféleségében fejlik ki.

A nyelvek kapcsolatát a maguk különbségében és különösségében szemügyre véve Kosztolányi jónak s értéknek tekinti a nyelvek sokféleségét. Ezért úgy véli, a kis nyelveknek sem kell tartaniuk attól, hogy fölöslegessé váljanak. Elhatárolódással fogalmazza meg, hogy Meillet „nemigen rokonszenvez a sokféle nyelvközösséggel”, majd nyomatékosan kijelenti, hogy „minden nyelv egyenlő”.¹² Schöpflinnel vitázva is visszatér ehhez: „a nyelvek között nem ismerek rangkülönbséget”.¹³ A nyelvek egyenlősége és a nyelvi sokféleség értékessége szorosan összekapcsolódó, egymásra utalt állításokként jelennek meg: az utóbbi éppúgy föltételezi az előbbit, mint ahogy az egyenlőség elvont elméleti tézise is a nyelvi változatosság tapasztalatának fényében nyer valódi értelmet.

A nyelvek egyenrangúságának tétele együtt jár azzal a megállapítással, hogy a nyelvek nem vezethetők vissza valamiféle nyelv előtti tényezőre. Ha ugyanis szert lehetne tenni efféle előzetes, nyelven kívüli nézőpontra, akkor mégiscsak mód nyílna a – versengésre kényszeríthető – nyelvek rangsorolására. Kosztolányi ezért hangsúlyozza, hogy a nyelvek megítélésére nem rendelkezünk semmilyen külső – akár ösztönös-természetes, akár értelmi-logikai – mércével. Így közel sem tekinthető a vita kedvéért tett retorikus fordulatnak az az elismerően nyilatkozó részlet, mely szerint Meillet

véleményei rokonszenvesen szabadelvűek. Nem tartja szükségszerűnek a kapcsolatot a nyelv és a fajta között, mely a nyelvet beszéli. Visszautasítja a faj babonáját, az árjababonát [...]. Minden nép keverék vagy vegyület, melyet a közös nyelv forraszt egységé.¹⁴

¹² KOSZTOLÁNYI, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 91, 97; vö. Uő., *Lenni...* [1930] = LF, 7; Uő., *IV. Olasz. Mario* [1931] = BK, 72.

¹³ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 205.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 90.

E gondolatok abba a logikai sorba illeszkednek, amelynek révén kétség ébred mindazon szempontok jogosságát illetően, amelyek mentén a nyelvek értékelése történhetnék. Kosztolányi itt lényegét tekintve úgy tett, ahogy egy évvel később, a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésén Gombocz Zoltán vonta kétségbe a nyelvhelyesség megállapításának alapjául szolgáló normákat.¹⁵ Ráadásul Kosztolányi a francia nyelvész ellen annak saját „fegyvereit” fordítja, mikor a mérték tekintetében homályosságot, ellenőrizhetlenséget, ésszerűtlenséget hány szemére: a nyelvek Meillet-féle

osztályozásnak a kulcsa homályos. Néha a lélekszám szerint tart egy nyelvet nagy-
nak, néha más szempontok szerint, a rokonságra vagy a benne lakozó „civilizációs
erő”-re hivatkozva. Mi az a „civilizációs erő”? Homályos és ellenőrizhetetlen. [...]

[...] Minden viszonylagos. [...] Egy nyelv nagyságának még mennyiségi szem-
pontból sincs föltétlen mértéke. Nem mértéke a civilizáció sem.¹⁶

A nyelvek rangsorát tehát nem alapozhatja meg külső mérték, de a nyelvek értelemszerűen közvetlen egymáshoz sem lehetnek mérhetőek. Minden nyelv önmagában teljes, s nincs olyan nyelvek fölötti (lett légyen mesterséges) nyelv, amely akár a nyelveket egymáshoz tudná illeszteni, akár egyetemes nyelvi normák tárházaként azok összevető értékelésének hipotetikus helyétül szolgálhatna.

A nyelvek tehát – egybeforrva a gondolkodással – önmagukban álló világokat alkotnak. A „minden nyelv egyenlő” állítás végső soron olyan szemléletmódhoz vezet, amely éles határokat lát a nyelvek között, és a nyelvek önmagukba zártságának tételezésébe megy át. Ezt – inkább érzelmi, mint elméleti oldalról – a nyelvi sokféleség értéke is indokolja: a megvont éles határok ha nem is szavatolják, de megragadhatóvá teszik a nyelvek különféleségét. Ezzel pedig ellensúlyt képezhetnek azoknak a vélelmezetten egyirányú nyelvi hatásoknak, amelyek idővel a kis nyelvek csöndes eltűnésével, nagyobb nyelvekbe olvadásával fenyegethethetnének. Rámutatva arra is, hogy az egyenrangúság elméleti fölvetése önmagában nem jelenthet biztosítékot a nyelvi sokféleség fönállására.

¹⁵ Gombocz Zoltán, *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. Az 1931. január 27-i közgyűlésen elmondott elnöki beszéd*, Magyar Nyelv 1931/1–2., 1–11. Lásd még Kosztolányi Dezső, *Nyelvünk ügye. Nyílt levél dr. Nékám Lajos egyetemi tanárhoz* [1934] = NyéL, 257–258.

¹⁶ Kosztolányi, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 90–91, 106–107.

A nyelvek magukba zártóságát kiemeli az a kölcsönös korlátozás, amely szerint „anyanyelvem szellemét se kedvelem, ha más nyelvekben látom viszont, mint idéetlen hungarizmust”.¹⁷ De ennél is közvetlenebbül kapcsolódik ide Kosztolányinak az a meggyőződése, hogy az anyanyelv meghaladhatatlan: „Aki igaz értelmi és érzelmi életet él, az csak egyetlenegy nyelvet bírhat többé-kevésbé tökéletesen, az anyanyelvét”.¹⁸

A harmincas évek Kosztolányija a nyelveket egyre inkább monadikus zártságukban, egymás számára áthatolhatatlanul fogja fel. Ebben a humboldti hagyomány – közvetett vagy közvetlen – hatása is sejthető, miként a nyelv kifejlését meghatározó erő vagy hajlam tételezésében Leibniz fölfogásának nyoma is érzékelhető. Hozzáátve persze, hogy Leibniz Humboldt természetbölcseleti megfontolásaira is hatott, még ha nyelvfilozófiájának több elemét – így az egyetemes nyelvről vallott eszméit – a német nyelvész nem is vette át.¹⁹ Másfelől a nyelvek és a leibnizi monások között vonható párhuzam azzal is rokonságban áll, ahogy Zalai Béla – történetesen Kosztolányi közeli ifjúkori barátja²⁰ – vélekedett 1910-ben a rendszerről, melynek „adequát mértéke egyedül önmaga, s más rendszerek számára mérhetetlen, inkomparabilis”. Majd valamivel később hozzát teszi: „Mélyen és belsően önállóak e rendszerek, áthatatlanok [sic!] és incommensurábilisak, egyik nem érti a másik nyelvét [...]”.²¹ A nyelvi rend-

¹⁷ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 205.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Öt nyelvet beszél...* [1931] = NyéL, 112.

¹⁹ Lásd például Tilman BORSCHÉ, *Wilhelm von Humboldt*, C. H. Beck, München, 1990, 88–93.

²⁰ Lásd például KOSZTOLÁNYI Dezső, *Baudelaire és Verbaeren* [1917] = ÉM, 492.

²¹ ZALAI Béla, *Etikai rendszerezés = Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*, Franklin, Budapest, 1910, 116 és 121; modern kiadásban *Ua. = Uő., A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*, szerk. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 116 és 122. Zalai Béla e rövidebb írását Kosztolányi akár kéziratban, akár a vaskos Alexander-émlékkönyvben is olvashatta – különösen, hogy Alexander Bernátot ő is ismerte hallgató korából, s hogy a kötetben számos irodalmi tárgyú dolgozat és Kosztolányi több tanárának az írása is helyet kapott –, de Zalai gondolatai egyébként sem lehettek idegenek számára személyes kapcsolatuk, beszélgetéseik nyomán. (Az *Etikai rendszerezés* szövegén erősen érezhető Zalai matematikai képzettsége-tájékozottsága, különösképp a modern matematikai analízis alapját jelentő mértékelmélet ismerete, melyet – többek, például Borel fölvetéseit követően – Lebesgue dolgozott ki a 19. és 20. század fordulóján, s amelynek Zalai felé való közvetítésében talán a később a Fourier-analízis területén nemzetközi hírnevet szerzett Fejér Lipótnak is lehetett szerepe; utóbbit említi ΒΕΘΤΗΥ Ottó, *Zalai Béla [1982–1915]. Egy pálya emlékezete = A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerk. KISS Endre – NYÍRI János Kristóf, Kossuth, Budapest, 1977, 217. Zalai írására ÁRON László, *Edmund Husserl*, Kossuth, Budapest, 1982, 69 hívta föl a figyelmemet.)

szerek efféle zártságának, a nyelvek közti kölcsönös megértés erős korlátozott-ságának föltevése lehetőséget kínál arra is, hogy a viszonylagosságban rejlő reflexivitásprobléma legalább részben elkerülhető legyen: ha ugyanis a másik beláthatatlansága folytán nem ítélem meg a számomra idegen nyelveket, akkor azokat eleve csak egyenrangúnak tarthatom, s ebből fakadó viszonylagosságukat anélkül állíthatom, hogy ezt az állítást magát viszonylagosnak tekinteném.

Nemzet és nyelv között Kosztolányi szerint olyasféle kölcsönös összefüggés van, mint gondolkodás és nyelv között is – mindkettőben a nyelv válik meghatározóvá. A népek, melyek egységét a nyelv adja, ezért éppúgy egyenrangúak, mint a nyelvek; bennük már csak azért sem kereshető valami lényegi és állandó, természetből fogva adott forma, mert a nyelvek történetileg változó tapasztalatán alapulnak. Amint azonban minden nyelv magába zárt, sajátos világegyetem, amelyet a benne működő nyelvszellem, nyelvi ösztön forraszt egységbe és formál, úgy ebből az is következik, hogy a népek közötti párbeszéd sem föltételek nélkül nyitott. Kosztolányi számára a saját hagyomány mindig átszínezi azt, ahogy a másik láthatóvá, érzékelhetővé válik. Ugyanakkor az észlelt körvonalak éppannyira az észlelő saját határait vonják meg, teszik megtapasztalhatóvá, mint amennyire a másikat, az idegent állítják elibé. Alighanem ebből is fakad, hogy a kései Kosztolányi a nemzetkarakterológiákat rendre ironikusan kiforgatja, komolyságukat és tartalmukat kérdőre vonja, sőt az utazás ismereteket bővítő és új élményeket kínáló jellegét is megkérdőjelezi, kételkedve viszonylagosítja.²²

A sokat utazó, számos idegen nyelven beszélő Kosztolányi kétkedése a nyelvtanulás és az utazás lehetősége kapcsán mintha egy olyan, markánsan különböző alakot is előrajzolna, akinek gondolatai a nemzeti el- és bezárkózás felé vesznek irányt. A Meillet-level eszmetörténeti jelentősége talán épp abban áll, hogy egy kivételes és összetett – de éppen ezért könnyedén sarkítható vagy kisajátítható – képet vázol föl, amelyben a nemzeti-nyelvi zártság tapasztalata a nyelvek és népek egyenrangúságának tételével áll korrelatív kapcsolatban. Schöpflin találó megfogalmazását idézve-parafrazeálva: „Amit ő [Kosztolányi] mond [a nyelv szerinte óhatatlan-tautologikus sovinizmusáról], az [nem más, nem több, mint] az anyanyelv szeretete, a hozzá való ragaszkodás, valódi vérré válása.”²³ A nyelvek és nemzetek közti határok ennyiben nem kiszorítanak vagy kirekesztenek,

²² Erről más szempontból lásd e könyv első két tanulmányát is, főként 26–37 és 69–79.

²³ SCHÖPFLIN, *Nyelvművelés*, 484.

hanem egy olyan gondolatmenetből következnek, amely a sokféleségtől indul, és – azt megföllebbezhetetlen értéknek ismerve el – ahhoz is tér meg. Még akkor is, ha sajátos ellentmondás terhét hordozza: a sokféleség értéke eszerint úgy óvható meg, hogy egyszersemind a sokféleség érdemi hozzáférhetősége lesz kétségessé. Ez a paradoxon összefügghet azzal, hogy a nyelvi viszonylagosság eddig tárgyalt első értelmezését Kosztolányi aránytalanul előtérbe helyezi a másodikhoz képest, amely pedig épp a nyelv rétegzettségének, ebből adódó belső sokféleségének tapasztalatát hordozza.

„Nincs egyetemes érvényű nyelvhelyességi norma; a nyelvhelyesség is a tér és idő függvénye” – írja Gombocz Zoltán 1931-ben, *Nyelvhelyesség és nyelvtudomány* című, a nyelvhelyesség megítélésének normáit számba vevő és kétségessé is tevő beszédében-cikkében.²⁴ Kosztolányi így talán túlzón, mégsem teljesen alaptalanul vethette ellene a Gomboczra hivatkozó Schöpflinnek: „Ő – legnagyobb alkotó nyelvészünk – nem vesz részt mozgalmunkban. De egyáltalán nem helyteleníti.”²⁵ Gombocz – akivel Kosztolányi már 1925-ben tanulságos interjút készített²⁶ – *Nyelv és lélek* című esszéjével valóban szerzője is *A Pesti Hírlap Nyelvőr*ének, jóllehet nem pont abban a témában, amit az 1932-es kötet előzetes szerkesztői terve megjelölt.²⁷

Gombocz és Kosztolányi nyelvszemlélete között nem egy párhuzam található. 1931-es írásában Gombocz például úgy vélte, hogy „a nyelv sem nem logikus, sem nem illogikus, hanem alogikus”.²⁸ Az eszperantót pedig a nyelv célszerűségi felfogásának normájával hozta kapcsolatba, kevésbé magát e nyelvet bírálva, mint inkább azokat, akik benne az ideális, egyetemes nyelvet vélik meglesni.²⁹ Kosztolányi szintén úgy gondolta, hogy „maga a nyelv nem ilyen

²⁴ GOMBOCZ, *Nyelvhelyesség...*, 11.

²⁵ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 198.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gombocz Zoltán [Párbeszéd. Gombocz Zoltán, 1925]* = EÉA, 190–194. Gombocz itt elhangzó gondolatainak és Kosztolányi nyelvszemléletének párhuzamairól lásd SZILI, *I. m.*, 18–19.

²⁷ GOMBOCZ Zoltán, *Nyelv és lélek* = *A Pesti Hírlap Nyelvőre*, szerk. KOSZTOLÁNYI Dezső, Légrády Testvérek, Budapest, é. n. [1932], 26–29. A tervezetet lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes anyanyelvünk. A kiadandó könyv részletes tervezete* [1932] = Uő., *Nyelv és lélek*, s. a. r. RÉZ Pál, Osiris, Budapest, 1999, 3. bővített kiadás, 588. (A korábbi kiadások nem közlik. Datálásához vö. LN, 1174. és 1177. levelek, 657–658 és 659–660, valamint 1184. levél, 663.)

²⁸ GOMBOCZ, *Nyelvhelyesség...*, 8.

²⁹ Uő., 9.

ésszerű”,³⁰ s későbbi írásaiban a műnyelvekkel is igen kritikus volt.³¹ Ugyanakkor azt írta, „a nyelv művelés [...] elsősorban nem az igazságot keresi, hanem a szépséget”,³² míg Gombocz a nyelvhelyesség esztétikai normáját – jóllehet ezt jelentősen szűkebben értette, mint Kosztolányi, inkább az utóbbi által is kétségbe vont jóhangzás elveként vette számba – éppenséggel a nyelvfejlődéstől idegennek tartotta.³³ S arra figyelmeztetett, a nyelv művelési elméletek legfőbb hibája általában azok egyoldalúsága.³⁴ Kosztolányit pedig kevésbé lehet elveinek egyoldalúságával vádolni; a Gombocz által sorra vett nyelvhelyességi normák egyikét sem vallotta kizárólagosan magáénak, bár idegen szavak ellen vívott küzdelmére – ha azt kiemeljük tágabb gondolati összefüggéséből – részben áll az egysíkúság kifogása.

Kosztolányi nem érzel ellentmondást abban, hogy a nyelvek lényegileg különbözőek, miközben érintkezésük során óhatatlanul kölcsön is hatnak, sőt keverednek egymással. A nyelvtörténetben romlást látó fölfogás – amelyre Gombocz említett cikke többek közt Humboldtot hozza példaként³⁵ – sarkított formájában nem képes magyarázni ezt a kettősséget. Ha a külső hatásokra következő nyelvi változás mindinkább a feledés homályába burkolja a nyelv szellemét, és csorbát szenved a nyelv teremtő és kifejező ereje, lehetségesnek kell lennie egy ezzel ellentétes folyamatnak is, amelynek során a nyelvi ösztön – mint történt például a nyelvújításban – ismét fölszítható.³⁶ Kosztolányi – furcsa módon inkább irodalmi, mint nyelvészeti jellegű írásaiban – föl is mutatja a nyelvi és nyelvújítási hagyomány ama példáját, amely a nyelvek legkülönbözőbb hatásokat magukhoz hasonító, elsajátító és beolvasztó erejét, állandó megújulását tanúsítja. Egy bizakodó fölfogás csírájaként nem mást, mint a nyelvek gazdagságát és képességét az életben maradásra.³⁷ Innen nézve még a felejtés sem csak az idegen nyelvek térnyerésének következménye, hanem az új kihívásokra válaszoló nyelvi jelenségek, formák és tevékenységek létrejöttének föltétele.

³⁰ KOSZTOLÁNYI, *Nyelv művelés* [1933] = NyéL, 207; vö. Uő., *Nyelvtisztítók és...* [1932] = NyéL, 157; Uő., *Nyelvünk ügye* [1934] = NyéL, 256; Uő., *A magyar nyelv* [1935] = NyéL, 295.

³¹ Lásd SZEGEDY-MASZÁK, *I. m.*, 529–530.

³² KOSZTOLÁNYI Dezső, *A tudomány nyelve* [1933] = NyéL, 185.

³³ GOMBOCZ, *Nyelvhelyesség...*, 9.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo., 5.

³⁶ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Nyelv művelés* [1933] = NyéL, 207.

³⁷ Lásd például KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelvünk ügye* [1934] = NyéL, 254, 264.

Egy idegen szó áthasonításnak folyamatát írja le Kosztolányi a *papszelet* szó történetét földéizve, mely

jelképesen világít rá arra, hogy honosodik meg egy idegen szó, hogy szerzi meg polgárjogát, nemzeti viseletét, hogy lesz teljesen a miénk, bájos félreértések, belemagyarázások sorozata folytán, melyet a tudomány népetimológiának nevez.³⁸

Az efféle nyelvi kölcsönhatások érthetővé teszik, hogy Kosztolányi tagadja a teljes nyelvi tisztaság elméleti lehetőségét: „teljes nyelvtisztaság sehol sincs, nálunk se lehet”.³⁹ A saját és idegen (szavak) szétválasztásának – Gombocz által külön nem tárgyalt – normája az idegen nyelvekből átvett szavak meghonosodása folytán éppoly viszonylagos, mint a nyelvhelyesség többi elve.

Kosztolányi ezért elhatárolódik a kiélezettebb nézetektől: sem az idegen szavak elleni irtóhadjáratot sürgetőknek, sem azoknak nem ad igazat, akik szerint a magyar nyelv magában is elég erős a más nyelvekből érkező hatások sajátta formálására. Erőszakosság és közönyösség helyett „belső nyelvújítást” lát szükségesnek, hisz a nyelv „oly tág és rugalmas, mint maga az élet”.⁴⁰ Joggal vetődik föl tehát a kérdés: „vajon meddig lehet és kell elmennünk”?⁴¹ Ha vannak is határok, sokkal inkább kereshetők a beszédben és beszélőben, mint a nyelv leírható rendszerében. A Kosztolányi megkísérelte válasz nem is törekszik formalizálásra, ám ekképp körben forgó érvelést ad, nem állítván mást, mint hogy a sajátta tett már sajáttnak tartható. A „sütnémet” *pučeráj* szóval szembeállítva az ószlávból átvett *tiszta* szóról írja:

Az ajkak magukhoz idomították alakját, az agyvelők más veretet adtak értelmének: teljesen a mienkké váltották. Csak az új, vad beözönlésnek kellene gátat vetnünk.⁴²

Ez a szinte természetesen adódó válasz valójában éppen azt a tapasztalatot, azt a nyelvi helyzetet kerüli meg, ami a kérdést szülte: semmit nem mond a fokozatok

³⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Lélek és nyelv* [1930] = NyéL, 110.

³⁹ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 213.

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pár szó a nyelvújításhoz* [1932] = NyéL, 147, lásd 146 is.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 213.

⁴² Uo.

és átmenetek problémájáról. Azokról a szavakról, amelyek már nem tekinthetők „vad beözönlésnek”, de még annyira sajátta sem lettek, mint a réges-régen meggyökerezett jövevényszavak.⁴³

Kosztolányi alighanem érzékelhette, hogy saját és idegen szavak különbségével szembesülve nyelvtisztító hevületének keretei bizonytalanná válnak:

A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen „rendbehozni”, kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.⁴⁴

A nyelvi igényesség, tudatosság föltehetőleg nem több olyan általános célnál, amelyet akár a visszakozó Schöpflin, akár a tartózkodó Gombocz is könnyen magáénak vallhatott. Kosztolányi mindemellett az öntudatosság követelményében nemcsak a nyelvvesztés Meillet-levélben felszínre törő, átfogó közösségi félelmére vélt adekvát – bár nyilvánvalóan részleges – választ találni,⁴⁵ hanem általa az irodalmi nyelv és műveltség kitüntetett szerepét is megerősítette:

az irodalmi nyelvnek már van öntudata és emlékezete is. Éppen arra valók az írók, hogy a nyelvnek ezt az emlékezetét eddzék, távlatát kiterjesszék a múltra s a jövőre is.⁴⁶

⁴³ Ráadásul egy új jelenség megnevezésére, egy idegen szó helyettesítésére alkotott magyar szó a beszélő közösség számára esetenként legalább oly idegenül-szokatlanul hangozhat, mint maga az idegen nyelvi kifejezés. Igaz, Kosztolányi nyelvművelő írásai leginkább akkor kárhoztartják egy idegen szó használatát, ha létezik helyette magyar szó – nem egyetlen szó, amely pontosan fedné az idegen nyelvből vett kifejezés jelentéskörét, hiszen ez elképzelhetetlen a nyelvek viszonylagosságát állítva, hanem számos szó, amelyek közül az adott szövegösszefüggésben a legmegfelelőbbet választhatja ki a beszélő. De ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvtisztítást Kosztolányi új szavak alkotása-kitalálása nélkül képzelte volna el. Ebből a szempontból tanulságos *A Pesti Hírlap Nyelvőre* kapcsán folytatott, részlegesen fönmaradt levelezése, elsősorban a Tolnai Vilmosnak címzett küldemények (LN, 1172–1210. levelek között, 656–676; vö. Kosztolányi, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 212).

⁴⁴ Kosztolányi, *Pár szó...* [1932] = NyéL, 145; vö. Uő., *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók* [1932] = NyéL, 153; Uő., *Nyelvőr. Párbeszéd és pörbeszéd* [1933] = NyéL, 183.

⁴⁵ Lásd öntudatlan álom és új anyanyelvvél, idegen helyen ébredés szembesítését: Kosztolányi, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 95; Uő., *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 202.

⁴⁶ Kosztolányi, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 199; vö. Uő., *Göcsej. Úti jegyzetek* [1932] = ÉTŐ, 457, 463.

Az irodalmat jellemző nyelvi gondosság, figyelmesség vagy erő szinte magától értetődően kapcsolható össze a nyelv teremtő ösztönének és lelkiismeretének ösztökélésével.⁴⁷ Ennek fényében Kosztolányi a nyelvtisztító mozgalom túlzásait – talán magát a mozgalmiságot is – retorikai jellegűnek igyekeznek beállítani, amelynek fő célja nem a szókincs megrostálása, hanem a belső nyelvújítás természetes folyamatainak serkentése-nyomatékosítása.

A sokszor árnyaltságra törekvő megfogalmazások és ítéletek ellenére Kosztolányi a harmincas években alig fordít figyelmet a nyelvet *tagoló* – Gombocz által nagyon is hangsúlyozott – területi és történeti, valamint társadalmi különbségekre. A régi nyelvszokás és a népnyelv elsősorban olyan szerepben kerül elő, amely a nyelvi ösztön élesztését szolgálja, vagy az idegen szavak helyettesítését segíti, de nem veti föl az – önmagában teljesnek és zártnak tekintett – anyanyelv belső rétegzettségének kérdését. Ennek előzményeként már a húszas évek második felében a magyar (irodalmi) nyelv egysége válik hangsúlyossá:

Csak kevés, egymástól alig különböző nyelvjárás fejlődött ki az aránylag nagy magyar nyelvterületen. A nyelv rugalmas egysége mindig megmaradt. Tájszavainkat előbb-utóbb magába hasonította, földolgozta az irodalmi nyelv.⁴⁸

Azt, ha valaki „öt nyelvet beszél”, Kosztolányi nem alaptalanul tartja olyan látzatnak, amely sokszor nyelvi-gondolati elszegényedéssel jár.⁴⁹ Ugyanakkor a nyelvtisztaság elvi vágyánál-elvárásánál nem vagy alig mond többet azoknak a közösségeknek a valós nyelvi helyzetéről, amelyek tagjai nem egy anyanyelvet be-

⁴⁷ A modern irodalomban az öntudat sajátos kritikai-helyesbítő szerepben áll: miközben Kosztolányi az alkotás munkáját gyökerében öntudatlanul vallja, a modern írókat öntudatuk segíti abban, hogy távol tartsák az alkotás ösztönös folyamatától a nem oda való, a nem lényegeset. A nyelv művelést mintha hasonló kettősség jellemezné: a nyelvet alkotó ösztön teremti-újítja, amely figyelmező intés nélkül könnyen elsorvad. Lásd például KOSZTOLÁNYI Dezső, *Új költészetünk* [1926] = NyéL, 431–432; Uő., *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 199 és 207.

⁴⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Móra Ferenc* [1927] = EÉA, 292. Részben magyarázatként fűzi hozzá Kosztolányi: „Városi nyelvünk még mindig csenevész, szegényes.” (Uő. = EÉA, 291; vö. Uő., *Csibésznyelv* [1914] = NyéL, 30.) Vikár Béla *Kalevala*-fordítását szintén azért méltatja, mert régi és tájzavakkal mértékkel tarkázottan „mintegy gyűjtőmedencéje, olvasztótégléje lett egész szókincsünknek”. (Uő., *Kalevala* [1935] = ÉM, 412; lásd még Uő., *Túlvilági séták* [1931] = NyéL, 137.) A nyelvi rétegek keverésére ad francia példát Uő., *Jean Richépin* [1911] = ÉM, 222.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI, *Öt nyelvet...* [1931] = NyéL, 112; lásd még például Uő., *Kis Mezzofantik* [1922] = NyéL, 46–47.

szélnek, így például azokról a kisebbségi sorba került magyarokról sem, akik már akár századok óta éltek együtt más nemzetiségű és nyelvű közösségekkel.

Az a szerkezeti, hangoltságbeli és hangulati átrendeződés, amely a Meillet-levél után bontakozott ki, a nyelvtisztítás sarkítottaságtól sem mentes előtérbe állításával elfedte a nyelvnek egy olyan összetettebb szemléletét, amely 1930-ban még kifejezetten érezhető volt Kosztolányinál.⁵⁰ Pedig az anyanyelv – önazonosságot is veszélybe sodró – elvesztése nem tett volna föltétlen szükségessé egy ilyen irányú elmozdulást: a nyelvek határainak markáns megvonása, s ezen keresztül egyenrangúságuk engedményeket nem ismerő hirdetése éppen hogy a nyelv belső életére, változására és rétegződésére, alakulásban létére irányíthatta volna az értekezői figyelmet. A viszonylagosságnak arra az itt tárgyalt második jelentéssíkjára, amely legtöbbször csak a nyelvészeti írárok peremvidékén tűnik föl Kosztolányinál.

A magyar és idegen szavak kétfelé osztása logikailag szintűgy nem következik abból a meggyőződésből, amely a nyelvek egyenrangúsága mellett tesz hitet, szembeszegülve azokkal, akik ezt politikai eszmék vagy racionális elvek mentén vonják kétségbe. Az persze ésszerűen hangzik, hogy ha valamely nyelv – köztük a magyar – nem értékelhető alább bármely más nyelvnél, akkor az idegen szavak átvétele sem lehet elengedhetetlenül szükséges bármely, köztük a magyar nyelvbe. Ámde ez a következtetés nem indokolja, hogy az idegen szavak jelenléte egy nyelvben nemcsak hogy nem szükséges, hanem egyenesen káros is, és majd minden körülmények között kerülendő. Olyannyira nem, hogy utóbbi föltevés könnyen a nyelvek értékkülönbségét valló szemléletbe fordulhat át – egy olyan álláspontba, amelyet Kosztolányi a harmincas években következetesen és kérlelhetetlenül utasított el.

A belső rétegzettség föltárása nélkül azonban igen csekély mozgástér nyílik a nyelvi változások dinamizmusának megértésére és kifejtésére, miáltal a nyelv történeti létmódja sem igen lehet több elvont megállapításnál.⁵¹ Így a mindennapi

⁵⁰ Paradox módon a nyelvvel foglalkozás elkülönülése Kosztolányi számára nem föltétlen elmélyüléssel járt, hanem részben ellenkező hatással. A nyelvi és irodalmi eszme-futtatások szoros kapcsolata a nyelvet olyan (élő) folyamatként tette megtapasztalhatóvá, amelynek eltéveszthetetlen jellegzetessége volt a rétegzettség és sokszínűség. Amikor azonban a nyelvi reflexió a publicisztikában különvált, hogy a megszólalás tudományos és közéleti terébe nagyobb hatékonysággal léphessen be, ez a tapasztalat háttérbe szorult és egyszerűsödött.

⁵¹ Aligha véletlen, hogy 1917-ben, paraszti és népies nyelv megkülönböztetésének magyarázatakor Kosztolányi egy olyan korai írására utal vissza, amely a szavak változó jelentésének kérdését állí-

beszédben fölkapott idegen szavak sorsa csak egyoldalúan mérlegelhető, jórészt elszakítva a belső nyelvi változatosság és sokszínűség hátterétől. Annak ellenére, hogy a Meillet-level – összhangban a húszas évek alkotásainak nyelvi megformálásával⁵² – még azt nyomatékosította:

Minden modern, európai nyelvész azt hirdeti, hogy egy nyelv eredetisége a szellemén múlik, a szerkezetén, és nem azon, vajon hány kölcsönszó hullott beléje a különböző népekkel való érintkezés közben.⁵³

Kosztolányi tehát világosan látta, hogy a szókincs (tisztaságának) kérdése nem emelhető a nyelvről való gondolkodás többi szempontja fölé. Nemesgyszer vissza is tér a nyelv szavakra nem szűkíthető szemléletéhez, ám a nyelvtisztítás mellett érvelő írásaiban ez az elméleti meglátás javarészt elsikkad, súlytalanává válik.⁵⁴ Egy olyasféle fogalmi hasadást jelezve, amely a szókincs vizsgálatának tágabb nyelvi összefüggésrendszere és egyoldalúságtól sem mentes gyakorlati kiemelése között áll fönn.

A nyelvhez való viszony változása Kosztolányi szépirodalmi munkáiban is kitapintható. Erre mutat a purista eltökéltség időbeli hullámzása: a húszas évek elejét követően háttérbe szorul, és a regények írásának időszakában egy kiegyensúlyozottabb, árnyaltabb nyelvi magatartásnak adja át a helyét. Az *Aranysárkány* című regény kiadásai jól példázhatják a nyelvtisztítás szükségességéről és mértékéről alkotott elképzelés ingadozását. Az 1925-ös könyvet 1929-ben követte a második kiadás. Kosztolányi ekkor számos stilisztikai és nyelvhelyességi módosítást hajtott-hajtatott végre a szövegen – az idegen szavakat azonban nem helyettesítette magyar megfelelőikkel. Utóbbira csak 1932-ben, *A Pesti Hírlap Nyelvőrenek* összeállítása közepette kerített sort: a regény ifjúsági átdolgozása során immár a szókincset is széleskörűen magyarította. A változtatásokat természetesen indo-

totta középpontjába: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Paraszi és népies* [1917] = NyéL, 358–360; illetve Uő., *Öreg szavak* [1909] = NyéL, 13–16. (Az előbbi cikkben szintén fölidézett két bírálatot lásd Uő., IV. Henrik. *Új bemutatással* [1916] = SzE, I, 41–43; Uő., *János király. Arany-estély* [1917] = SzE, I, 49–51.)

⁵² Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ábécé a nyelvről és lélekről* [1927] = NyéL, 76–77.

⁵³ KOSZTOLÁNYI, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 99.

⁵⁴ Például a Schöpflin Aladárral vitába szálló első írás is elismeri, hogy „a nyelv elsősorban mondatokból és hangsúlyokból áll és nem szavakból” (KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bábel tornya. Nemzeti és nemzetközi nyelv* [1933] = NyéL, 195; vö. Uő., *Nyelvtisztítók és...* [1932] = NyéL, 158).

kolhatta az ifjúsági kiadás nevelő szándéka, de ettől nem függetlenül az is, hogy Kosztolányinak a – húszas és harmincas évek fordulóján újra erőre kapó – nyelv-tisztító hevülete éppen ekkortájt, 1932 második felében, 1933 elején izzott föl legfokozottabban.⁵⁵ E tetőzés után, az írói pálya legvégén ugyanakkor egy oldottabb fölfogás visszatérésének jelei is fölfedezhetők: 1934-ben a Nyugat hasábjain Kosztolányi ismét használta a *telefon* szót, amelyet korábban – Schöpflin egyik parodisztikus példája nyomán is tudhatjuk – *távbeszélő*ként magyaráított.⁵⁶

Végül röviden érintem nyelv és gondolat viszonyának alapvető nyelvbölcseleti kérdését. Kosztolányi nyelvi tárgyú írásaiban talán kisebb súllyal, legalábbis kevésbé kifejtetten fordul elő, mint elsőre várni lehetne. Föltehetőleg nem azért, mert az író ingadozott volna a gondolkodás nyelvi föltételezettségének elismerésében. Éppen ellenkezőleg, szinte magától értődő tapasztalat lehetett ez számára: „Mihelyt a gondolat elszakad a nyelvtől, és nem együtt lélegzik vele, maga a gondolat is elhomályosul.”⁵⁷ A kései irodalmi esszéekben szintén lépten-nyomon előbukkan, hogy a nyelv az író egyenrangú társa a művészi alkotás folyamatában: „minden irodalom csak a nyelv lelkéből lelkezhethet.”⁵⁸

A nyelv Kosztolányinál határán, találkozási pontján áll öntudatnak és ösztönnek, észnek és szeszélynek. Éppen ezért ingadozó, kettős kötődés jellemzi: a „nyelv közkincs, a mai tudomány szerint társadalmi tény”,⁵⁹ egyúttal azonban

⁵⁵ Erre Kosztolányi maga is utal, jóllehet talán folytonosabbnak – lassabbnak és következetesebbnek – állítja be a változást: „Sokáig tétováztam, különösen a nyelvtisztaságot illetően. Sajnáltam regényes csillogó, távoli égtájakat sejtető idegen szavainkat, melyekhez engem is megannyi emlék és élmény köt. [...] hosszú évek alatt megteremttem a magam egyéni magyar szótárát.” (KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 213–214.)

⁵⁶ DEME László, *Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító*, Magyar Nyelv 1946/1–5., 40. A szóban forgó szöveghelyet lásd KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst Milán* [1934] = EÉA, 486. Vö. SCHÖPFLIN Aladár, *Nyelvművelés*, Nyugat 1933/5., 276; KOSZTOLÁNYI, *Bábel tornya* [1933] = NyéL, 190.

⁵⁷ KOSZTOLÁNYI, *A tudomány...* [1933] = NyéL, 186. Vö. Uő., *Kis Mezzofantik* [1922] = NyéL, 47: „nemcsak a gondolkozás hat vissza a nyelvre, hanem a nyelvtudás is visszahat a gondolkozásra”.

⁵⁸ KOSZTOLÁNYI, *Lenni...* [1930] = LF, 19. További példákat Kosztolányi tudományfölfogása kapcsán, e kötet korábbi tanulmányában hoztam: lásd 175–176. (Osvát Ernő, aki közel állt Kosztolányihoz, frappánsan úgy fogalmazott: „Író és szó. Nem tud parancsolni, aki engedelmeskedni nem tud a nyelvnek.” – A Pesti Napló 1928-as évfolyamából idézi: FRÁTER Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Magvető, Budapest, 1987, 293.)

⁵⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A nyelvtisztaságért* [1932] = NyéL, 175; vö. Uő., *Pár szó...* [1932] = NyéL, 147; Uő., *Természetjáró* [1934] = NyéL, 278.

„természeti jelenség”,⁶⁰ Hasonlóan az életben, a közösség hagyományában megmutatkozó kölcsönhatások bonyolultságához:

Sajnos, nem az ész kormányozza a világot, szerencsére az esztelenség sem, hanem a kettő között valami, az ész és esztelenség között az ösztön, mely néha sokkal butább, de néha sokkal okosabb, mint az ész.⁶¹

A kontingenciának más-más formája a nyelvi viszonylagosság mindegyik síkján megjelenik. A szó mellékjelentéseinek váratlan sokszorozódása és nyitott rétegződése – amit a nyelv rétegzettségével szemben Kosztolányi szinte sohasem mulaszt el hangsúlyozni – olyan tapasztalat, amely élesen szemben áll a nyelvet eszközként kezelő szemlélettel. A szavak rögzíthető pontossága – legyenek bár görög-latin eredetű szakkifejezések – számára merő ködkép: „Minden szónak éppen ezer jelentése van, mely nincs benne semmiféle szótárban.”⁶² Nem önmagában a pontosság igénye vitatandó, mint ahogy az sem, a nyelv bizonyos fokig a kölcsönös megértést szolgálja. Ám azt Kosztolányi már nem fogadja el, hogy a szó közvetítő eszköz volna, és hogy az ebből fakadó elvárások sérülése pusztán az adott nyelv hiányosságára vagy tökéletlenségére vetne fényt.⁶³ A merészebb szóképzésekről, a magyartitási kísérletekről sem csupán a józan paraszti ész vagy a társadalmi racionalitás hoz ítéletet: jókora szerep jut ebben a véletlennek, a nyelvhasználat teljesen sohasem kiszámítható és megjósolható alakulástörténetének.⁶⁴

Jelentő és jelentett, szó és fogalom viszonyában így valamely nyelv sajátzerűsége leginkább a szavak, „hangulati velejáróján” nyugszik,⁶⁵ mely a használatból

⁶⁰ KOSZTOLÁNYI, *A tudomány...* [1933] = NyéL, 185. A nyelvnek mint természetes élő szervezetnek a bemutatása Kosztolányi korai írásaiban hangsúlyosabb: Uő., *A nyelvtanulásról* [1905] = NyéL, 8.; Uő., *Az új kultúrnyelv* [1906] = NyéL, 11.

⁶¹ KOSZTOLÁNYI, *A magyar nyelv helye...* [1930] = NyéL, 97.

⁶² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Uram... asszonyom...* [1921] = SzE, II, 762; lásd még Uő., *Fellegjáró és elképesztő* [1926] = NyéL, 64; Uő., *Kagyló és tenger* [1932] = NyéL, 166.

⁶³ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Barta Sándor* [Barta Sándor: *Vörös lobogó*, 1919] = EÉA, 558; Uő., *Arany János* [Arany János neve, 1932] = LE, 152; Uő., *Bábel tornya* [1933] = NyéL, 194–195; Uő., *Lélek és...* [1933] = NyéL, 225.

⁶⁴ Vö. KOSZTOLÁNYI, *Nyelvőr* [1933] = NyéL, 183–184; Uő., *Bábel tornya* [1933] = NyéL, 191; Uő., *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 209.

⁶⁵ KOSZTOLÁNYI, *Lélek és nyelv* [1930] = NyéL, 111; vö. Uő., *Túlvilági séták* [1931] = NyéL, 123; Uő., *Pár szó...* [1932] = NyéL, 146; Uő., *Párbeszéd* [1933] = NyéL, 232.

fakad, a szavak történetének gazdag emlékezetéből: „Egy szó akkor telik meg tartalommal, akkor kap mellékszöngét, ha unos-untalan egy bizonyos értelemben használják.”⁶⁶ Vagy amint a Schöpflin bírálataira írt válasz *Újító teremtés* című része fogalmaz:

Egy új szó lassanként telik meg képzettartalommal. Idő kell hozzá, amíg reá az a fénykör fonódik, mely a pontosan kicövekelt, fogalmi jelentésen kívül bizonyos nemes tétovaságot és elmosódottságot is ad neki, a kedélynek azt a sugárzó mozgékonyt, a beleképzelésnek és hozzágondolásnak azt a derengő rugalmasságát, a különféle emlékeknek azt a gyöngén világló, sejtelmes ködét, mely a szavaknak voltaképp a lelke. Ezt valóban csak az emberek közmegegyezése biztosíthatja.⁶⁷

Az *elmosódott*, *mozgékony*, *rugalmas* szavak arra utalnak, egy szó nyelvbe szóttsé-
gének módja változni képes.⁶⁸ Felejtés és emlékezet, pontosság és homályosság,
felszín és mély ekként megnyíló dialektikája pedig a szavak olyan mozgását viszi
színre, amely el képes tolni a nyelvet önmagába záró határokat:

Valahányszor [Arany] egy szót használ, az más színt, árnyalatot kap, mint a közbeszédben, valami varázst, mely addig nem volt benne, erőt vagy bájat, tengést vagy selypítést, vagyis eltolja a költői-képzetes sík felé, s ez az a boszorkányosság, mely minden irodalmi alkotás mélységes lényege, titkos mivolta.⁶⁹

⁶⁶ KOSZTOLÁNYI, *A tudomány...* [1933] = NyéL, 188. Elkoptatottság és üresség ellentétézésével vö. Uő., *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 206: „Egy szó mindaddig, amíg nem használják, amíg el nem koptatják, üresnek látszik.” Lásd még Uő., *Nyelvtudás* [1922] = NyéL, 41; Uő., *Szokásmondások* [1922] = NyéL, 51; Uő., *Lenni...* [1930] = LF, 18; Uő., *Madách Imre* [1931] = LF, 191; Uő., *Lélek és...* [1933] = NyéL, 216, 226; Uő., *A szamar és társai* [1934] = SB, 307.

⁶⁷ KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés* [1933] = NyéL, 208; vö. Uő., *Szavak és sorsuk* [1935] = NyéL, 304–305.

⁶⁸ Hasonló, bár nem azonos tapasztalatot jelez, mikor a szó hangalakja és az általa jelölt fogalom – például az ismétlés monotonitálásában – elszakadnak egymástól: KOSZTOLÁNYI Dezső, *A! – Aszó* [1914] = NyéL, 28; Uő., *Ábránd egy szóról* [1918] = Füst, 437; Uő., *Tüncölő betűk* [1919] = Füst, 530.

⁶⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János [Ákom-bákom, 1930]* = LF, 145; vö. Uő., *A Téli regge új szövegéről. Vita és tanulmány* [1933] = NyéL, 522; Uő., *Arcok és karcok* [1935] = SB, 456.

A jelentés meghatározatlansága, a fogalmi körülhatárolás esetlegessége, a nyelvtani formalizálás részlegessége tehát nem veszteség, hanem épp ellenkezőleg: nyelv és gondolkodás teremtő, újító ereje.

Kosztolányi nyelvről vallott számos gondolatát nagyszerű sejtésnek vélem, de nem jelentéktelen számú fölvetését avultnak is, kétségesnek. Gondolatmenetemenk azonban nem effajta mérleg készítése volt a célja, hanem a szóba került vélekedések összefüggésükben, egymással való viszonyukban történő megfontolása. Nem feledve azt sem, hogy amit az olvasás és írás során észrevettem, egybekapcsoltam, óhatatlanul nézőpontomtól is függött – tehát legjobb esetben sem lehet több, mint részizgagság.

KÖZÖSSÉG ÉS EGYÉNISÉG KOSZTOLÁNYI IDENTITÁSFÖLFOGÁSÁRÓL

Az önazonosság nem monolit egység, az identitás nem megbonthatatlan és rétegzettség nélküli monumentum. Megbonthatósága a megingás veszélyének lehetőségét hordozza magában, míg a rétegzettség vagy kiműveltség olyan jellemzőként tűnnek föl, amelyek inkább kívánatosak és vonzóak, semmint riasztóak. Ezért az önmagával azonosként látott-láttatott egyén vagy közösség identitásának fogalmához a belső gazdagság tapasztalatát is hozzáértem, még akkor is, ha egység és rétegzettség feszültsége fogalmilag soha nem számolható föl teljesen.

Amikor az identitásról beszélünk, alighanem rögvest, magának e beszédnek (mint párbeszédnek, legalábbis mint hallgatóhoz forduló megszólalásnak) a természete révén megnyilvánul, mit is jelent az önazonosság egységének összetettsége. Hiszen mindenki a maga nézőpontjából, azaz más szemszögből formálja meg véleményét, miközben mégis mindenki valamiképp ugyanazt a kérdést, jelesen az identitás tapasztalatát járja körül. Fölszólalhat lélekbúvár, történettudós, irodalomtörténész, politológus és közgazdász s még sokan mások – számos releváns és jogos közelítést vázolva föl az identitásról. Aligha küzd meg a kérdés rá rótt felelősséggel az, aki úgy próbál részt venni az identitásról folytatott lehetséges párbeszédekben, hogy ahhoz nem saját szempontját és tapasztalatát igyekszik – a többiek számára minél beláthatóbb módon – hozzátenni. Éppen ezzel, a saját tudásának és habitusának, fölkészültségének és beállítottságának maga mögött hagyásával valójában identitását tagadná meg. Természetes az, hogy mindenki mást emel ki, mikor pedig ugyanarról törekszik beszélni – s éppen e két törekvés együttese jellemzi számomra az identitást, s teszi azt egyúttal megtörténővé, azaz megélhető eseménnyé.

Föltehetőleg nagyon hasonlóan van ez az ember saját életében is. Hiszen személyes, vallási, közösségi, nemzeti, hivatásbeli, családi – és így tovább – identitásunk szintűgy eltérő aspektusokat jelentenek számunkra. Az ekként természete szerint összetett identitás egyes rétegei életünk más területein vagy más pillanataiban előtérbe kerülhetnek. Esetenként olyannyira markánsan válnak megtapaszthatóvá egy-egy kisarkított helyzetben, hogy ezáltal feszültségbe is kerülnek az identitás további oldalaival. S talán nem is tartoznak ezek az esetek élettörténetünk legkritikább tapasztalatai közé. Ahogy azonban a rétegzettséget

nem tekintetem az egység ellenfogalmának, ismét szükségesnek látom megkülönböztetni ezt a feszültséget a személyiség szétesésétől. Még akkor is, ha tán gyakoribbak azok a konfliktushelyzetek, mintsem hinni szeretnénk, amelyek elmentté élezik a kötődések közti feszültségeket.

Az önazonosság, az identitás Kosztolányi írásaiból kirajzolódó fölfogását szemlélterve elsőként két – viszonylag korai – novellát állítok egymás mellé: az egyik rövidtörténet az 1911-es *Az ismeretlen*, amely később *Lidérc* címen jelent meg, a másik pedig az 1916-ban írott *Szürke glória*.¹ Középpontba azt a meglátást – ha tetszik: tézist – helyezem, hogy ami az identitás tapasztalatát megerősítheti vagy biztos alapokra állíthatja, másik oldalról kétségbe is vonhatja vagy meg is ingathatja azt.

A *Lidérc* főhőse egy fiatalember, akit egy elhagyatott éjszakai utcán sietve pillant meg az olvasó. Így indul a novella:

Mentem az utcán. Cipőm annyit zajt sem vert, mintha harisnyában járnék. Elhagyatva mindenkitől bandukoltam, egyedül a szívemmel, mint egy álomalak, gyötrő, éjféle álomban.

A második mondat mintegy előre jelzi az olvasó számára, hogy az elkövetkező történet nem érhető meg a realitásjelleg elvárásának főntartása mellett. A fizikai világ (észlelésének) megszokott törvényei fölfüggesztődni látszanak, amikor a járás tevékenysége elválik a várakozások szerint általa keltett hanghatásoktól. A novella egyszerre csattanósnak és didaktikusnak is vélhető zárata mintegy be-

¹ Mindkét novellát az alábbi kiadás szerint idézem: ALE, 329–335, illetve 580–585. (Csak az érdekesség és a könnyebb összevethetőség végett jelzem, hogy a *Lidérc*nek még a korábbi, a *Bolondokban Az ismeretlen* címen megjelent változatát közli KOSZTOLÁNYI Dezső *Elbeszélései*, s. a. r. RÉZ Pál, Magyar Helikon, h. n., 1965, 181–186.) A *Lidérc*nek mint az identitásvesztés történetének elemzését adja, elsősorban a korai novellák kontextusában THOMKA Beáta, *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*, Forum, Újvidék, 1986, 95–97. A *Szürke glóriát* főként szerkezeti szempontból vizsgálja BOGNÁR Antal, *Részvét és szánalom. Kosztolányi Dezső: Szürke glória és Gelléri Andor Endre: A vén Panna tükre c. novellájának szerkezeti összehasonlítása*, Tanulmányok 2. (1970), 145–160, főként 147–151; a nyelv kérdését helyezi középpontba SZABÓ Gábor, *A költő és a nyelvtanár*, It 1997/1–2., 218–225; a novellát az én-integritás Kosztolányi-nál tapasztalható megbomlásának időbeli-történeti összefüggéseiben helyezi el LENGYEL András, *Nietzsche, Freud, Kosztolányi. Az én-integritás bomlásának gondolkodástörténetéhez = Uő., Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*, Tiszatáj, Szeged, 2000, 177–179.

teződése ennek a folyamatnak: miután a főhőst az éjszakai események után – a derengés és szürkület közt habozó „határozatlan félórában” hazatérően – szülei más lakásba tévedt, különös idegenként fogadják, az elbeszélő „egy kirakat tükör-üvegében” maga sem ismeri föl magát:

Kusza, dúlt arc meredt reám, az idegen, kivel még sohasem találkoztam, [...] le-
begve a semmisségben. Egy ember, ki elszakadt mindentől. Az ismeretlen.

Alétan hajoltam a tükör lapjára.

Az arc tovább is mozdulatlanul feküdt benne, mint üvegporsóban a halott,
és az álom nem akart végetérni.

A tükörmotívum az alteregó irodalmi hagyományát idézve jelzi a személyiség végletes megosztottságát, az önmagával való folytonosság (történeti tudatának) olyan elvesztését, amely a halál életet erőszakosan megszakító eseményével kerül rokon helyzetbe. S míg a szülőkkel való találkozás – a család intim terének megjelenése – az események realitásjellegét erősíti, az utolsó mondat legalább részben fönntartja az álom és való közti billegést. Ennek ellenére is didaktikus felhangot ad a zárlatnak az identitását elvesztő szereplő-én és a vele „azonos” történetmondóként föllépő én nem teljesen tisztázott viszonya. Utóbbi számára ugyanis úgy válik az önazonosság elvesztésének elbeszélése lehetségessé, hogy kimondatlanul nagyon is tudatában van egy olyan szilárd identitástartapozatnak, amelyben már a történet elején megjelenő, félelmektől gyötört szereplő sem részesedik maradéktalanul, és amely a történet végére, azaz a történetmesélés nyitányára éppen hogy semmivé foszlik.²

A hanghatások – némafilmekre hajazó – elmaradása éppúgy sajátos billegést jelez reális és irreális között, mint a mindenkitől elhagyatottság helyzetének

² Ehhez képest lényeges elmozdulás, hogy a kései Kosztolányit jellemző narrációs megoldások – megőrizve a koherens motivikus építkezés értelmező funkcióját, és kitarva a cselekmény téridejének metaforikus átfordítása mellett – kevésbé álom és való könnyen referencializálható s pszichologizálásba fullasztható határsávját célozzák meg, hanem az elbeszélői megszólalás ironikus, legalábbis távolságtartó pozícióit keresik (lásd ТОМКА, I. m., 97 is). Ez a távolságtartás, jóllehet Kosztolányinál nem jelenti az elbeszélhetőség, ha tetszik: az akár anekdotikus jellegű történetmondás kereteinek kétségbe vonását, a kései modernség számára termékenyen segíthette-támogatta az elbeszélés nehézségeinek tematizálását, míg az ezt követő, a nehézséget játékosan oldó s egyben bonyolító elbeszélői habitusok a későbbi Kosztolányi-szövegek ironikus prespektíválását vélhették kezdeményező erejűnek.

és a *bandukoltam* igének a mesei allúziói, továbbá az én-elbeszélő álomalakként, lídercként való (ön)identifikációja. A novella végig fenntartja álom és ébrenlét határhelyzetét, eldöntetlenségét. De talán ennél is fontosabb, hogy a felütés „bandukoltam, egyedül a szívemmel” fordulata az eseménysort egy metaforikus térbe helyezi, méghozzá olyan belső térbe, amely az elbeszélő főhős szívével való együtt/egyedül-létének is fóruma.³ Álom és fikció, tudat és tudatalatti, érzés és bensőséges motívumai oly módon kapcsolódnak tehát össze, hogy a novella története úgy is értelmezhető, mint amelynek során az identitás terében járunk. Vagyis immár kevésbé a külső történet való- vagy álomszerűségére esik a hangsúly, hanem – legalábbis ebből a nézőpontból – az identitás alakulásának, mint később kiderül: elvesztésének folyamatára.

Akárhogy is vesszük, a kérdés az: mire vezethető vissza, minek a következménye lehet a zárlatban végső pontig jutó identitásvesztés? A felütés félelemtől űzött, mind jobban kétségbe eső főhőse éjszakai kalandja során részeg munkásokkal találkozik, akik elől – úgy érzi – menekülnie kell. Először futásnak ered, s mintha sikerülne is olajra lépnie: elérve a kocsiállomást az elhagyott utcából egy messzi, nem kevésbé kihalt külvárosba hajt. A megmenekülés reményének azonban nemcsak az vet véget, hogy itt egy szó szerint pokolian festő kétes vendéglőbe tér be, hanem az is, hogy – ismét fittyet hányva a fizika és a józan ész törvényeire⁴ – hamarosan megjelennek az idegen munkások is. Bár olvashatjuk ezt átomleírásként, továbbra sem célszerű szem elől téveszteni a főhős önmagából ki-vetkezésének lépcsőzetes-fokozásos elbeszélését. Ez a folyamat ott ér el – ha nem is váratlan fordulatig, de – jelentős lökésig, amikor a vendéglőből távozni készülő szereplőt a munkások megszólják és bizalmaskodón a maguk körébe vonják,

³ Talán fölösleges tagadni, hogy a novellát indító helyzet rajzát a mind jobban előtérbe kerülő félelemérzet is magyarázhatja – az „egyedül a szívemmel” fordulatot az „úgy dobogott a szívem, hogy majd kiugrott a helyéből” s hasonló köznyelvi metaforák mintájára olvasva. Eszerint a szélsőséges lelkiállapotban fölygorsult és hallhatóvá lett szívverés (belső) fiziológiai érzete az, ami a külvilág érzékelésének helyébe kerül. Ez nemcsak a hanghatások révén következik be, hanem azért is, hogy a szív – nem kontrollálható s így a figyelmet önmagára vonó működése révén – mintegy társként lép a főhős mellé, jószerével minden mást kiszorítva érzékelésének mezejéből. Mégsem lehet véletlen, hogy a Kosztolányi-szöveg nem a jelzett köznapi szófordulattal él, hanem legalábbis átforgalmazza azt – ezzel a bevett nyelvi formákat nyitottá teszi, és egy metaforikus értelmezői tér alapjait veti meg.

⁴ Hasonlóan zavarba ejtő, habár sokkal inkább iróniával láttatott tapasztalatról ad számot Kosztolányi *Az az ember* című tollrajza: T, 364–365; HKE, 14–15. (Mintegy a tárca irodalom és publicisztika közti határhelyzetét jelképezve a több mint tíz évvel korábbi, némileg bővebb s még több idegen szóval is élő Pesti Hírlap-beli változatot közli: Hattyú, 367–368.)

jöllehet olyan nyelven beszélnek, amelyet a főhős föl sem ismer, s csak a német mint közvetítő nyelv segítségével ért szót az idegenekkel. A munkások – ismét lidérces álomba illően, de mégsem ironia nélkül a „Krakkói Templomépítő Munkások” – ellenben épp azt kérik számon, hogy nem ismeri föl őket, akik pedig mind fölismerik a főhőst mint korábbi, hűtlenné lett kollégájukat és barátjukat:

csakugyan fölismertek. Egy idegen élet árnya húzódott végig lelkemen. [...] mint-ha megsemmisültem volna.

A novella ezt követő, középső részében egy sajátos lélektani folyamat bontakozik ki: a munkások gyözködése fokozatosan fölörli a főhős ellenállását. Különböző történeteket mesélnek neki „önmagáról”, szemére hányják, hogy elhagyta a menyasszonyát, és egyébként is galád módon viselkedett. Közben a részeg társaság természetesen itatja is a kétségbeesett, rettegő szereplőt. Ő a neki tulajdonított életeseményekre szemernyit sem emlékszik, ám heves tiltakozása egyre alábbhagy, míg végül megörrik. A többször ismételt *nem* üressé lesz, és nem az ellenállás (ön)megerősítő fokozása. Legföljebb drámai értelemben fokozás, amennyiben kontrasztot teremtve előkészíti a fordulópontot, az identitásvesztés eseményét, amely paradox módon épp az emlékezés révén következik be – a főhős hirtelen emlékezni kezd arra, ami nem is ő volt, emlékezni kezd arra a történetre, amelyről elhitették vele, hogy az ő korábbi élete.

A *Lidérc* joggal beilleszthető az alakmástörténetek hagyományába.⁵ Ugyanakkor az, ahogy a személyiség összetettségében a sérülékenységet mutatja meg, egy sajátosan gonosz lélektani kísérlet eredményeként is olvasható. Hiszen úgy tűnik föl, a krakkói munkások tréfát üznek a főszereplővel, amikor úgy tesznek, mintha mindannyian ismernék őt.⁶ Legalábbis erre utal, hogy amikor a főhős – föladva a szembeszegülést – emlékezni kezd idegen életére, a társaság ezt vad kavarodással és „a röhej sortüzével” fogadja. Túl azon, hogy ez a sortűz a kivégzés

⁵ Ebből a szempontból véli az *Esti Kornél* felől is olvashatónak a novellát SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Kalligram, Pozsony, 2010, 80; ARANY Zsuzsanna, *Fény és árnyék. A kettős én és a Gonosz kérdése Kosztolányinál* = Uő., *Isten bálján. Kosztolányi-tanulmányok*, Művészetek Háza, Veszprém, 2011, 141–142.

⁶ Ugyan alighanem sokkal összetettebb módon, de az összebeszélés és véletlen eldönthetetlen volta által keltett riadalom az *Esti Kornél* ötödik fejezetében is megjelenik, nemcsak az Estit Paulával magára hagyó ugratáskor, de már korábban, Kaniczky és egy kocsis kiszakíthatóságában érthetetlen-abszurd rövid találkozásokor (lásd EK, 117).

jelenetét idézheti föl, egy élet elvétele s ebben az értelemben az identitás kioltását, az éljenzés nem föltétlen a visszatalált vagy újra megtalált ismerős köszöntése, hanem egy céltalan s megalázó vicc sikerének mámore is lehet. S miután az áldozat lélektanilag legyőzetett, teljesen kiszolgáltatottá lett, immár könnyű préda, s ráadásként folytatható is a tréfa. A társaság egyik tagja – egy korábbi orv pofonra hivatkozva – már-már tetteleg is bántalmazná a főhőst, ha a többiek meg nem akadályoznák. Viszont mikor egy másik munkás azzal áll elő, hogy a főszereplő őt korábban meglopta, az minden ellenállás nélkül átadja pénzét és értékeit. A kirablás azonban csak következménye az elbeszélő teljes kisemmizésének, élet-történetétől és identitásától való megfosztásának. Utólag ezért még hangsúlyosabb a novella felütése, amely a magányt, az egyedüllétet, a társak hiányát helyezte előtérbe. Ennek immár nemcsak félelemkeltő szerep tulajdonítható, hanem visszatekintve úgy látszik, az identitásvesztés eseménysorának lényegi feltételét is képezi. A szereplő önazonossága épp azért ingatható meg, mert nincsenek ott azok, akik megerősíthetnék őt önmagában:

Kétségbeesésem nőttön-nőtt. Emberek közé vágyódtam, kiket ismerek, s akik ismernek, hogy belekapaszkodjak az életükbe, az életembe, közös emlékeinkbe. De hová menjek? Itten senki sem ismer.

Nincs, nem volt tehát jelen az a közösség, amely nemcsak passzív szemlélője vagy visszahatásaival alakítója az identitásnak, de egyúttal tagjai kilétének kölcsönös biztosítója, az emlékezet és emlékeztetés közös tere is.

A *Lidérc* főhősével szemben a *Szürke glória* nyelvtanárnöje nagyon is sok tagú közösségi háló része, mikor munkája folytán számos tanítványával találkozik újra és újra. Nem véletlen, hogy az *egy/egyszer* és a *sok/sokszor* akár a novella kulcsszavainak is tekinthetők. Kevésbé a szavak számszerű gyakoriságának okán, bár az idő múlására és ismétlődésére utaló szinonimák még efféle mennyiségi szempontból is meghatározzák a novella szövegét; leginkább az kerül a rövidtörténet központjába, ahogy az *egy* mindegyre elveszti egyediségét, viszonylagossá válik, s föloldódik sokszori előfordulásaiban.

A történet részben a főhős egy átlagos napjának elbeszélése. Az olvasó szinte rögvést arról értesül, ahogy Marie, a nyelvitanítónő minden reggel elkezd járni a magántanítványait, és sorra adja a hasonló nyelvórákat. Ha esik, ezzel indítja a nyelvi gyakorlást célzó beszélgetést:

Esik az eső [...]. Szereti ön az esőt?

A válasz pedig már megszabja a beszélgetés további fonalát – az eső szépségeinek vagy kellemetlenségeinek számbavételét. Közel sem valódi beszélgetés bontakozik tehát ki, hiszen ennek menetét és téjét nem az eltérő vagy hasonló vélemények mérlegelése jelöli ki, hanem a nyelvi fordulatoknak és azok stilisztikai helyi értékének gyakorlása.

Ahogy Marie napja halad előre, s ehhez az átlagos naphoz hasonlóan életének folyása is, egyre kevesebb marad a folyton beszélő-beszélgető nyelvtanár nő véleményéből, egyre homályosabb – még önmaga számára is –, hol is áll ő az életében, a saját történetében. Végül már Marie sem igazán tudja, miről beszél:

Még nyolc órája van, és nyolc ízben változtatja majd véleményét, gazdagságról, szegénységről, házasságról, nevelésről, politikáról, az élet céljáról, aszerint, kivel beszél. Mire hazaér, nem tudja, hogy miről mi a véleménye.⁷

Ha mégis fölremlik némi váratlan esély, hogy a főhős megélje saját életét, mint a gyermekkori emlékek felidézése révén, az álmok világában vagy a szerelemben, mindezek egyszerűsége is gyorsan ködképpnek bizonyul. A valódi alakok helyébe a nyelvkönyvek üres figurái lépnek, az érzelmek helyébe a vágy – költőinek hitt, s szinte még csak vágyként is fikciónak megmaradó – beteljesületlensége. A Marie fiatalságából véletlen előtörő történet unalomig ismételt, ekként elszemélytelenített múlttá szürkül, s minden, ami a beszédet tartalmassá tehetné, a nyelvtani szerkezetek absztrakt kategóriái alá vonva vész a semmibe.

A nyelv így már nem a közlés, a véleménycsere, a beszélgetés közege és története, sem nem a nyelvi emlékezet nemzedékek átörökítette tudása:

⁷ Nem természetes és szükségszerű folyamatról van szó, amelynek a főhős pusztán szenvedő alanya vagy áldozata. Hogy a nyelvtanár nő is felelős saját véleményének földadásáért, önálló személyisége föloldódásáért, arra utal az a habozás, amellyel második óráját kezdi, végül minden ódzkodás ellenére ismét az időjárásról, az eső rejtelméről és hangulatáról való beszélgetéssel. Hasonlóképp érthető, mégsem szükségszerű és osztható az a lemondás, amely a nyelvtanítás folyamán eltéríti arról, hogy minden értetlenség és nehézség ellenére megpróbáljon bonyolult dolgokról is elmélkedni a tanítványokkal folytatott beszélgetésekben.

Nemegyszer kapta magát rajta, hogy összefüggéstelen szavakat mormol. Már szinte névtelenül jár az utcán, mint „egyes elsőszemély” és mint „folyamatos jelen idő”.

A belső nézőpontú elbeszélés mintegy meg is mutatja, színre is viszi, ahogy a névvel együtt elvész a múlt is, amikor a két idézett mondat között múlttól jelen időbe vált. Hasonlóan ahhoz a narratív eljáráshoz, amely egyszeri és gyakorió elbeszélés határát teszi bizonytalaná: az átlagos nap ismétléses, ciklikus időkeretét látszólag többször is megtöri valamely egyedi életmozzanat, amelyről mégis mindegyre kiderül, hogy visszatérő esemény – az egy folyton sokká lesz.

Mind a *Lidérc*, mind a *Szürke glória* elbeszélésében döntő szerepet kap az identitásvesztés, az évnesztés problémaköre. Az előbbi zárlatának identitásvesztett hőse halottként látja magát a kirakatüveg tükrében. A *Szürke glória* főszereplője inkább csak közvetetten szembesül önazonosságának elkopásával, de az életének közegét jelentő szavak kiüresedése ebben a novellában is a halál képzetét társítják lényéhez. A záró rész bevezetéseként olvashatjuk:

Újra szavak zümmögtek körülötte, céltalan, ostromló szavak, csörögve a száraz kéréggel, egy élet körül. E halott szavak avarjában járkált kitágult szemmel, herwatagon. Ilyenkor szenvedő volt, majdnem olyan nagy, mint egy költő.⁸

Az én elvesztése mindkét novellában a közösség kérdéséhez is kapcsolódik. A *Lidérc*ben a személyiség meghasonlása azért válhat végletessé és véglegessé, mert nincs jelen az a közösség, amely ennek gátat vehetne. Nincsenek ott azok, akik barátként és ismerősként megerősíthetnék a főhős önmagába vetett hitét, megőrizhetnék akár csak maga előtt is hitelét, végső soron tehát az önazonosság zálogát jelenthetnék a számára. A *Szürke glóriában* ezzel szemben az újra és újra fölkeresett tanítványok eltérő és széttartó vélekedései készítetik a nyelvtanárnőt olyan megfelelésre, amely ahhoz vezet, hogy mással találkozáva jószerével maga is mássá válik. Nem az élet sokszínűsége bontakozik tehát ki Marie számára, hanem éppen önmagáról való tudása oldódik föl egyre inkább a közösségi érintkezések egymásra rácsúfoló váltakozásaiban.

⁸ Ez a részlet egyúttal a *Szürke glóriát* mint az *Esti Kornél kalandjai* ciklus *Barkobba* című történetének előképét is olvashatóvá teszi – utóbbiról bővebben lásd e kötet második tanulmányát: 80–87.

A *Lidérc* főhőse egy éjjelen idegenekkel találkozik – és végül mégis ismerősöknek fogadja el őket. A *Szürke glória* hősnője újra és újra ismerősökkel tölti napjait – mégsem tud önmaga maradni. Mind a korábbi novella én-elbeszélője, mind Marie, bár helyzetük éppen ellentétes, idegenné, üressé, halottá válik önmaga számára. A közösség a *Lidérc*ben az identitás vágyott, de éppen elérhetetlen biztosítékát jelenti, a *Szürke glóriában* a saját egyéniséget fölmorzsoló, de megkekulhetetlen életközéget. Értékében és a személyhez mérve így nem fekete vagy fehér: éppannyira megerősítője is lehet az önazonosságnak, mint amennyire annak megszűnését is maga után vonhatja. Több szükséges rossznál – de kevesebb mindent orvosló gyógyírnál.

A közösség kettős, nem magától értődő helyzetéhez hasonló – nem véletlenül, hisz a társas közlés közege – a nyelv is.⁹ Úgy fest, tétje van és hatalma – nem önműködően folyománya a nyereség, de nem is önkényes következménye a vereség. A nyelv egyik oldalról a közösségi lét lehetősége és garanciája, amelynek révén társas lényekké leszünk. Másik oldalról a nyelv – éppen azért, mert közösségi – olyan általánosító erővel bír, ami nem marad meg egyetlen személy bensőségességének keretei között sem. Azaz olyan absztrakciót hajt végre, amely az identitás kiüresítésének veszélyét is hordozza. A nyelv ilyen szempontból egyszerre biztosítja az egyén számára a közösség lehetőségét, és fenyegeti a személyt azzal, hogy valami általánosságnak a pusztá képviselőjévé válik. Aki önmagát keresi, ekként alighanem éppúgy nem tagadhatja meg a nyelvet, mint amennyire nem is szolgáthatja ki magát neki. Jóllehet nem oldható föl teljesen e két aspektus ellentmondása, olyan feszültségre – másképpen rétegzettségre – mutathat rá, amely nélkül maga a nyelv sem lenne nyelv.

A képzésnek mint állandó továbbképzésnek, az így elsajátított műveltségnek, valamint a képességek és készségek fejlesztésének, „a természetes adottságok pusztá művelésének” megkülönböztetése során Hans-Georg Gadamer kifejezetten hivatkozik a nyelvtanulás tapasztalatára: „Egy képesség művelése valami adottnak a fejlesztését jelenti, úgyhogy gyakorlása és ápolása *pusztá eszköz* vala-

⁹ Amellett aligha szükséges érvelni, hogy nyelv és önazonosság a *Szürke glóriában* elválaszthatatlanul összefüggőek. A *Lidérc* ezt a kérdést kevésbé élesen világítja meg, habár ott is fölsejlik e kapcsolat. Az idegenek először más, ismeretlen nyelvet beszélnek, mint a főhős, akivel aztán németül értenek szót. Előkészítendő tehát a vele üzött tréfát, a részeg társaság a főszereplőt lényegében megfosztja anyanyelvétől, de legalábbis azáltal, hogy egy idegen nyelv használatára kényszerítik, nyelvi fogódzót is elveszik tőle.

milyen célhoz. Például a nyelvkönyvek tananyaga pusztá eszköz, nem pedig cél. Elsajátítása egyedül a nyelvtudást szolgálja. [...] a képzésben a befogadottak nem olyan jellegűek, mint valami eszköz, amely végül elveszti funkcióját. Ellenkezőleg: a megszerzett műveltségben semmi sem tűnik el, hanem minden *megőrződik*.¹⁰ Természetesen nem arról van szó, hogy egy idegen nyelv elsajátításában föltétlen rossz vagy felesleges lenne a nyelvkönyv vagy a nyelgyakorlás. Arról azonban igen, hogy míg a nyelvi feladatokban háttérbe szorul a beszéd tartalma, azaz a szóban forgó dolog igazsága – mindegy tehát, az eső vajon kellemes vagy kellemetlen, s érdektelen, ki miként és miért éli azt meg, hiszen egyként alapot adhat a nyelvet gyakoroltató társalgás továbbfűzésére –, addig a nyelv jelentősége a pusztá szabályosságon túlmutató igaz szó keresésében tapasztalható meg: „a hermeneutikai probléma nem a helyes nyelvtudás, hanem a dologról való helyes megértés problémája, mely a nyelv közegében történik”.¹¹ Majd később: „Nem az idegen nyelv megtanulása mint olyan, hanem a használata az, ami új szempontot közvetít »az addigi világlátásban« [...]. Bármennyire behelyezkedünk is az idegen szellembe, közben nem felejtjük el saját világlátásunkat, sőt nyelvi látásunkat. A másik világ, mellyel itt találkozunk, nemcsak idegen, hanem vonatkozásokkal teli másik világ.”¹²

Amikor Gadamer a képzés működéséről ír, akkor – részben Hegel nyomán – úgy fogalmaz, hogy annak során valami idegent sajátunkká formálunk. Gyakorlati példaként említi a pályaválasztást, a hivatást.¹³ A hivatást választó ugyanis nem cselekedhet teljesen szabadon, hiszen hivatása igaz betöltéséhez részben alá kell rendelnie magát az ebből fakadó követelményeknek és kötelezettségeknek. Hétköznapi módon fogalmazva, önmaga vágyait és igényeit is korlátozza az, aki például orvosi, jogi, mérnöki, tanári vizsgáira készül – mégis, ép ésszel és jó érzékkel tagadhatatlan, szükség van e többé-kevésbé önkínzó, aszketikus műveletekre ahhoz, hogy később valaki jól, a közösségnek is javára tölthesse be hivatását. A képzetlen, sőt a folytonos önképzés igényét megkerülő orvos nem több sarlatánnál, mint ahogy a tanulatlan és szakmailag fölkészületlen tanár sem nagyon érhet el mást, mint diákjai tudásának és/vagy igényességének

¹⁰ Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Gondolat, Budapest, 1984, 32. A saját kiemeléseim.

¹¹ *Uo.*, 270.

¹² *Uo.*, 307.

¹³ *Uo.*, 33.

elcsökevényesítését. De aki igazán betölt egy hivatást, az nem csupán aláveti magát annak, hanem alakítani is képes azt, és iskolát vagy hagyományt is teremthet. A hivatás betöltése, amely egyben személyes példamutatás, mindeközben alakítja is a hivatást: nem saját képre formálja, de gazdagítja annak megmutatása révén, hogy a hivatás keretei között valaki hogyan találhat önmagára.

Az idegen elsajátítása nemcsak nehézséget jelent, de az önmegértés feltétele is: „Arcunkat se látjuk, csak idegen tárgyban, a tükörben.”¹⁴ Az azonban, ami önértéshez vezet, s így kritikai erővel is bír, megváltoztatván az énnék önmagáról alkotott képét és fogalmát, egyszerűsített fölforgató és fölkavaró hatást is kiválthat. Akkor ugyanis, mikor valaki túlon túl torz vagy éppenséggel túl pontos „tükörképében” nem ismeri föl – esetleg nem akarja fölismerni – önmagát. Ez Kosztolányinak nem csupán novelláiban, de cikkeiben is lépten-nyomon fölsejtlő, nyomatékossá váló tapasztalata.

A fényképpszel folytatott – alighanem legalább részben fiktív – beszélgetés éppen akörül forog, hogy senki nem akar önmagára hasonlítani, és ezért csökkenteni igyekszik a fényképnek és életbeli mintájának-megfelelőjének hasonlóságát, valamiféle vélt eszmény elérését áhítozva. A fényképész meglátását – Jules de Gaultier nyomán, a bovaryzmus fogalmát fejtegetve – a kérdező-kommentáló (újság)író úgy fűzi tovább, hogy

egyikünk sem éli a valódi életét, hanem egy másikat, mely éppen ellentétben áll vele, s azért szenved, azért hoz minden áldozatot, hogy ezt elérje. Ki akar a valósággal találkozni? Ez nem érdekes. Nézze meg, hol lógnak a tükrök. Többnyire a homályos sarokban.¹⁵

A sorok papírra vetője másutt – mozgóképen pillantva meg önmagát – szintén a saját idegenségének tapasztalatával szembesül: „Megdöböntem, hogy mennyire nem ismerjük magunkat”. Majd a viszonylagosság így nyert megerősítésének je-

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kazinczy Ferenc [Kazinczy. Irói arckép, 1935]* = LF, 99. Közvetlen ugyan a nemzetre, s nem az egyénre vonatkozik, de alighanem az utóbbira is érvényes állításként vö. Uő., *A mi nótánk. Vázlat egy tanulmányhoz* [1933] = SB, 11: „Nem ismerjük önmagunkat. [...] Arcunkat sem a szemünk tükrén látjuk meg, hanem a tükörben, egy idegen üvegdarabban.” Lásd még Uő., *Kis Mezzofantik* [1922] = NyéL, 47.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Fényképész* [1926] = BK, 200. Vö. Uő., *Jegyzeteim* [1935] = SB, 403.

gyében azt a következtetést vonja le, „hogy elnézőbbnek kellene lennünk ellenségeinkhez, akik sehogy se bírnak el bennünket”.¹⁶

Álomleírások sorát közli a *Szürke glóriával* egy évben megjelent *Mit álmodtál?* című cikk. Az egyik a *Lidérchez* hasonló helyzetet ír le: az idegenből hazatérő álmodó úgy érzi magát, mint aki eltévedt, s nem képes biztosan tájékozódni abban a környezetben, amelynek pedig bensőségesen ismerősnek kellene lennie számára. A terek irreálisan összezavarodnak, s mikor az öreg cseléd tükröt tart a hazaérkező elé, ő nem ismeri föl benne önmagát, s mintegy búcsút mond saját korábbi – már pusztán csak okmányai-névjegye papiros-létében fönnálló – identitásának.¹⁷ Az önelvesztésnek efféle tapasztalata újfent a halállal rokon, amelyről Kosztolányi nem sokkal a háborút követően igen hasonló (jelképes) leírást ad:

A halál nemcsak az élet megszűnése, hanem jelkép is. Akkor halunk meg, mikor minden, ami körülöttünk van, idegenné és érthetatlenné válik.¹⁸

A halál ekként a személyiség folytonosságának szélsőséges megszakadása. Ezáltal az önazonosság megingása, veszélyeztetettsége nem egyszerűen valamely álom következménye vagy egy közösség hiányának/nyomásának eredője, nem szerkezeti fejlemény, hanem olyan – a létezésből magából fakadó – lehetőség, amely az ember általános időtapasztalatán nyugszik.¹⁹

A múlt eltávolodásával, az identitás elmozdulásával, szüntelen alakulásával vet számot Kosztolányi abban a cikkében is, amelyben gyermekkori fényképeiről,

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Néma mozi szívdobogással* [1935] = SB, 417. Vö. Uő., *Életrajzok* [1911] = ÉM, 438–439; Uő., *Kellékesek, világosítók, öltöztetőnők, házmesternék a színpadon. Párbeszéd a valóságról és művészetéről* [1927] = SzE, II, 803; az ellenségeink által rólunk alkotott kép ismeretlenségéről – bár kevésbé az önelvesztés veszélyének összefüggésében – lásd még Uő., *Azokról, akik engem gyűlölnék* [1924] = Hattyú, 265.

¹⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mit álmodtál? Álmoskönyv* [1916] = Füst, 326. Szintén a *Lidérc* helyzetével állítható párhuzamba az elbeszélőt félreismerő, benne ismerősét fölfedező útítárs alakja Kosztolányi egy – egyébként tükörszerűen osztott, az alakmás szerkezeti képletét ismétlő, mert ugyan más történet keretében, de mindkét nézőpontot és tapasztalatot megszólaltató – cikkében: Uő., *Lidérc* [1927] = Hattyú, 499–501, különösen 500.

¹⁸ Uő., *Árnyak az aulában* [1922] = Hattyú, 56.

¹⁹ Az időbeli folytonosságnak az ébredés pillanatában tapasztalható megszakadását írja le Kosztolányi Dezső, *Emléksorok* [1928] = ÉTÖ, 62; Uő., *Arbe-sziget, öt perc* [1935] = EuK, 303 (EE, 293); s utóbbi kapcsán lásd e könyv első tanulmányát is: 34–35.

múltbeli emlékeiről ír. Az önazonosság határvonalai – veszteség és megújulás, elidegenedés és elsajátítás kettős szorításában – egy időben szilárdulnak meg és mosódnak el. Az énnel és emlékezetének folytonossága így nem a múlthoz való hozzáférés közvetlen csatornája, hanem egy megszakításokon keresztül érvényesülő, ezért teljesen soha el nem sajátítható folytonosság:

Sokszor elnézek egy arcképet, egy kis gyerek arcképét, és rajta tanulmányozom a gyermek fiziognómiáját. A saját arcképem ez. Különös érzésekkel veszem a kezembe, és néha csodálkozva, néha mosolygva, néha riadtan teszem vissza abba a selyemkazettámba, amelyben emlékeimet tartom. Ez a megijedés hasonlít ahhoz a hisztériás réműlethez, amit csak az érezhet, aki tükörbe néz, és nem önmagát, de valami idegent lát a foncsoros lemezen. [...]

Minden pillanatban meghalok és elmúlok. De minden pillanatban feltámadok. Újra és újra fellobbanok évek után is. Tíz év múlva megint egy idegen fotográfia mered reám. Ez én leszek. Most pedig sok-sok idegen arc, a múlt és jövő képei között ülök és írok egy idegenről, aki mégis én voltam és én vagyok.²⁰

Az élettörténet ideje szükségszerűen túlhalad az én pillanatnyiságán: a saját az idegen (részint a tőle elidegenedett) hozzá képest határtalannak tetsző tartományában ölt alakot – a gazdagság mellett a kimeríthetetlenség tapasztalatát is hordozva. Ekképp egy olyan én képe rajzolódik ki Kosztolányi írásaiból, amelyet – az identitás elvesztésének fenyegetése közepette is, avagy épp e veszély árán – a váratlanra is nyitott, mindig tanulni kész fogékonyság tüntet ki. Még akkor is, ha vele szemben „A tükör háládatlan: nincs emlékezete.”²¹

²⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A gyermek arca* [1907] = *ÁÓ*, 262–263; vö. *Uő.*, *Émile Verhaeren* [Verhaeren, 1909] = *ÉM*, 229; *Uő.*, *Mohácsi Jenő* [Janus lelke, 1909] = *EÉA*, 419; *Uő.*, *Rainer Maria Rilke* [Rilke, 1909] = *ÉM*, 349. A tükörben ismeretlen önmagára tekintő gyermekről lásd még *Uő.*, „*Füredői emlék*” [1914] = *Füst*, 42; az önmaguk tükörképe ellen forduló öngyilkosokról pedig *Uő.*, *Öngyilkosok* [1915] = *Füst*, 232.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Angol királyné* [1916] = *Füst*, 311.

FÜGGELÉK

A KÖNYVBEN EGYSÉGES RÖVIDÍTÉSSEL HIVATKOZOTT MUNKÁK
JEGYZÉKE

- ALE KOSZTOLÁNYI Dezső, *A léggömb elrepül*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1981 (Kosztolányi Dezső összes novellái, 1).
- AS KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány = Uő., Pacsirta – Aranysárkány*, Szépirodalmi, Budapest, 1989.
- ASIfj KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány. Átdolgozott, ifjúsági kiadás*, Genius, Budapest, é. n. [1932].
- ÁÓ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Álom és ólom*, s. a. r. és bev. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1969.
- BK KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bölcsőtől a koporsóig*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1987.
- EE KOSZTOLÁNYI Dezső, *Elsüllyedt Európa*, s. a. r. és bev. ILLYÉS Gyula, Nyugat Kiadó és Irodalmi R.-t., h. é. n. [Budapest, 1943] (Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei, 7).
- EÉA KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy ég alatt*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1977.
- EK KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, s. a. r. TÓTH-CZIFRA Júlia – VERES András, Kalligram, Pozsony, 2011 (Kosztolányi Dezső Összes Művei).
- EKK KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1981 (Kosztolányi Dezső összes novellái, 2).
- EuK KOSZTOLÁNYI Dezső, *Európai képeskönyv*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1979.
- ÉTŐ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Én, te, ő*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1973.
- ÉM KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ércnél maradóbb*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1975.
- Füst KOSZTOLÁNYI Dezső, *Füst*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1970.
- GyG KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gyémántgöröngyök*, s. a. r. URBÁN László, Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- Hattyú KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hattyú*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1972.

- HKE KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hét kövér esztendő*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1981 (Kosztolányi Dezső összes novellái, 3).
- KCSaL *A Kosztolányi család levelezéséből*, s. a. r. DÉR Zoltán, Veljko Vlahović Munkásegyetem, Szabadka, 1988 (Életjel Könyvek, 39).
- KDné KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Révai, Budapest, 1938.
- LF KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1976.
- LN KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, s. a. r. RÉZ Pál, Osiris, Budapest, 1996.
- NyÉL KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1971.
- ÖV KOSZTOLÁNYI Dezső *Összes versei*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1984.
- SB KOSZTOLÁNYI Dezső, *Sötét bújóska*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1974.
- SzE KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*, s. a. r. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1978.
- T KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tengerszem. 77 történet*, Révai, Budapest, 1936.

NÉVMUTATÓ

- Ádám lásd Kosztolányi Ádám
Ady Endre 103, 161–162, 166, 169–171,
177–178, 193, 200
Ágoston, Szent 67–68
Alexander Bernát 205
Angyalosi Gergely 124
Ángyán Béla 149–150
Arany János 142, 146, 167, 169, 173, 179,
183, 190, 213, 215–216
Arany Zsuzsanna 11, 125, 222
Arató László 42
Áron László 205
Árpi lásd Kosztolányi Árpád, ifj.
Augustinus, Aurelius lásd Ágoston, Szent
- Babits Mihály 108, 168, 171
Balassa Péter 67
Balassi Bálint 175
Balogh József 58
Bang, Hermann 82, 181
Barabás Judit 48
Bárdos László 124
Barlay László 60
Barta Sándor 215
Bartalis János 194
Baudelaire, Charles 27, 159,
176–177, 205
Bednatics Gábor 17, 110
Benjamin, Walter 60
Beöthy Ottó 205
Berényi Gábor 205
Bibó Bige György 150
Biró Lajos 173
- Bíró-Balogh Tamás 86, 110, 149, 180
Bodnár Zsigmond 163
Bodrogi Csongor 17
Bognár Antal 219
Boltzmann, Ludwig 119, 159
Bónus Tibor 11, 111
Bonyhai Gábor 41, 119, 227
Bordwell, David 87
Borel, Émile 205
Bori Imre 179
Boros Gábor 120
Borsche, Tilman 205
Brenner József, id. 131
Brenner József, ifj. lásd Csáth Géza
Britannicus (Claudius római császár fia)
128
Bunyin, Ivan Alekszejevics 193
Burke, Peter 199
- Chesterton, Gilbert Keith 199
Comte, Auguste 164
Crary, Jonathan 118
- Csajkás Balázs 151
Csajkás Mihály 149–150
Csáth Géza 17, 110, 133, 142–143,
146–151, 183, 191
Csehov, Anton Pavlovics 140
Csorba Géza 177
- D'Annunzio, Gabriele 35, 54
Dante Alighieri 171
De Amicis, Edmondo 48

- Décsi Imre 183
 Deme László 214
 Dér Zoltán 83, 133, 139–140, 142–143,
 147–150, 234
 Dobás Kata 125
 Dobos István 84
- Eco, Umberto 117
 Eisemann György 11
 Ernő bácsi lásd Lányi Ernő
 Erzsike lásd Fráter Erzsébet
 Ewers, Hans/Hanns Heinz 188
- Federmann, Hertha 171, 194
 Fejér Lipót 205
 Fenyves Ferenc 93, 130
 Ferenczi Sándor 183, 192, 195
 Flaubert, Gustave 140
 Florestan doktor lásd Décsi Imre
 Foucault, Michel 46
 Fourier, Jean Baptiste Joseph 205
 Franklin, Benjamin 113
 Fráter Erzsébet 167
 Fráter Zoltán 140, 214
 Freud, Sigmund 67, 124, 183–185,
 187–189, 192, 194–196, 219
 Fried István 111, 139
 Füst Milán 190–191, 214
- Gábor Andor 193
 Gachot, François 72
 Gadamer, Hans-Georg 41, 119, 226–227
 Gál Ferenc 67
 Gál Lajos 100, 127
 Gárdonyi Géza 174
 Garibaldi, Ricciotti 20, 22, 33
 Gáspár Ildikó 87
- Gaultier, Jules de 228
 Gelléri Andor Endre 219
 Gellért Oszkár 10, 106
 Geró András 140
 Glück Géza 151
 Goethe, Johann Wolfgang von 160–161,
 167, 173
 Gombocz Zoltán 204, 207–211
 Gordán Klára, S. 95
 Göndör Ferenc 134
 Gutenberg, Johannes 23, 118
- Gyöngyösi István 175
- Haraszti Sándor 130
 Harmat Pál 184
 Hauptmann, Gerhart 188
 Haverda Mátyás 150
 Hedda lásd Lányi Hedda
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
 45, 227
 Heidegger, Martin 202
 Herczeg Ferenc 110
 Hernádi Miklós 44
 Hicsik Dóra 147
 Hima Gabriella 43
 Hindemith, Paul 86
 Hittel Dénes 98
 Hollós István 183
 Horatius Flaccus, Quintus 20
 Horkay Hörcher Ferenc 52
 Horvát Henrik 161
 Horváth Mária 139
 Hózsa Éva 11
 Humboldt, Wilhelm von 205, 208
 Husserl, Edmund 205

- Ibsen, Henrik 192
 Ignotus 124
 Ilona lásd Kosztolányi Dezsőné
 Illyés Gyula 10, 40, 201, 233
 Iser, Wolfgang 46
 Iványi István 140, 149
- Jammes, Francis 35
 Jász Dezső 139, 145, 151
 Jászay-Horváth Elemér 190
 Jókai Mór 107
 Joó (K. D. gyermekkori ismerőse) 135
 József Attila 84
 Józsi bácsi lásd Brenner József, id.
 Juhász Gyula 159, 167, 190
- Karinthy Frigyes 165, 196
 Kármán József 25
 Kárpáti Aurél 142
 Kassák Lajos 161
 Kazinczy Ferenc 35, 161, 228
 KDné lásd Kosztolányi Dezsőné
 Kelevéz Ágnes 108, 135
 Király István 53, 124, 134
 Kiss Endre 205
 Kiss Ferenc 59, 92, 100, 134, 137, 139–
 141, 147–149, 151–152
 Kiss Gusztáv 11
 Kóbor Tamás 159
 Komjáthy Jenő 161
 Kosztolányi Ádám 93, 132
 Kosztolányi Árpád, id. (K. D. édesapja)
 100–102, 127–128, 130, 134, 141–
 142, 147–149
 Kosztolányi Árpád, ifj. (K. D. testvére) 128
 Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona
 10, 28–29, 92, 95–96, 98, 128, 131–
 135, 137–139, 141–142, 147–151,
 200, 234
 Kosztolányi Mária (K. D. húga) 102
 Kovács Ida 135
 Kovács Krisztina 46
 Kristó Nagy István 23, 118
 Kulcsár Szabó Ernő 11, 111, 152,
 180, 202
 Kuncz Aladár 103–105, 165, 172, 195
- Laczházi Gyula 23, 48
 Lányi Ernő 145
 Lányi Hedda 142–144, 146–147
 Lányi Viktor 147
 László Pál 34
 Lebesgue, Henri 205
 Leconte de Lisle, Charles 164
 Leibniz, Gottfried Wilhelm
 119–120, 205
 Lengyel András 46, 152, 159, 183, 219
 Loósz István 147
 Lőrincz Csongor 11
 Lukács Ágnes 118
- Madách Imre 160, 167, 171, 201, 216
 Madelung, Aage 36
 Mariska lásd Kosztolányi Mária
 McLuhan, Marshall 21, 23, 118
 Meillet, Antoine 16, 18, 23–24, 32,
 124, 199–201, 203–204, 206, 210,
 212–213
 Mezzofanti, Giuseppe 211, 214, 228
 Milhaud, Darius 86
 Milkó Izidor 86, 93, 130–131
 Módos Magdolna 87
 Mohácsi Jenő 230
 Mohai V. Lajos 151

- Molnár Ferenc 189
 Molnár Gábor Tamás 46
 Móra Ferenc 211
 Móricz Zsigmond 81, 152, 157,
 166, 170
 Mussolini, Benito 10
- Nadányi Zoltán 175
 Négyesy László 201
 Nékám Lajos 200, 202, 204
 Németh Andor 84
 Nero Claudius Caesar Augustus 108
 Neumer Katalin 44
 Nietzsche, Friedrich 87, 219
- Nyíri János Kristóf 205
- Osvát Ernő 96–97, 103, 106, 197, 214
 Ottlik Géza 182
- Pála Károly 42
 Péczely Dóra 179–180
 Petőfi Sándor 71, 168, 170, 176, 194
 Pirandello, Luigi 177, 192
 Piri kisasszony (K. D. gépíronője) 104
 XI. Piusz pápa 22
 Platón 181
 Pókász Béla 99–100, 126–128
 Pósa Lajos 159, 189
 Pozsvai Györgyi 48
 Prokesch Ignác 147–148
- Reményi József 96
 Révfy Zoltán 147
 Reviczky Gyula 161
 Réz Pál 10, 31, 40, 83, 103, 106, 143,
 168, 179, 207, 219, 233–234
- Richepin, Jean 211
 Richter, Hans 86–87
 Rilke, Rainer Maria 164, 167, 188, 230
 Romhányi Török Gábor 87
 Rónay Mária 187, 192
 Rostand, Edmond 188
 Rothermere Lord (Sidney Harold
 Harmsworth) 10, 29
 Rylands, George 165
- Sáfrán Györgyi 97–98
 Sándor Imre 192
 Schelken Pálma 135
 Schievelbusch, Wolfgang 23, 38, 40,
 48, 60
 Schiller, Friedrich 195
 Schopenhauer, Arthur 87
 Schöpflin Aladár 201, 203, 206–207,
 210, 213–214, 216
 Schütz, Alfred 44, 71
 Seneca, Lucius Annaeus 128
 Shakespeare, William 157–159, 165,
 189, 191
 Siebenburger lásd Sziebenburger Károly
 Soltész Katalin, J. 139
 Somlyó Zoltán 93, 95, 197
 Spencer, Herbert 173
 Spurgeon, Caroline 157–158
 Strindberg, August 159, 177, 189, 195
 Supka Géza 201
 Sutyák Tibor 46
- Szabó Gábor 219
 Szabolcsi Miklós 84
 Szajbély Mihály 23, 29
 Szántó Judit 84
 Szász Menyhért 192

- Szegedy-Maszák Mihály 42–43, 47–48,
56, 72, 84, 86, 111–112, 120, 125,
139–140, 143, 151–153, 157, 180,
198, 200, 208, 222
- Székely Tibor 196
- Szeli István 131
- Szemere Samu 45
- Szentgróthy Rezső 100
- Szibeburger Károly 148–149
- Szilágyi Zsófia 43, 64, 105, 111, 137,
142, 151–153
- Szili Katalin 198, 207
- Szirák Péter 11, 32
- Szitár Katalin 65, 111
- Sztrókay Kálmán 151
- Taine, Hippolyte Adolphe 164
- Tamás Ferenc 51, 53, 80
- Tamás István 104, 106–107
- Tápay-Szabó László 147
- Tátrai Szilárd 47
- Téglás Béla 146
- Tevan Andor 96, 104
- Thomka Beáta 10–11, 80, 219–220
- Thompson, Kristin 87
- Tilkovszky Béla 103
- Tolnai Vilmos 210
- Toncs Gusztáv 139–140, 147
- Tóth Árpád 152, 175
- Tóth-Czifra Júlia 233
- Turcsányi Elek 197
- Turgenyev, Ivan Szergejevics 141
- Turóczi-Trostler József 100
- Urbán László 233
- Vajda János 161, 191, 194
- Veel, Kristin 117
- Veres András 162, 233
- Verhaeren, Émile 205, 230
- Vészi József 9
- Vikár Béla 211
- II. Vilmos német császár 10, 29
- Virág Zoltán 59
- Vörösmarty Mihály 152
- Wagner, Richard 87
- Wéber Jozefina 151
- Werfel, Franz 177
- Widmar, Antonio 94
- Wilder, Thornton 172
- Wilhelm Adolf 149
- Wittgenstein, Ludwig 44, 166
- Zágonyi Ervin 140
- Zalai Béla 120, 159, 205
- Zigány Árpád 20, 164
- Zsadányi Edit 81

Ráció Kiadó
Budapest, 2012
www.racio.hu
Kiadványszám: 159
Felelős kiadó: Lajtai L. László
Felelős szerkesztő: Csillag István
Nyomdai előkészítés: Syrena Bt.
Nyomdai munkák: *mondAe Kft.* • www.mondat.hu

ISBN 978-615-5047-38-1

